

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

На правах рукопису

Шитий Станіслав Ігорович

УДК 34 (091) (477) : 055.3 «1917.03/1918.04» (043.3)

Органи управління освітою Української Народної Республіки доби Української
Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і
правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Андрусишин Богдан Іванович

Київ – 2014

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження.....	11
1.2. Методологія дослідження.....	30
Висновки до першого розділу.....	42
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РОЗБУДОВА СИСТЕМИ ОСВІТИ В УНР ДОБИ УЦР.....	43
2.1. Історико-правові передумови та проблеми організації системи освіти напередодні повалення самодержавства.....	43
2.2. Суспільно-політичні передумови організації національної освітньої системи в українських землях на початку ХХ ст.....	68
2.3. Політико-правові засади реформування системи органів управління освітою в УНР доби УЦР.....	77
Висновки до другого розділу.....	109
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ УНР ДОБИ УЦР.....	111
3.1. Система та структура організації та діяльності органів управління освітою УНР доби УЦР.....	111
3.2. Юридичний аналіз нормативно-правових актів вищих органів управління освітою УНР доби УЦР.....	146
Висновки до третього розділу.....	171
ВИСНОВКИ.....	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177
Додатки.....	207

Перелік умовних скорочень:

1. УЦР – Українська Центральна Рада
2. ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
3. УНР – Українська Народна Республіка
4. ЦКОПСМУ – Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва України
5. ГС – Генеральний секретаріат
6. РНМ – Рада народних міністрів
7. СВУ – Союз Визволення України
8. РУП – Революційна українська партія
9. ТУП – Товариство українських поступовців
10. УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
11. УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів (союз автономістів-федералістів)
12. УРДП – Українська радикально-демократична партія
13. УДП – Українська демократична партія
14. УРП – Українська радикальна партія
15. РУП – Революційна українська партія
16. УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
17. ПСР – Партія соціалістів-революціонерів (всеросійська)
18. УНП – Українська народна партія
19. УПСС – Українська партія соціалістів-самостійників
20. РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
21. Кадети – Конституційно-демократична партія
22. Бунд – Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (єврейська соціалістична організація)
23. МР – Мала рада

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що в житті сучасної України відбуваються соціально-політичні зміни, які зумовлені, перш за все, геополітичним вибором євроінтеграційного вектору розвитку. Важливим підсумком багаторічних зусиль щодо реалізації європейського вибору нашої держави стало підписання у 2014 році Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Відповідно до обраної стратегії відбувається розвиток і розбудова усіх галузей і суспільних інститутів України за європейським зразком, серед яких освітня галузь не є винятком. Трансформація системи вітчизняної освіти у напрямку європейських стандартів стала одним з ключових завдань держави, а реформування системи органів управління освітою відповідно до загальноєвропейських принципів – основою для його вирішення. Підписання Болонської декларації (19 травня 2005 р.), прийняття Педагогічної конституції Європи (23–25 травня 2013 р.) і реалізація принципів, закладених у відповідних положеннях Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, утворили політико-правову базу для реформування системи законодавства і системи освіти в цілому.

Перебудова органів управління освітою вимагає вироблення новітніх теоретичних і практичних підходів до керівництва освітньою галуззю, заснованих на впровадженні принципів академічної свободи та мобільності, децентралізації, захисту прав і свобод людини. Основний тягар з теоретико-правового забезпечення розробки згаданих підходів лягає на плечі науковців-юристів. Відтак, одним з перспективних напрямків історико-правових досліджень є вивчення досвіду українських національних державних утворень початку ХХ ст., які вперше здійснили спробу реалізації європейського геополітичного вибору, зокрема Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради, як такої, що на законодавчому рівні закріпила європейський вектор реформування системи органів управління освітою.

Період Української революції 1917–1921 рр. широко досліджувався українськими вченими ще з перших років незалежності України. Проблематика

розбудови системи освіти та органів управління не раз порушувалася істориками і педагогами, але для істориків права вона залишається поки що малодослідженою, що й зумовило вибір теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексного наукового дослідження НПУ імені М. П. Драгоманова та є складовою частиною наукової теми «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)» затвердженої вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова протокол № 5 від 22 грудня 2006 р. в рамках комплексної науково-дослідної теми «Дослідження проблем гуманітарних наук», яка затверджена вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова, протокол № 7 від 31 січня 2008 р.

Мета і задачі дослідження полягає у комплексному висвітленні організаційно-правових засад, форм, методів діяльності органів управління освітою в Українській Народній Республіці доби Української Центральної Ради.

Для реалізації мети були визначені такі наукові **задачі**:

- проаналізувати історіографічну та джерельну бази за тематикою дослідження, класифікувати основні групи джерел за науковими напрямками і виявити прогалини, маловідомі або свідомо спотворені сторінки історії права, держави, діяльності її окремих інститутів, ролі відомих постатей, державних діячів в організації та діяльності органів управління освітою УНР доби УЦР;
- розкрити історико-правові і суспільно-політичні передумови та проблеми організації системи органів управління освітою УНР доби УЦР;
- охарактеризувати організаційно-правові засади діяльності урядів УЦР по створенню і реформуванню системи органів управління освітою;
- показати роль і місце очільників, представників громадськості, педагогічної еліти в організації та діяльності органів управління освітою УНР доби УЦР;
- виявити та проаналізувати нормативно-правове регулювання організації та діяльності органів управління освітою в УНР доби УЦР;

- дати правову характеристику нормативно-правових актів органів управління освітою досліджуваного періоду;

- узагальнити досвід функціонування органів управління освітою УНР періоду УЦР та можливості його використання у реформуванні сучасної системи освіти в Україні, і на його основі напрацювати рекомендації щодо нормативно-правового та організаційно-структурного забезпечення діяльності органів освіти в Україні на сучасному етапі.

Об'єктом дослідження є освітня діяльність органів влади Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради впродовж березня 1917 – квітня 1918 рр.

Предметом дослідження є органи управління освітою Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).

Методи дослідження. Обґрунтованість та достовірність наукових здобутків забезпечуються використанням філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціально-правових методів пізнання. Основою дисертаційного дослідження став діалектичний метод, який дозволив визначити закономірності розвитку органів управління освітою в УНР доби УЦР, їхню специфіку, породжену як власною правотворчістю українського народу, так і носіями політичної влади в державі (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1 тощо). Метод герменевтики сприяв пізнанню текстів нормативних актів, архівних матеріалів, інших документів, аналізу та оцінці змісту монографічних праць і наукових публікацій, що дозволило узагальнити політико-правові явища та властивості предмета дослідження (підрозділ 2.2, 2.3, 3.2 тощо). Історично-філософський підхід застосовувався при аналізі ідей українських правників, мислителів і громадських діячів ХІХ – початку ХХ ст., котрі в розбудові системи органів управління освітою, в лібералізації правового режиму управління освітніми процесам вбачали один із шляхів до розв'язання нагальних проблем суспільно-політичного життя країни (підрозділ 2.1). Аксиологічний метод використовувався для визначення якості нормативних актів реформаторського та постреформаторського освітнього

законодавства, їх відповідності морально-етичним категоріям на кшталт: добро, справедливість, спільне благо тощо (підрозділ 2.3, 3.2).

Широкого застосування набули загальнонаукові методи, а саме: логіко-історичний – передбачає наповнення будь-якої логічної моделі історичним змістом задля унеможливлення підміни реальності на раціонально вибудований логічний ряд поза межами об'єктивної дійсності. Правова конструкція еволюції органів управління освітою в УНР доби УЦР корегувалася за допомогою значного пласту історичних та юридичних фактів, виявлених у ході наукового пошуку (підрозділ 2.1, 2.3, 3.1). Структурний та системний методи забезпечили комплексне вивчення особливостей та принципів соціальної структуризації населення українських губерній, правового статусу різноманітних категорій громадян, різних верств та суспільних прошарків, що були суб'єктами управління освітою в УНР доби УЦР (підрозділ 2.3). Статистичний метод як один із конкретно-наукових методів покликаний через засоби математичного порядку виявити найбільш значущі цифрові показники, що дозволили проілюструвати практичні досягнення чи втрати від запровадження комплексу новаторських норм правового регулювання у галузі розбудови системи органів управління освітою (підрозділи 2.1, 2.3, 3.1). Спеціально-правові методи застосовувалися у їх оптимальному співвідношенні: історично-правовий метод ґрунтується на доктрині синтезованих, інтегрованих досліджень правових явищ та історичних процесів. Цей метод є квінтесенцією даної наукової роботи, оскільки саме на нього лягла основна місія – розкриття еволюції органів управління освітою УНР доби УЦР, характерної для проникнення нових правових, економічних, соціальних, політичних явищ у середовище аморфне, століттями незмінюване, з нерозвинутим інститутом права на освіту (підрозділи 2.1, 2.3, 3.1, 3.2). Порівняльно-правовий метод націлений на співставлення норм окремих форм права, оновлених чи редагованих, сприяє науковому пошуку загального та особливого у правових актах, ухвалених чи діючих на території УНР доби УЦР (підрозділи 2.3, 3.1, 3.2).

Здобувач у своїй роботі спирався на комплекс методів, застосувавши принцип їхньої взаємодоповнюваності та поліметодологізму.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні самостійним комплексним дослідженням особливостей виникнення, розвитку і функціонування органів управління освітою в УНР доби УЦР. У роботі обґрунтовано низку концептуальних положень, узагальнень та висновків, які відповідають критеріям наукової новизни.

Уперше:

- здійснено класифікацію та типологізацію історіографічної літератури за основними науковими напрямками, визначено споріднені з темою дисертації наукові проблеми, актуальність яких зумовлена суспільними потребами;

- проаналізовано соціально-політичну базу діяльності органів управління освітою УНР доби УЦР, яка полягала у активній громадській позиції професійних учительських об'єднань і організацій, політичній підтримці розвитку національної освіти партіями більшості, сформованої в УЦР, що сприяло ухваленню освітнього законодавства відповідно до потреб суспільно-політичного життя;

- встановлено, що за незначний період організації та діяльності Генерального секретарства, а потім і Міністерства народної освіти УНР, які були вищими органами управління освітою в добу УЦР, було досягнуто значних успіхів завдяки активній співпраці з громадськими об'єднаннями та державній політиці першочерговості фінансування освіти;

- визначено організаційно-правові засади створення Товариського суду честі, який мав функціонувати при Міністерстві народної освіти, як морально-етичної складової управління освітою;

- доведено, що діяльність органів управління освітою УНР періоду УЦР організовувалася на принципах академічної свободи, мобільності, децентралізації, поваги до прав і свобод людини, на яких засновано сучасну європейську освітню систему.

Удосконалено:

- положення про особливості процесу творення органами управління освітою УНР доби УЦР національної системи освітнього законодавства, який вирізнявся переходом від безсистемності, характерної для правових актів перших місяців роботи органів управління освітою УНР доби УЦР, до систематизації, а також формуванням національної нормотворчої школи в галузі освіти;

- систему знань про особливості формування вищих державних органів в УНР доби УЦР на основі співпраці керівників органів управління освітою і суспільно активних представників громадськості та інститутів громадянського суспільства, яким було надано законодавчі повноваження в галузі освіти;

Отримали подальший розвиток:

- історико-правова оцінка внеску Міністерства народної освіти, яке виробило і запровадило систему відповідальності уряду, засновану на принципі особистої політико-моральної відповідальності, насамперед у сфері управління освітою.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні положення та висновки дисертаційної роботи можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій сфері – при проведенні подальших досліджень проблем освітнього права, організації, діяльності і правового забезпечення органів управління освітою УНР доби УЦР;

- у навчальній діяльності – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників, хрестоматій з «Історії держави і права України», «Історії правових і політичних учень», «Теорії держави і права», «Освітнього права», а також при підготовці навчально-методичної літератури та лекційних і семінарських занять, що стосуються розділів «Держава і право України на початку ХХ ст.», «Законодавча діяльність українських урядів у 1917–1921 рр.», «Розвиток політичної і правової думки України у 1917–1921 рр.», «Система законодавства» тощо;

- у правовій сфері – для подальшого вдосконалення правових і суспільно-політичних механізмів організації та забезпечення освітньої діяльності, задля вдосконалення Закону «Про вищу освіту».

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що дисертація є самостійною науковою роботою, в якій викладено авторський підхід щодо аналізу особливостей становлення органів управління освітою УНР доби УЦР (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Сформульовані основні положення, що характеризують наукову новизну дослідження, теоретичне і практичне значення його результатів є особистим внеском здобувача у вивчення означеної проблеми.

Апробація результатів дисертації. Результати даної роботи обговорювалися і були схвалені на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова. Окремі аспекти роботи висвітлювалися у ході таких наукових конференцій: Міжнародна наукова конференція «П'яті юридичні читання. Проблеми верховенства права: теорія і практика». – м. Київ, 23–24 квітня 2009 р. (тези опубліковані); Міжнародна наукова конференція «Шості юридичні читання. Правова культура, правова свідомість і право». – м. Київ, 22–23 квітня 2010 р. (тези опубліковані); Міжнародна наукова конференція «Сьомі юридичні читання. Культура і право на початку ХХІ століття». – м. Київ, 19–20 травня 2011 р. (тези опубліковані); Міжнародна наукова конференція «Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства». – м. Київ, 10–11 жовтня 2012 р. (тези опубліковані); Щорічна науково-практична конференція «Свобода, рівність та гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці». – м. Київ, 23 травня 2013 р. (тези опубліковані); Міжнародна наукова конференція «Дев'яті юридичні читання. Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи». – м. Київ, 24–25 травня 2013 р. (тези опубліковані).

Публікації. За результатами дисертації опубліковано 11 наукових праць, серед них шість статей у фахових виданнях і п'ять у збірниках матеріалів наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

Стрімкий і стабільний розвиток сучасної України неможливий без проведення низки ефективних реформ. Однією з перших має бути реформа, яка забезпечить нову якість національної освіти. Добре продумані, методологічно, концептуально, організаційно і матеріально-технічно забезпечені перетворення національної освітньої системи взагалі і кожної її ланки окремо дають змогу, відповідно до вимог сучасної цивілізації та усвідомлення перспектив майбутнього, творити суспільство знань, економіка якого буде спиратися на високі технології, готувати конкурентоспроможних фахівців на національному і європейському ринках праці, здатних постійно вдосконалювати рівень своєї підготовки та засвоювати найновіші наукові розробки. Лише реформовані вітчизняні заклади освіти, загальноосвітні і вищі, зможуть значно підвищити якість підготовки своїх випускників, наблизити, а згодом і зрівняти її з європейськими стандартами, про що неодноразово заявляли лідери нашої країни. Заклади освіти розвинутих країн усе частіше стають генераторами нових знань, забезпечують інтеграцію науки і виробництва, перетворюються на могутні освітні, дослідницькі й науково-виробничі комплекси. Ця нова модель освіти як невід'ємної ланки сучасної науки, економіки і промисловості все більше й більше поширюється в сучасному світі, що свідчить про глобальність освітніх і наукових процесів, без яких неможливий стійкий соціально-економічний прогрес.

Входження освітньої системи України до європейської зони освіти є запорукою модернізації цієї системи в контексті інноваційної моделі розвитку. Однак це не означає, що українські заклади освіти повинні набути винятково транснаціональних рис, позбувшись тих традиційних національних ознак, які формувалися і розвивалися впродовж багатьох десятиліть, відповідали запитам і потребам культурного розвитку, стали надбанням української нації. Потребує

ретельного вивчення й узагальнення досвід творення та діяльності перших державних українських національних органів управління освітою, що формували освітній простір України в добу національно-демократичної революції 1917–1921 рр. і започаткували одну з передових на той час національну освіту, яку прагнули вивести на провідні позиції європейської і світової освіти. Вироблена й успішно реалізована в той складний історичний період модель української національної освіти дістала велику підтримку від української наукової інтелігенції та певною мірою спонукала владу в Україні у 20-х рр. ХХ ст. до продовження курсу на українізацію школи, відродження культурного життя українців. Глибокий науковий аналіз функціонування перших державних українських освітніх відомств міг би допомогти сучасним державним діячам у виробленні вітчизняної моделі національної освіти із урахуванням як досвіду їх попередників, так і сучасних тенденцій розвитку освіти України і світу, що матиме не лише теоретичне, а й практичне значення.

Для досягнення цієї мети треба передусім провести комплексне, змістовне дослідження правових проблем утворення і діяльності українських органів управління освітою у 1917–1918 рр. Однак, як свідчить аналіз вітчизняної історіографії і наукових праць, таку роботу проводили українські історики, інші вчені, але, на жаль, не юристи. Це очевидне упущення, і його варто негайно виправити, адже залишається без відповіді низка актуальних запитань, які висунув час і на розв'язання яких чекає наша державно-політична і науково-педагогічна спільнота.

На переконання автора, треба вивчити рух за українізацію освіти в Україні, який став основою всього освітнього будівництва у 1917–1918 рр., заснування першого органу управління освітою, потім першого наукового народного українського університету, що знаменував прорив національної освіти і науки; простежити процес формування і відкриття державних українських національних шкіл і університетів; проаналізувати нормативно-правову базу національної освіти, матеріально-технічну й інформаційну базу. Зазначені аспекти дадуть змогу розглянути проблему в усій її складності та багатогранності, з'ясувати умови,

зміст і результати діяльності органів управління освітою в Україні у досліджуваний період, їх значення для національного відродження країни.

Такий історико-правовий аналіз забезпечить не лише відтворення правди про одну із важливих, цікавих і малодосліджених сторінок вітчизняної історичної і правової науки, а й забезпечить вивчення досвіду, який є актуальним для сьогодення. Ідеться, зокрема, про наповнення українського законодавства про національну школу нормами, які, з одного боку, сприяли б оперативному вирішенню проблеми модернізації матеріально-технічної бази школи, а з другого – забезпечили розширення автономних прав трудових колективів закладів освіти, стимулювали учительське й студентське самоврядування. На жаль, залишається поза увагою і врахуванням у роботі досвід тодішніх шкіл, гімназій і університетів щодо організації навчального процесу, наукового і громадського життя тощо.

За походженням, змістом, формою та науковою цінністю документи і матеріали автор поділяє на три основні історіографічні напрями і декілька груп.

Першим і найменш змістовним є напрям радянської історіографії, де вкрай негативно описувалося все, пов'язане з УЦР, УНР і будь-якою українською державністю, відокремленою від Росії.

Набагато більш змістовним є напрям зарубіжної історіографії, представники якого в більшості своїй брали участь в Українській революції і змушені були емігрувати з України після втрати нею незалежності. Вони вперше опублікували в закордонних виданнях і виданнях діаспори нормативні акти і документи органів управління освітою УНР доби УЦР, а також наукові і біографічні праці, що містять цінні для дослідження відомості.

Третім напрямом є сучасна українська історіографія, дослідження якої свідчить, що проблема освіти УНР доби УЦР активно розроблялася українськими істориками і педагогами, в той час як проблема органів управління освітою УНР доби УЦР, за деякими винятками, залишалася поза увагою дослідників-правознавців.

Автор виділяє такі основні історіографічні групи джерел:

1. Основними для історико-правового аналізу є нормативні джерела – документи та законодавчі акти УЦР і ГС – її уряду, які частково зберігаються в архівах, а частково опубліковані у 1917–1920 рр. Науковий інтерес представляють матеріали кількох фондів ЦДАВО України: фонд 166 «Міністерство освіти України», фонд 1063 «Рада народних міністрів Української Народної Республіки», фонд 1064 «Рада міністрів Української Держави», фонд 1115 «Українська Центральна рада» і, звичайно, фонд 2581 «Народне міністерство освіти Української Народної Республіки», в яких містяться тексти як загальних законопроектів, так і окремих законопроектів у галузі освіти. Документи останніх місяців роботи органів управління освітою УНР доби УЦР містяться у фонді 2201 «Міністерство Освіти Української Держави».

2. Документи органів управління освітою, представників різних політичних сил та громадських організацій і твори діячів у галузі народної освіти. Матеріали цієї групи джерел також зібрані в ЦДАВО України. Це насамперед документи Генерального секретарства та Міністерства освіти УНР, зібрані у вже згаданих фондах 2201 «Міністерство Освіти Української Держави» і 2581 «Народне міністерство освіти Української Народної Республіки». Деякі документи також зберігаються в Центральному державному історичному архіві України. Це матеріали управління Київським навчальним округом у фонді 707 – протоколи засідань, постанови про заходи щодо відкриття нових навчальних закладів, матеріали про впровадження українознавства в навчальний процес, стан матеріально-технічної бази освітніх закладів. З цих джерел автор почерпнув відомості про методичні вказівки, програмні завдання, узагальнюючі дані щодо розвитку народної освіти в період національно-демократичної революції.

Настрої української інтелігенції, її постійний пошук ідейно-політичних та педагогічних орієнтирів, невдоволення обмеженням громадсько-освітнього життя знайшли свій відбиток у працях відомих педагогів Я. Ф. Чепіги, С. Ф. Русової, П. І. Холодного.

3. Діловодство державних установ складають документи, котрі, як і більшість джерел попередніх груп, зберігаються у згаданих фондах ЦДАВО України і

Центральної національної бібліотеки імені В. І. Вернадського у фондах 43, 159. У них зібрані відомості про відкриття курсів для вчителів, ділові папери з міст, переписка шкіл, комісарів освіти та інших посадових осіб у системі управління освітою. Також це бланки, накази, постанови, анкети та інші ділові папери. Ці документи мають помітне значення як для безпосереднього юридичного аналізу, так і для узагальнюючих висновків у дослідженні обраної теми.

4. Періодика 1917–1920 рр. До цієї групи джерел слід віднести передусім газети, які видавалися урядами УЦР. Серед них важливе значення мала газета «Вісті з Української Центральної Ради», яка почала виходити з 19 березня 1917 р. У 1917–1918 рр. з'явилося кілька інших щоденних газет, серед яких провідне місце займав «Вісник Генерального Секретаріату». Крім того, сюди відносяться педагогічні періодичні видання того часу. Проблеми освіти розглядалися на сторінках часопису «Вільна українська школа», друкованому органі Всеукраїнської вчительської спілки. Виходив цей часопис у Києві з вересня 1917 р. до червня 1918 р. На його сторінках професійно обговорювалися проблеми освіти, чому сприяла та обставина, що до редакції входили відомі українські громадські діячі та педагоги – О. К. Дорошкевич, О. Ф. Музиченко, Я. Ф. Чепіга, С. О. Сірополко, П. І. Холодний, С. Ф. Русова та ін. У статтях, які друкувалися на сторінках часопису, формулювалися принципи єдиної загальноосвітньої світської освіти, розглядалися проблеми українізації, демократизації школи, повідомлялися шкільні новини.

Безперечною цінністю цих матеріалів є те, що вони досить точно передають громадську позицію з питань розвитку української школи. Але, як відомо, періодична преса взагалі – не завжди стовідсотково достовірне джерело. В її публікаціях трапляються суб'єктивізм, вузько ідеологічні оцінки явищ та фактів і просто елементарні помилки, викликані передусім оперативністю випуску видання. Тому цей матеріал перевірявся фактами, шляхом їх зіставлення з відомостями офіційних документів урядів та органів місцевого самоврядування, які зберігаються в різних архівах.

5. Мемуарна література допомогла краще зрозуміти суспільно-політичну атмосферу тих часів.

Спогади людей, котрі брали участь у революційних подіях – М. С. Грушевського, Д. І. Дорошенка, Н. Д. Полонської-Василенко, – допомагають розкрити таємні пружини та важелі інституцій Української держави. Водночас слід відмітити, що частина цих мемуарів містить значну кількість законодавчих актів та інших документів українських урядів, що, безперечно, розширює джерельне поле дослідження.

Мемуарна література дозволяє поглянути на діяльність УЦР та її органів виконавчої влади очима безпосередніх учасників подій, а також пересічних громадян України, відтворити тогочасну атмосферу в республіці, реальне відлуння дій уряду та ставлення мас до нього. При цьому усвідомлюється необхідність критичного підходу до політичних, соціальних, фахових та інших позицій авторів, до їх можливого суб'єктивного викладу матеріалу.

6. Документи з підготовки та видавництва шкільних підручників і методичної літератури. Забезпечення шкіл навчальною літературою усвідомлювалося національною інтелігенцією як визначальний фактор української освітньої справи взагалі. Воно розглядалося численними комісіями при Міністерстві народної освіти, у спеціальній літературі.

Цінними джерелами стали підручники, які розроблялися відомими педагогами і виходили тоді, в роки революції. Це цікавий, хоч і не бездоганий матеріал. Зокрема примітно, що в підручниках для нижчих і середніх початкових шкіл головною думкою стає та, що дитину треба зробити людиною активною. Недарма над цими підручниками працювали видатні педагоги І. І. Огієнко, М. А. Левицький, О. Н. Синявський, М. Д. Гладкий, Г. І. Шерстюк, подружжя Грінченків, С. Ф. Русова та ін. Як джерело становить інтерес і методична література.

7. І, без сумніву, для детального дослідження всіх аспектів проблеми необхідно перш за все систематизувати і вивчити напрацювання всіх тих, хто займався цією темою до цього дослідження. Вивчити матеріал потрібно, бо детальне і

конструктивне дослідження можливе лише на основі напрацювань попередників, з урахуванням їх відкриттів і думок. Найбільш фундаментальними в цьому контексті є наукові дослідження та монографії. Оскільки, як уже було сказано вище, фундаментальних правових наукових досліджень за обраною темою нині немає, хоча було здійснено дослідження за тематикою, близькою до досліджуваної, але не буде зайвим звернутися до робіт у галузі інших наук, де подібні дослідження були здійснені. Період УЦР УНР є надзвичайно цікавим не лише у правовому, а й в історичному та політичному аспектах. Починати слід було б із правових досліджень, але, на жаль, таких дисертацій на сьогоднішній день зовсім небагато, а ті, що є, вивчають систему законодавства в цілому і майже не розглядають освітнього законодавства.

Наприклад, Н. Ю. Задирака розглянула окремі аспекти правової системи УНР у першому розділі своєї роботи «Теоретико-правові питання законотворчості» [70, с. 9].

Мета згаданого наукового дослідження полягає у проведенні комплексного теоретико-правового дослідження поняття, змісту, стану та результатів процесу законотворчості, а також у з'ясуванні сучасного стану і перспектив розвитку законотворчого процесу в Україні, ролі та місця в цьому процесі законотворчого органу [70, с. 2].

Результати роботи Н. Ю. Задираки хоч і мають важливе теоретичне та практичне значення для сучасної України, але не містять аналізу законотворчості окремих органів державної влади і управління освітою, а також посилянь до досліджуваного нами періоду і органу, тому для даного дослідження використані бути не можуть [70, с. 13-14].

Значно глибше систему законодавства УЦР УНР вивчено в роботі А. Ю. Іванової «Законодавчий процес і законодавча техніка у період Центральної Ради, Гетьманату та Директорії» (2005 р.). Метою цього дослідження є виявлення і узагальнення досвіду УЦР, Гетьманату П. Скоропадського (Української Держави) та Директорії з питань законодавчого процесу і законодавчої техніки та внесення пропозицій щодо його використання [78, с. 2].

На особливу увагу в контексті досліджуваного періоду заслуговує другий розділ, котрий має назву «Становлення законодавчого процесу і законодавчої техніки у період Української Центральної Ради». В ньому розглядаються та аналізуються положення нормативних актів, предметом регулювання яких був процес прийняття законодавчих актів, вивчається відповідна практика органів влади [78, с. 8-9].

Наукова новизна А. Ю. Іванової насамперед визначається тим, що згадана робота є першим в Україні самостійним комплексним дослідженням, виконаним на монографічному (дисертаційному) рівні, яке присвячене проблемам законодавчого процесу та законодавчої техніки в період УЦР, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії. У дисертаційній роботі на основі аналізу архівних матеріалів, публікацій у періодичних виданнях та законодавчих матеріалів того часу комплексно досліджено, яким чином відбувалася підготовка, прийняття та введення в дію законодавчих актів, виокремлено основні стадії законодавчого процесу в досліджуваних державних утвореннях, визначено основні правила викладення та структуризації нормативно-правового матеріалу, якими користувалися при виготовленні текстів законодавчих актів. Окремо автор зупинився на питаннях запровадження української мови і термінології в нормотворчу практику, на спробах систематизації законодавства 1917–1920 рр. [78, с. 4-5].

Дослідниця А. Ю. Іванова дійшла висновку про залежність зовнішнього вигляду законодавчого акта та окремих його положень від суб'єктивного уявлення авторів законопроекту про концепцію майбутнього закону, а також від їх практичного досвіду в підготовці законопроектів [78, с. 12-13].

Як було сказано вище, правових дисертацій по системі освіти і роботі освітнього відомства немає, тому варто звернутися до близьких за тематикою історичних досліджень. Одним із перших була робота під назвою «Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній Республіці (1917–1920 рр.)» дослідниці М. М. Собчинської (1995 р.). Метою цієї дисертаційної роботи визначено дослідження процесу становлення і розвитку

національної школи та педагогічної думки в УНР [145, с. 8]. У висновках автор відзначає, що стан народної освіти в Україні визначався передусім суспільно-економічними факторами. Саме вони зумовлювали необхідність зростання кількості шкіл. Здобуття Україною незалежності після лютого 1917 р. створило сприятливі умови для формування і розвитку національної школи. За короткий час, незважаючи на різні труднощі і складні умови, в УНР було проведено на основі досягнень прогресивної вітчизняної і зарубіжної педагогіки реформу освіти і створено національну загальноосвітню та професійну школу. Нова українська школа була насамперед національно-державною, для всіх доступною, виховуючою, діяльною і єдиною. Її створення відбувалося переважно шляхом українізації російськомовних шкіл і відкриття нових. Процес формування національної школи проходив особливо успішно в період Української Центральної Ради і Директорії [145, с. 17].

Більш повно зрозуміти особливості суспільно-політичної ситуації досліджуваного періоду дозволяють дослідження проф. Б. І. Андрусишина «Створення Нарком-праці України і його діяльність (листопад 1918 – серпень 1919 рр.)» [1, с. 11-16] і «Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.)» [2, с. 2-20].

Продовжила досліджувати освітнє відомство періоду УЦР професор Н. Ю. Ротар у своїй праці «Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.)» (1996 р.). Метою дослідження було обрано розкриття принципів та напрямів діяльності українських національно-демократичних урядів зі створення національної системи освіти, форм і методів, які застосовувалися при цьому місцевими органами управління освітою України у 1917–1920 рр. [138, с. 8]. До наукової новизни належить комплексний історичний аналіз системи освіти досліджуваного в дисертації періоду на основі раніше не використаних джерел та матеріалів центральної і місцевої періодики, на базі чого Н. Ю. Ротар вдалося відтворити цілісну картину процесів реформування освіти, наслідком яких стало створення української національної освітньої системи. Вперше звертається увага на такий аспект проблеми, як місце освіти у політиці

українських національно-демократичних урядів, і створення ними законодавчої бази національної школи [138, с. 11]. У результаті проведеної роботи Н. Ю. Ротар дійшла висновку, що з усіх сфер соціально-політичного життя саме освіта зазнала значних змін і перетворень у період національно-демократичної революції в Україні у 1917–1920 рр. Започаткування українізації та демократизації призвело до утвердження нової сутності навчальних закладів, нових підходів до її організаційної будови [138, с. 19]. Кожен з розділів згаданого дослідження містить положення, котрі були надзвичайно корисні для автора при дослідженні обраної теми.

Окрім загальних історичних досліджень системи освіти обраного періоду, велику цінність представляють дослідження окремих її елементів, таких як, наприклад, музейництво, що було складовою частиною освітньої системи до виділення культурного відомства з освітнього. Цю галузь досліджувала Р. В. Маньковська у своїй праці «Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917 – червень 1941 рр.)» (1997 р.). Дослідниця поставила собі за мету науково осмислити, відповідним чином узагальнивши історичний досвід, з'ясувати магістральні тенденції розвитку музейної справи у 1917–1941 рр. як основу подальшої розробки теоретичних засад музейництва в Україні [105, с. 7]. Хоча вся дисертація Р. В. Маньковської представляє великий науковий інтерес, але цінність для автора має лише перший розділ роботи, який називається «Музейна справа в період національно-визвольних змагань українською народом (1917–1921 рр.)», зокрема положення про роботу центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва України (ЦКОПСМУ) [105, с. 11], що був спеціалізованим органом з охорони пам'яток і курування музейною справою в Україні у складі Генерального секретарства освітніх справ, котре є основним об'єктом дослідження як один з вищих органів управління освітою УНР досліджуваного періоду.

Особливий внесок у дослідження історичних процесів формування системи освіти УНР періоду УЦР зробила дослідниця Н. А. Сорочан у своїй роботі «Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради

(березень 1917 р. – квітень 1918 р.)» (1998 р.), де, окрім іншого, здійснила спроби проаналізувати окремі документи освітнього відомства досліджуваного періоду. Метою свого дослідження Н. А. Сорочан визначила ґрунтовний аналіз процесу створення і діяльності апарату управління освітою за доби УЦР, визначення його місця й ролі у відродженні української державності та національної системи освіти. Новизна дисертації Н. А. Сорочан полягає в тому, що в ній уперше комплексно вивчається процес формування системи управління освітою в Україні за доби УЦР. Висвітлюється велика кількість проблем і перешкод, котрі подолали українські державотворці доби УЦР задля побудови національної системи освіти в Україні, відзначена особлива роль громадських організацій у формуванні системи освіти [146, с. 2-3].

Вагомий внесок у дослідження проблематики становлення системи освіти в Україні у добу визвольних змагань своєю працею «Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» зробила дослідниця І. Г. Передерій (1998 р.), яка поставила за мету дослідження виявити стан реформування освітньої системи України на національній основі в добу УЦР. Новизна згаданої дисертаційної роботи визначається тим, що в ній розглядається комплекс питань, які в такому аспекті і в таких хронологічних межах ще не висвітлювалися. Зокрема проаналізовані ключові проблеми співвідношення народно-громадських та державно-правових засад у національно-освітніх перетвореннях [123, с. 7-9]. І. Г. Передерій дійшла висновків, що процеси побудови системи освіти в Україні у досліджений період проходили складно і суперечливо, що спрямованість освітньої політики УЦР та її виконавчого органу – ГС, а потім – РНМ України, була тісно пов'язана з державотворчими процесами (спочатку з боротьбою за автономію, а пізніше – зі становленням незалежної Української держави) і ґрунтувалася на національних засадах [123, с. 16].

Корисним для автора було дослідження «Становлення національної системи освіти в Україні 1917–1920 рр.» Н. В. Агафонові (1998 р.), котра поставила за мету відтворити в історичній послідовності процес становлення національної

системи освіти в Україні у 1917–1920 рр., розкрити методологічні аспекти вибору та історичну обумовленість пропагованих в означений період перспектив розвитку освітньої галузі, осмислити рівень узгодженості ініційованих представниками різних політичних систем влади реформ освітньої системи з реальним економічним і політичним статусом. Новизна роботи Н. В. Агафонові полягає в акцентуації уваги на визначальній ролі в процедурі становлення системи освіти організованого освітнього руху, що мав вагомий дореволюційний досвід [23, с. 3-4]. Основні результати дослідження Н. В. Агафонові полягають у тому, що нею зроблено спробу, за умови залучення нових джерел, подолати принцип локалізації (хронологічний, проблемний) досліджуваної теми, притаманний попередникам. Порушено традицію в історіографії, коли дана тема розглядалася в прямій залежності від заборонних актів 1863 і 1876 рр. Виклад матеріалу побудовано на стратегічній залежності від подій 1905–1907 рр., що спричинили відміну заборонних актів, які стосувалися всього українського, поставивши серед урядових кіл, у Думі на порядок денний «українське питання» [23, с. 16].

До досліджень, що розкривають сутність діяльності окремих підрозділів освітнього відомства в досліджуваній період, належить також робота С. І. Нестулі «Роль наукової та творчої інтелігенції в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету (1917 – початок 30-х років)» (1998 р.). Мету дослідження автор вбачає у з'ясуванні ролі учених, діячів культури і мистецтва в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету, обґрунтуванні та реалізації ними головних підвалин і організаційних форм його діяльності, утвердженні Комітету як провідного академічного центру координації пам'яткознавчих студій в Україні [116, с. 6]. Вказане дослідження має високу цінність для української і світової науки, але для розкриття досліджуваної автором теми цікавий лише перший розділ, що має назву «Пошуки організаційних форм координації пам'яткознавчих досліджень та пам'яткоохоронної роботи (березень 1917 – початок 20-х років)», в якому аналізується відповідна діяльність представників наукової та творчої інтелігенції за вкрай складних умов

Української революції. Положення, викладені в цьому розділі, допомагають повніше зрозуміти настрої української інтелігенції у період визвольних змагань, а також певні особливості діяльності структурних підрозділів освітнього відомства УНР УЦР [116, с. 9-10]. У висновках свого дослідження С. І. Нестуля підкреслювала, що підтримка з боку Центральної Ради сприяла становленню ЦКОПСМУ – вищого органу охорони пам'яток в Українській Народній Республіці, сформованого виключно з числа науковців та діячів культури [116, с. 14].

Іще одним кроком у розкритті історичних аспектів формування національної системи освіти в Україні у період УЦР є робота Ю. В. Телячого «Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект» (2000 р.). Метою вказаної дисертаційної роботи було з'ясування основних принципів, напрямів, форм і методів, які забезпечували механізм реформування та їх впровадження в практику загальноосвітньої школи 1917–1920 рр. Наукова новизна одержаних Ю. В. Телячим результатів визначалася постановкою і втіленням його авторської концепції дослідження, аналізу і викладу власного бачення процесу реформ у сфері освіти в 1917–1920 рр. [162, с. 2]. Ю. В. Телячим зроблено теоретичне узагальнення результатів дослідження щодо історичного досвіду українського народу в сфері реформування загальноосвітньої школи в напрямі демократизації, децентралізації шкільного управління, створення нових програмних документів, забезпечення національного характеру школи, вільного розвитку освіти національних меншин тощо [162, с. 10-12].

На відміну від попередніх досліджень, у роботі «Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917–1920 рр.» В. Г. Богуславської (2001 р.) мета дослідження полягає у вивченні діяльності урядів, органів місцевого самоврядування, освітніх установ, громадських організацій зі створення системи народної освіти в умовах незалежної демократичної України [27, с. 5]. Дослідниця акцентує увагу на тому, що вивчення проблем культурно-політичного життя зазначеного часу розпочалося вже в 1917–1920 рр. Першими, хто звернувся

до теми освіти, були члени УЦР, громадські та політичні діячі. Вони, аналізуючи стан народної освіти, визначаючи її потреби в умовах, які склалися в процесі національного визволення, започаткували розробку загальних принципів організації системи освіти. На їх загальну думку, нова школа повинна була стати демократичною і українізованою. Згідно з цим, зусиллями перших українських урядів і педагогічної громадськості й створювалася єдина школа.

Наукова новизна дисертації В. Г. Богуславської полягає в тому, що у ній вперше як предмет розглядається становлення та розвиток народної освіти під час діяльності різних урядів у 1917–1920 рр. [27, с. 6].

В. Г. Богуславська дійшла висновків, що народна освіта в Україні в 1917–1920 рр. існувала й розвивалася не як самостійна, ізольована і другорядна сфера суспільного життя, а як складова і важлива частина національно-демократичної революції, лейтмотивом якої стало національно-духовне відродження українського народу [27, с. 17].

Цінні для дослідження відомості також було знайдено в дисертаційній роботі С. В. Майбороди «Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.)» (2002 р.). Метою вказаної роботи є науково-теоретичне обґрунтування сутності, закономірностей, структурування, функціонування, еволюції управління вищою освітою як особливої цілісності й органічної частини освітньої системи в Україні й на цій основі виявлення можливостей використання нагромадженого позитивного досвіду в сучасних умовах, що неможливо було б здійснити без урахування відповідного досвіду періоду визвольних змагань [106, с. 5]. Особливу цінність для дослідження представляє перший розділ під назвою «Управління вищою освітою України як історико-теоретична проблема», де проведено аналіз літературних джерел, архівних матеріалів 1917–1920 рр., котрий показав, що особливий інтерес становлять історико-педагогічні праці вчених дорадянського періоду, які висвітлювали проблему розвитку національної вищої освіти й управління нею на сторінках уже згаданого вище журналу «Вільна українська школа», що довгий час був заборонений [106, с. 11]. Також цінним є другий

розділ «Специфіка розвитку управління освітою України в 1917–1919 рр.: Української Народної Республіки, Гетьманату й Директорії», в якому проаналізовано процес формування першого органу державного управління освітою – Генерального секретаріату освіти, що став повновладним господарем в освітній справі українського народу в умовах громадянської війни, міжусобиць, всеохоплюючої анархії масових демонстрацій [106, с. 14]. Хоча у висновках своєї роботи С. В. Майборода не виокремлює досвід періоду визвольних змагань.

Крім вищезгаданих, високу цінність для розкриття теми дослідження мали праці, які висвітлюють процеси організації і становлення окремих елементів освіти в період, що передував досліджуваному. Серед них слід назвати роботу дослідниці О. О. Драч «Розвиток початкової освіти на Україні (1861–1917 рр.)» (2002 р.), у якій проаналізовано досвід реформування та розвиток системи початкової освіти в Україні у період 1861–1917 рр., узагальнено й висвітлено основні тенденції та найхарактерніші особливості діяльності української початкової школи. Здійснено спробу проаналізувати історію розвитку початкової освіти в Україні у 1861–1917 рр., кількісні та якісні зміни відповідно до політики уряду [62, с. 4-5]. Результатом роботи О. О. Драч є відомості про стан початкової освіти на підросійській Україні на момент початку революційних подій 1917 р., і наголошено, що період 1861–1917 рр. був одним із найважливіших в історії розбудови системи початкової освіти в Україні. У цей час на її території проводилися шкільні реформи, робилися перші кроки щодо заміни станової школи всестановою, діяльність органів місцевого самоврядування сприяла зрушенням у шкільній справі, поширювалася мережа початкових шкіл, з'являлися нові типи початкових шкіл [62, с. 12].

У подібному контексті цікавою є робота «Українська загальноосвітня середня школа у період визвольних змагань (1917–1920 рр.)» А. А. Кравченко (2002 р.), яка поставила за мету відтворити процес становлення української загальноосвітньої середньої школи в період визвольних змагань 1917–1920 рр. [88, с. 3-4]. У висновках роботи йдеться про те, що на початок 1917 р. склались об'єктивні передумови відродження української загальноосвітньої середньої

школи. Загальноісторичний розвиток та піднесення національної самосвідомості висували вимоги щодо одержання освіти українською мовою в освітніх закладах не лише початкової, а й середньої та вищої ланок. Визначено основні фактори, що сприяли піднесенню національної школи в період визвольних змагань, а також її реальні потреби у той час [88, с. 13].

Спробу розкрити історичні особливості формування вищих державних органів виконавчої влади в УНР періоду УЦР здійснила І. М. Лебедева у своїй роботі «Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.)» (2003 р.), у якій проаналізовано процес створення системи органів виконавчої влади УНР доби УЦР, виявлено його основні тенденції, вивчено й систематизовано історичний досвід, набутий на цьому шляху, висвітлено процес створення ГС як виконавчого органу громадської організації і перетворення його у вищий орган виконавчої влади суверенної держави, показано процес формування розгалуженої системи органів виконавчої влади УНР, визначено основні етапи цього процесу, розкрито головні особливості й тенденції кожного з них [96, с. 3-4]. Генеральне секретарство освіти було складовою частиною ГС, і тому робота І. М. Лебедевої представляє для дослідження велику цінність у контексті формування цілісного уявлення про процес створення уряду УНР доби УЦР і освітнього відомства як його складової частини. Важливим є висновок, що за доби ЦР в УНР була створена й діяла вертикаль виконавчої влади. Її вищим органом був уряд, функціонували центральні органи виконавчої влади, які здійснювали керівництво мережею місцевих органів [96, с. 15-16].

Більш повно зрозуміти принципи формування нормативної основи діяльності освітнього відомства досліджуваного періоду дозволяє робота Т. О. Подковенко «Становлення системи законодавства України в 1917–1920 роках (Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР)» (2004 р.), у якій виявлено закономірності та особливості становлення і розвитку законодавства України періоду відродження української державності на початку ХХ ст., зокрема системи законодавства України періоду

1917–1920 рр. Сформульовані в праці положення та висновки розширюють і поглиблюють пізнання основ законодавчої діяльності України на різних етапах її розбудови як єдиного процесу правотворчості, спрямованого на утвердження незалежної держави [124, с. 5-6]. Для розкриття теми дослідження автору був особливо цікавий другий розділ роботи Т. О. Подковенко, що має назву «Законодавча діяльність Української Центральної Ради». У згаданому розділі детально описано процес формування та функціонування системи законодавства УНР періоду УЦР і визначено його особливості, що є дуже корисним для здійснення юридичного аналізу документів досліджуваного періоду [124, с. 9-10].

Не менш важливим елементом даного дослідження є вивчення освітньої діяльності різноманітних громадських об'єднань і організацій, що фактично сформували основу майбутньої національної системи освіти УНР. У цьому авторові дуже допомогла робота Л. І. Бадєєвої «Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у ХХ ст.» (2004 р.). Особливу цінність для автора становить другий розділ роботи «Зародження та діяльність товариства «Просвіта» у дореволюційний період», де Л. І. Бадєєва розкриває основні тенденції розвитку освіти та культури на Лівобережній (підросійській) Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., заснування культурно-освітнього товариства та основні форми його діяльності. Третій розділ, що має назву «Діяльність «Просвіти» в 1917–1922 рр. «Радянізація», ліквідація товариства та репресії проти просвітян у 20-30-ті роки», присвячено дослідженню основних форм діяльності товариства «Просвіта» в період української національно-демократичної революції [24, с. 10-11]. Хоча варто зазначити, що Л. І. Бадєєва здійснює загальний історичний аналіз діяльності товариства «Просвіта» і не акцентує увагу саме на освітній діяльності просвіт у добу революції [24, с. 14-15].

На особливу увагу заслуговує докторська дисертація професора Д. Ф. Розовика «Національно-культурне будівництво в Україні 1917–1920 рр.» (2004 р.), у якій науковець визначає освіту як основний інструмент культурного будівництва і здійснює глибоке дослідження її системи [139, с. 10-15].

Крім того, для більш повного розуміння системи освіти досліджуваного періоду корисно вивчити освітню діяльність українських національних громадських організацій і за межами України. Для досягнення цієї мети доцільно використати роботу Л. М. Кривошеєвої «Національно-освітня діяльність Союзу Визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.)» (2009 р.). У своїй дисертації авторка поставила за мету висвітлити місце й роль СВУ в розбудові системи національно-просвітньої роботи в таборах військовополонених українців на території Австро-Угорщини та Німеччини періоду Першої світової війни. А наукову новизну дисертаційної роботи Л. М. Кривошеєвої визначає те, що вперше в українській історіографії здійснено спробу комплексного дослідження системи національно-просвітньої діяльності СВУ в таборах військовополонених українців періоду Першої світової війни [93, с. 1-2]. Результатом роботи Л. М. Кривошеєвої є визначення значного внеску СВУ у національно-освітню діяльність серед українського народу в роки Першої світової війни як одного з елементів освітньої системи України [93, с. 12-14].

Одним із найсучасніших досліджень у галузі освіти періоду УЦР є дисертація «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)» професора О. М. Завальнюка (2011 р.), основний зміст якої викладено в монографії, котру буде розглянуто нижче.

Багато фактичних матеріалів про українську освітню систему, вищі органи управління освітою чи взагалі будь-який її елемент можна почерпнути з монографії «Історія освіти в Україні» видатного українського вченого, очевидця і безпосереднього учасника подій досліджуваного періоду С. О. Сірополка [151, с. 21-22].

У згаданій вище монографії професора О. М. Завальнюка «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)» на основі багатой архівно-документальної бази, здобутків вітчизняних і учених діаспори вивчається багатогранний процес утворення та діяльності державних українських університетів у 1917–1921 рр. через з'ясування основних чинників, що сприяли утворенню університетів і всіх важливих складових життя національних вищих

шкіл. Монографія О. М. Завальнюка може бути використана для розкриття певних історичних аспектів історико-правового дослідження діяльності вищого освітнього органу доби визвольних змагань (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [71, с. 3-4].

Іншою монографією, яка заслуговує на увагу і використана в дослідженні, є робота І. Л. Лікарчука «Міністри освіти України», у якій автор детально описує життя і професійну діяльність керівників освітнього відомства України, у тому числі й видатних діячів періоду Центральної Ради [100, с. 7-26].

Також досліджуваний період був розглянутий у монографії В. П. Капелюшного, де автор аналізує діяльність вищих державних органів і дає їм історичну оцінку. У монографії на широкому історіографічному та фактичному матеріалі комплексно досліджено провідні тенденції розвитку знань з історії українського державотворення доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. До історіографічного аналізу залучені основні публікації з проблеми українських і зарубіжних учених. Домінуюче місце займає історіографічний аналіз наукового доробку сучасних вітчизняних дослідників, опублікованого після проголошення суверенітету і державної незалежності України. Автор висвітлює ряд дискусійних питань історіографії проблеми [85, с. 2-3].

Крім історичних досліджень, варто також звернутись і до політологічних. На основі одного з таких досліджень автор Д. Б. Яневський підготував монографію, у якій розглянуто діяльність вищих державних органів УНР, під назвою «Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки». Монографія являє собою новий крок у вивченні передумов визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр., їх перебігу і багатопланових причин поразки. В роботі знайшли відображення всі стадії політичної еволюції України тієї доби аж до утвердження державності радянського зразка. Автор чи не вперше у вітчизняній історіографії робить спробу розглянути події і політичні спрямування різних течій в українській революції у набагато ширшому контексті світової геополітики, з'ясувати типологію української версії соціалістичних перетворень, прослідкувати становлення і визначити перспективність української

зовнішньої та внутрішньої політики того часу на значному за обсягом і ретельно дібраному матеріалі конституційного процесу та законотворчості, окреслити етапи становлення політичної системи самостійної української державності поч. ХХ ст., запровадити до аналізу політичних перспектив українських політичних течій геополітичні категорії. Монографія Д. Б. Яневського підходить і для історико-правових досліджень [228, с. 3].

З наведеного вище стає зрозуміло, що досліджуваний період був досить докладно розглянутий фахівцями-дослідниками різних наукових напрямів, але правова природа діяльності освітнього відомства доби УЦР досліджена не була. Тому автор вважає, що результати роботи згаданих науковців разом з іншими згаданими джерелами є достатньою науковою основою для проведення ґрунтовного історико-правового наукового дослідження роботи вищого органу управління освітою періоду УЦР УНР.

1.2. Методологія дослідження

Узагальнюючи існуючі підходи до вироблення методологічного апарату і екстраполюючи одержані узагальнення на історико-правові наукові дослідження, можна дійти висновку про необхідність диференціації сукупності застосовуваних методів за різними рівнями. Побудовується складна ієрархічна система методів різного порядку, яку умовно можна уявити у вигляді перевернутої піраміди, в основу якої покладено філософський діалектичний метод, а розширену частину утворюють різнорівневі шари загальних та спеціальних наукових методів і підходів. Водночас особливістю будь-якого наукового дослідження є те, що для кожного з них створюється власна «піраміда» методів залежно від поставлених завдань та змісту очікуваних результатів [27, с. 12].

Основою цього дослідження є філософський діалектичний метод, причому саме метод матеріалістичної діалектики, позбавлений ідеологічних нашарувань і пов'язаної з цим відповідної однобічності його розуміння. З цієї позиції діалектика поєднується насамперед з матеріалістичним розумінням історії, адже

напря́м пропо́ваного до́слідження ма́є су́то ма́теріалі́стичне підгру́нття, зу́мовлене не́обхідні́стю нау́кового пі́знання ви́ключно ма́теріальних процеси́в і яви́щ що́до та́ких об'є́ктів, як шко́ла чи о́світа.

Застосу́вання ме́тоду ма́теріалі́стично́ї ді́алекти́ки да́є мо́жливі́сть розгля́дати проце́с розбу́дови систе́ми націо́нально́ї о́світи і відпо́відно проце́с розбу́дови орга́нів ке́рівництва о́світою в Украї́ні у 1917–1918 рр. як су́купні́сть взаємо́пов'язани́х суспі́льних процеси́в і яви́щ, що́ перебу́вали в ста́ні по́стійних зми́н і розвиту́. По́чаток фо́рмування систе́ми о́світи, розбу́дова систе́ми орга́нів упра́вління о́світою, по́дальша зми́на та розвиту́к систе́ми о́світи УНР бу́ли спри́чинені́ наса́мперед вну́трішньо́ю супе́речні́стю між украї́нською націо́нальною і ро́сійською вели́кодержавно́ю о́світні́ми до́ктринами. Мі́ж приро́дним ба́жанням украї́нського наро́ду до розвиту́ку націо́нально́ї культу́ри та о́світи, яке до́сягло сво́го апоге́ю на по́чатку 1917 р. і ста́ло одні́єю з осно́вних причи́н Украї́нської револю́ції, і неба́жанням ке́рівництва держа́ви задово́льнити ці́ вимо́ги. Ді́алекти́чна супе́речні́сть і́снувала й між ба́жанням ке́рівників УНР да́ти о́світу всі́м верста́м насе́лення по́ всій тери́торії Украї́ни і обме́жені́стю мо́жливостей орга́нів упра́вління о́світою ви́конати це ба́жання. Як на́слідок – ви́никла ще́ одна́ проти́лежні́сть між приро́дним пра́вом грома́дян на одержан́ня нале́жного рів́ня о́світи та об'є́ктивними обме́женнями́ цьо́го пра́ва, вста́новлени́ми че́рез і́сторичні́, еко́номі́чні та полі́тичні́ обста́вини то́го періо́ду. Є́дність на́ведених проти́лежностей і́ їх безпе́рервна́ взає́мна боро́тьба бу́ли по́стійним дже́релом ді́алекти́чного розвиту́ку систе́ми о́світи.

Ще́ одним дже́релом розвиту́ку зако́нодавства́ про о́світу бу́ли проти́лежності́ між полі́тичними́ курса́ми мо́лодо́го украї́нського націо́нального і коли́шнього ро́сійського вели́кодержавно́го вла́дних ре́жимів. Напря́м розвиту́ку о́світнього́ зако́нодавства́ як ре́зультат усуне́ння на́ведених проти́стоя́нь ви́значався проце́сом за́перечен́ня і лі́квідаці́ї ново́ю украї́нською вла́дою зако́нодавства́ і кадро́вого скла́ду сво́їх по́передникі́в, що́ вело́ до які́сної зми́ни ста́ну розвиту́ку та пра́вового ре́гулюван́ня систе́ми о́світи і ви́никнен́ня принци́пово́ нового о́світнього́ зако́нодавства́. Особли́вості́ ста́новлен́ня і розвиту́ку о́світнього́ зако́нодавства́

досліджуваного періоду повністю відповідають положенням діалектичного закону заперечення. Кожний з національних урядів загалом заперечував освітню політику колишнього режиму, закріплену у відповідному законодавстві, систематично втілюючи в життя власне бачення процесу розбудови і реформування системи освіти. Водночас окремі положення із законодавства колишнього режиму можна віднайти в освітньому законодавстві національних органів управління освітою. Це додатково підтверджує дію закону заперечення в частині сприйняття кращого з попереднього законодавства про освіту [78, с. 9-12].

Таким чином, філософські засади діалектичного матеріалізму стали методологічним підґрунтям для застосування всіх інших методів нашого дослідження, незалежно від їх належності до рівнів загальнонаукових чи спеціальних наукових методів.

Наступним рівнем методології дослідження є система загальнонаукових методів і підходів, які залежно від поставлених завдань знаходять своє застосування на різних його стадіях. Безперечно, важливого методологічного значення набуває процес формування понятійно-термінологічного апарату дослідження. В основу такого умовиводу можна покласти висновок філософської доктрини, що «вивчаючи мислення, логіка встановила таку його важливішу особливість, як категорійний характер мислення» [72, с. 8]. Як наслідок – застосування будь-яких методів наукового пізнання унеможлиблюється без наявності достатньої кількості відповідних понять, категорій і термінів, за допомогою яких ці методи можна використовувати. Тому кожне наукове дослідження неможливе без створення певної категорійної основи. Поряд із цим існує позиція дослідників, що серед юристів іще не склалося єдиної думки про логічну природу, логічну специфіку юридичних понять, їх конструктивну роль у розвитку науки правознавства, в утворенні нормативно-правової детермінанти, її логічного руху в регулятивному механізмі суспільних систем [72, с. 9]. З таким методологічним підходом можна погодитися при оцінюванні понятійно-категорійного юридичного апарату в широкому, узагальненому розумінні. Проте у вузькому розумінні понятійно-категорійний апарат є ґрунтоутворювальним

фактором будь-якого конкретного юридичного дослідження. Кожний дослідник відповідно до мети і завдань свого наукового дослідження формує адекватний категорійний апарат, на який і спирається у своїй праці.

Важливим також є спосіб і напрям використання категорійного юридичного апарату. Наукові правові категорії і поняття надають можливість праву пізнати дійсність. Фіксуючи результати абстрактної діяльності, вони виступають опорними пунктами, сходинками пізнання держави і права. За образним висловлюванням Д. А. Керімова, «у загальному ланцюгу пізнавального руху думки утворюються «опорні пункти», «вузлові ланки» у вигляді юридичних понять і визначень, спираючись на які, дослідження просувається до все більш глибокого, всебічного і конкретного пізнання правових явищ. На цьому шляху сходження до конкретного кожному наступну «ланку» неможливо зрозуміти без попередньої» [72, с. 9]. Це підкреслює виняткову роль понять у формально-правовому мисленні.

Формування понятійно-категорійного апарату дослідження тісно пов'язане із застосуванням загальнонаукових методів сходження від конкретного до абстрактного і навпаки – від абстрактного до конкретного. Відомо, що перший метод застосовується у процесі вивчення нових явищ, фактів, які не можуть бути пояснені за допомогою наявних теоретичних знань. У нашому історико-правовому дослідженні доцільно вжити такі способи утворення абстракцій: ізолюючу абстракцію та абстракцію ототожнення. Об'єднувальним для обох способів є наявність певного юридичного понятійного апарату, на основі якого утворюються нові поняття і категорії. Розрізняються вони за кількістю спільних ознак, які виокремлюються при створенні нових абстрактних понять [146, с. 7-9].

Застосування способу ізолюючої абстракції передбачає утворення нових понять на основі виокремлення однієї властивості чи відношення, спільних для певної кількості досліджуваних юридичних понять. Такий спосіб доцільно використати, зокрема, при дослідженні специфічних освітніх категорій, таких як «навчальне навантаження викладача», «виховний процес» тощо.

Спосіб утворення абстракцій ототожнення дає змогу сформулювати складніші юридичні категорії на підставі виокремлення двох і більше спільних ознак. Саме так породжуються категорії «освітній процес», «орган управління освітою» тощо. На наступному рівні перебувають поняття «нормативно-правовий» та «індивідуальний правовий» акти законодавства про освіту, які утворюються об'єднанням правових норм на основі значної кількості тотожних ознак. І, нарешті, на найвищій сходинці застосування способу абстракції ототожнення перебуває поняття «освітнє законодавство», що породжується поєднанням правових норм за найбільшою кількістю спільних ознак, включаючи всі попередньо визначені категорії.

Метод сходження від конкретного до абстрактного знаходить своє застосування на першому етапі теоретичного аналізу. За допомогою цього методу породжуються сутності першого порядку, що становлять значну частину загального понятійно-категорійного апарату дослідження.

Інша частина нових термінів і категорій продукується через застосування методу сходження від абстрактного до конкретного. Це – вищий рівень теоретичного дослідження, який веде до появи сутностей другого та нижчих порядків. За допомогою цього методу доцільно досліджувати категорії українізації та націоналізації освіти. Ці складні системоутворюючі категорії потребують розкриття своєї сутності за допомогою конкретніших понять, сутність яких уже визначено або необхідно встановити. Причому ці окремі поняття повинні містити й розкривати одну або кілька властивостей і ознак загального поняття. Кількісно таких категорій має бути стільки, щоб охопити всі властивості й ознаки абстрактного поняття, щоб ця кількість перейшла у якісне сприйняття правової абстракції. Наприклад, загальні поняття «право на освіту», «обов'язкова освіта», які сформульовані в нормативно-правових актах законодавства про освіту, але сутність яких не розкрита, потребують деталізації у конкретних поняттях, що співвідносяться із загальним як часткове та одиничне.

Інші загальнонаукові методи (аналізу і синтезу, індукції і дедукції) також знайшли своє місце в дослідженні. Однак слід зазначити, що в «чистому» вигляді,

відокремлено ці методи, як і інші загальнонаукові та спеціально-наукові методи, використовуються досить рідко. Переважно вони конкретизують напрям і характерні особливості застосування як спеціально-наукових, так і загальнонаукових методів. Так, методи аналізу й індукції, або об'єднаний аналітично-індуктивний метод, супроводжують застосування методу сходження від абстрактного до конкретного при формуванні категорійного апарату дослідження, історично-порівняльного та порівняльно-правових методів при зіставленні історичних передумов виникнення національної освіти та відповідних змін законодавства про освіту, що її супроводжували. Аналітично-індуктивний характер мають також історико-генетичний та догматичний методи, які доцільно застосовувати для дослідження діяльності освітнього відомства, проведення реформи у системі освіти в період з березня 1917 по квітень 1918 рр. та відповідного законодавства у їх розвитку і тлумачення норм законодавства про освіту [138, с. 9].

Методи синтезу і дедукції відображають характер і напрям застосування історико-типологічного і формально-нормативного методів при типологізації історичних подій і явищ та визначенні структури і юридичної сили актів законодавства про освіту досліджуваного періоду. Синтетично-дедуктивний характер має і метод сходження від конкретного до абстрактного. Водночас методи аналізу і синтезу та індукції і дедукції, на відміну від методів сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного, наділені відмінностями в застосуванні, оскільки завжди мають своїм предметом конкретні, реальні явища, а не наукові абстракції. Ці особливості необхідно враховувати при здійсненні наукового дослідження.

Загальнонауковий логічний метод, який є з'єднувальною ланкою всіх методів, починаючи з діалектичного, доцільно застосовувати при визначенні сутності історико-правових явищ. У такому сенсі він використовується при формуванні понятійно-категорійного апарату дослідження, тлумаченні норм освітнього законодавства, типологізації відносин, що виникають у процесі управління освітою.

Застосування системно-структурного методу зумовлюється необхідністю здійснення класифікації передумов виникнення законодавства про освіту періоду Української революції, а також виділення системи ознак освітнього законодавства кожного з українських урядів досліджуваного періоду.

І, нарешті, проблемно-хронологічний метод дає змогу дослідити проблеми зародження й розвитку системи законодавства про освіту в чіткому хронологічному порядку з моменту її виникнення.

Підсумовуючи особливості застосування наведених методів дослідження організації та діяльності вищого освітнього органу і законодавства про освіту 1917–1918 рр., слід мати на увазі, що лише сукупність окремих та загальних методів охоплює наукове пізнання повністю [72, с. 12]. Тому загальні принципи методології наукового пізнання передбачають також створення дієвої сукупності спеціально-наукових методів дослідження.

Будь-яке історико-правове дослідження з боку методології є складним, синтетичним явищем, яке поєднує методологічні основи двох наук: історичної та юридичної. З огляду на це, в історико-правовому дослідженні доцільним є відокремлене, самостійне застосування історичних та юридичних методів у їх оптимальному співвідношенні. При цьому історичні методи у своїй сукупності забезпечують розкриття передумов виникнення відповідних моделей та механізмів законодавчого регулювання розбудови системи освіти в досліджуваній період, визначення етапів формування політичних думок із даного питання, волевиявлення соціальної еліти, а також ставлення більшості населення до змін у галузі освіти.

До числа основних спеціально-історичних методів наукового дослідження належать історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний. Разом з цим деякі сучасні дослідники зводять названі методи лише до окремих прийомів єдиного історичного методу пізнання права або взагалі традиційно виділяють лише неподільний історико-правовий метод, однак це не зменшує методологічної цінності диференціації єдиного історичного методу на кілька самостійних. Наприклад, об'єднання окремих конкретних методів історичного

пізнання в один призводить до втрати специфіки кожного конкретного методу, яка губиться в одержаному узагальненому історичному методі. Таке об'єднання може бути виправданим для галузевих правових досліджень, де важливо показати лише загальну ретроспективу розвитку певних правових явищ, але не для історико-правових досліджень, у яких історичній методології відводиться значно більша роль і ставляться зовсім інші завдання.

Використання історико-генетичного методу дає можливість розглянути процеси розбудови національної освіти і утворення органів управління системою в період 1917–1918 рр. та відповідного законодавства в процесі їх розвитку. Як аналітично-індуктивний за своєю природою, цей метод дає змогу проаналізувати окремі явища, що передували освітній реформі та відбувалися під час неї, перейти до їх часткових узагальнень і загального уявлення про розвиток освіти в тогочасній Україні. Це дасть можливість виявити причинно-наслідкові зв'язки між конкретними суспільними процесами і явищами як передумовами виникнення законодавства про освіту, етапами внесення відповідних змін до нього і, як наслідок, до узагальнень щодо необхідності вдосконалення законодавства про врегулювання відносин управління освітою. Описовий характер наслідків застосування історико-генетичного методу не виключає й ретроспективного кількісного аналізу, зокрема тенденції зміни абсолютних показників кількості вчителів і закладів освіти різних рівнів. Застосування історико-генетичного методу дає можливість охарактеризувати суб'єктивно-об'єктивну роль особистостей державного масштабу, зокрема І. М. Степенка як першого міністра освіти і його наступників, у встановленні механізму правового регулювання відносин у галузі управління освітою в їхній індивідуальності та образності.

Не менш важливим для наукового дослідження є й застосування історико-порівняльного методу. Порівняння сутнісних ознак процесу виникнення нормативно-правових актів досліджуваних владних режимів України в галузі регулювання процесів розвитку і розбудови системи освіти призводить до висновку про спільність властивостей суспільних кризових процесів як

передумови створення законодавства про освіту кожного з урядів УНР періоду УЦР. Поряд з цим історико-порівняльний метод вимагає забезпечення широкої основи для порівняння, що потребує досить детального дослідження процесу створення законодавства про освіту УЦР, яке й виступатиме базою для подальшого порівняння з ним законодавства інших владних режимів, що існували на території України. Водночас застосування аналогії, яка є основою будь-якого методу порівняння, дасть змогу віднайти певні відмінності в освітньому законодавстві, що зумовлювалися різними інтересами, на яких будувалися економічні та політичні платформи партій, що формували уряд. Застосування історико-типологічного методу дозволяє здійснити типологізацію об'єктів дослідження. Насамперед це стосується поняття народної освіти, яке є родовим поняттям. Конкретні типи шкіл та інших закладів освіти можна розділити за такими сутнісними ознаками, залежно від завдань, які виникають у процесі даного дослідження. По-перше, за юридичною ознакою виокремлюються види державної, приватної та громадської школи, залежно від того, були вони засновані за ініціативи державних органів, на кошти приватних осіб чи силами громади. По-друге, типологізацію можна здійснити за ознакою кількості закладів освіти різного рівня, яка коливалася не лише в різних регіонах України, а й навіть у межах однієї громади. Наступною типологічною ознакою є наявність достатньої кількості засобів навчання: підручників, наочних матеріалів тощо, адже існували селянські громади, де ці засоби були повністю відсутні.

Важливим методологічним принципом є обрання правильних критеріїв і пріоритетів при попередньому опрацюванні історіографії проблеми. Остання складається, по-перше, із нормативних джерел – законодавства про освіту досліджуваного періоду, джерел, створених очевидцями освітніх реформ в Україні у 1917–1918 рр., вченими радянського періоду, результати роботи яких хоч і спотворені ідеологічною складовою, але містять корисні дані, і, звичайно, дослідниками, які активно розпочали свою наукову діяльність після набуття Україною незалежності. Постає закономірне питання про визначення пріоритетів у дослідженні історіографічних джерел різних періодів. Щодо наочності

описуваних подій при розбудові системи освіти виникає зовні нібито обґрунтована необхідність надання переваги творам дослідників-очевидців. Проте це не відповідає принципу методологічного плюралізму, який передбачає рівність усіх методологічних підходів, тобто рівність поглядів усіх дослідників даного питання. Такий комплексний історіографічний підхід дає змогу розкрити основні етапи і напрями в дослідженні процесу розбудову системи освіти урядами УНР періоду УЦР, розглянути найширше коло джерел і на цій підставі виявити прогалини в темі дослідження, а отже, одержати принципово нові результати.

Юридичні методи надають можливість здійснити аналіз тодішнього чинного законодавства про освіту, дозволяють установити його відповідність соціально-економічній ситуації в країні, допомогти виявити прогалини та колізії в системі нормативно-правових актів про освіту тощо. Оскільки дослідження є правовим, то логічно, що метод юридичного аналізу є одним з основних методів дослідження.

Для здійснення аналізу законодавства про освіту УНР періоду УЦР доцільно застосувати неформалізований метод аналізу документів. Аналіз документів є досить поширеним у практиці проведення різних типів досліджень, оскільки в документах міститься значна кількість інформації щодо матеріального і духовного життя суспільства. Вони віддзеркалюють процеси та явища, що відбуваються як у державі, у суспільстві загалом, так і в окремих прошарках, характеризують діяльність окремих індивідів і великих спільнот. Вчені у своїх дослідженнях використовують різноманітні документи – державні та урядові акти, статистичні збірники і матеріали переписів, відомчу документацію, художні твори і наукові публікації, пресу, листи населення тощо. Їх аналіз допомагає дослідникові досягти різноманітних цілей дослідження, таких як: сформулювати проблему, об'єкт, предмет, цілі, завдання і гіпотези дослідження; порівняти отримані під час дослідження емпіричні дані з показниками інших соціологічних досліджень; отримати інформацію для вирішення досліджуваної проблеми або поглибити її аналіз; скласти характеристику соціальних процесів, які відбуваються на соціальному, груповому, індивідуальному рівнях, виявити

тенденції та розробити прогнози щодо їх подальшого розвитку; здобути інформацію про діяльність головних соціальних інститутів суспільства – сім'ї, освіти, засобів масової інформації тощо; вивчити громадську думку і соціальне самопочуття населення загалом та окремих його прошарків.

Основним об'єктом дослідження є документ. Документ – засіб закріплення встановленим способом за допомогою спеціального носія інформації фактів, явищ, процесів об'єктивної реальності та розумової діяльності людини. У нашому випадку досліджуваними документами є нормативні акти органів управління освітою і УЦР.

Ця інформація може фіксуватися за допомогою букв, цифр, стенографічних або інших знаків і символів, малюнків, фотографій, звукозаписів тощо. Існує кілька підстав для класифікації документів: засіб фіксації, авторство, ступінь персоніфікації, виконання певної функції, зміст, ступінь наближення до інформації тощо.

Неформалізований метод аналізу документів обраний з метою дотримання таких вимог: визначення виду, форми документа, який підлягає аналізу під час дослідження; з'ясування загальної ситуації на момент створення документа, обставин його виникнення, історичного і соціального контексту; відмежування описів, певних подій від їх оцінок; встановлення достовірності документа, його зв'язку з предметом дослідження; добір найбільш адекватного методу отримання первинних даних та їх аналізу; визнання того, що офіційні документи надійніші за неофіційні, особисті – за безособові, первинні – за вторинні.

Методи аналізу документальних джерел поділяють на неформалізовані, або традиційні, які належать до якісних методів, та формалізовані, які належать до якісно-кількісних методів аналізу документів. Для юридичного аналізу правових документів періоду УЦР можливо застосовувати лише неформалізований метод дослідження, оскільки досліджувані документи належать до правової системи, котра нині не існує. Крім того, особливості тієї правової системи та історичні особливості того періоду унеможливають формалізований аналіз згаданих документів.

Неформалізований метод аналізу документів передбачає тлумачення документів, найчастіше, як у випадку з документами доби УЦР, унікальних, кількість яких незначна, з'ясування основних думок та ідей конкретного тексту через усвідомлення, інтерпретацію, узагальнення змісту та логічне обґрунтування певних висновків. Типовим прикладом неформалізованого аналізу документів є вивчення наукових публікацій та звітів щодо певної проблеми. Під час застосування неформалізованого аналізу необхідно визначити:

1. Що являє собою документ, який його історичний, соціально-політичний контекст.
2. Які чинники сприяли його появі.
3. Хто його автор і з якою метою він створив документ (за текстом завжди стоять конкретні люди зі своїми інтересами, потребами, що знаходиться відображення у змісті документа).
4. Наскільки надійний документ.
5. Яка достовірність зафіксованих у ньому даних, правдивість висвітлення фактів, змісту події, явища, процесу тощо.
6. Яка суспільна дія, громадський резонанс документа.
7. Яку оцінку можна дати логічним, мовним і стильовим особливостям документа.

Застосування неформалізованого методу аналізу документів передбачає висунування певних гіпотез, вивчення сутності досліджуваного матеріалу. Велике значення при цьому відіграють як об'єктивні чинники (володіння навичками архівознавства і джерелознавства; ознайомлення з досвідом і традиціями застосування цього методу в історичній, психологічній, юридичній науках; обізнаність щодо системи зберігання документів, правил користування архівними фондами тощо), так і суб'єктивні (інтуїція дослідника, критичне ставлення до документа, вміння логічно аналізувати текст і умови його появи, узагальнювати і складати висновки). Саме тому при використанні цього методу аналізу не можна нічого стверджувати. Всі висновки при аналізі документів є лише гіпотезою, висунутою на основі концепції дослідження, і інші дослідники мають повне право з нею не погодитись.

Цей метод аналізу документів має й певні недоліки, які передусім пов'язані з потенційною можливістю появи суб'єктивних зміщень у сприйнятті та інтерпретації тексту, що виникають через різноманітні причини – психологічні особливості дослідника, його вікові, статеві та національні ознаки, стан його фізичного та психічного здоров'я тощо. Суттєвими є й кількісні обмеження цього методу, оскільки його застосування можливе лише за аналізу незначного числа документів. Тому всі результати дослідження є лише результатом спроби доведення теорій, запропонованих у дослідженні [44, с. 420-423].

Метод неформалізованого, або традиційного аналізу правових документів системи освіти УЦР УНР, безперечно, займає провідне місце в дослідженні діяльності вищого органу управління освітою зазначеного періоду, але його застосування можливе лише в сукупності, в органічній взаємодії з іншими науковими методами дослідження.

Висновки до першого розділу

Для дослідження правових процесів організації та діяльності вищих органів управління освітою УНР (березень 1917 – квітень 1918 рр.) наявна досить велика, хоч і специфічна, джерельна база, яка включає в себе унікальні архівні документи, тематичні видання і окремі результати роботи інших дослідників. Усі згадані роботи містять окремі елементи наукового знання, на основі яких і підготоване це дослідження.

Кожен із використаних у дослідженні методів відбиває лише один бік історико-правового дослідження. Тільки в сукупності ці методи охоплюють усі властивості й особливості предмета даного дослідження, становлячи таким чином його методологічну основу.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РОЗБУДОВА СИСТЕМИ ОСВІТИ В УНР ДОБИ УЦР

2.1. Історико-правові передумови та проблеми організації системи освіти напередодні повалення самодержавства

Повною мірою дослідити реформування народної освіти успішно, зрозуміло, не можна без урахування досвіду, нагромадженого в нашій освітній системі за багато років її існування. Нехтувати цим досвідом аж ніяк не варто, адже в історії є як негативні, так і позитивні аспекти. Це стосується не лише досвіду, набутого за періоди незалежності України, а й досвіду, що нам дістався внаслідок владарювання на території України іноземних держав. Тільки проаналізувавши весь, у тому числі й негативний, досвід розвитку системи освіти в Україні, можна зрозуміти походження тих чи інших правових та історичних явищ.

Вивчаючи політико-правові підходи УЦР УНР до побудови системи народної освіти в Україні, необхідно враховувати історичні передумови побудови саме такої системи. По-перше, треба врахувати особливості розвитку і реформування системи освіти Російської імперії в цілому.

Як і решта реформ, реформи системи освіти відбувалися лише в тих випадках, коли цього вимагала світова економічна, правова і політична дійсність. Реформи в Російській імперії відбувалися тільки у випадках, коли загальне відставання всіх галузей суспільного життя і виробництва від європейських завдавало безпосередньої шкоди загальнодержавним інтересам, наприклад поразка у війні або економічна криза.

Якщо розглядати конкретно-історичні передумови виникнення Української держави і системи народної освіти, можна виділити дві основні особливості, що зумовили побудову специфічної системи освіти. Перша з цих особливостей – це надзвичайна розшарованість населення за рівнем освіченості. За різними даними, до 80 % селян були малоосвічені або неосвічені взагалі, в той час як у містах

ситуація була кращою: освіту мали до 50 % населення, а на Харківщині – майже 60 % [156, с. 266]. Така ситуація зумовлена розширеною системою освіти в Російській імперії і цілеспрямованою політикою царського уряду проти підвищення рівня освіченості населення, особливо це стосувалося підкорених народів. Російська система закладів освіти хоч і була складною та добре розвиненою, але не давала можливості більшості населення країни отримати повну середню, не кажучи вже про вищу освіту.

У кінці XVIII ст. в Центрально-Східній Європі гостро постала проблема реформи освіти, основними завданнями якої було звільнення від впливу церкви на шкільну справу, широке впровадження вивчення природничих наук, що відповідало б запитам суспільства. Формуючи нову освіту, держава покладала на себе повноваження опікуватися шкільною справою, пристосовувала її до збереження станової нерівності та забезпечення державницької ідеології. Реформи проходили під впливом ідей Просвітництва, де освіта розглядалася як один із найважливіших чинників удосконалення особистості, суспільства і держави. Соціально-історична сутність Просвітництва полягала в ідеологічній підготовці зміни суспільно-історичних формацій (криза авторитарно-феодальних режимів і поява нових буржуазних відносин). Уже наприкінці XVIII ст. шкільництво стало значною силою, яку держави використовували у своїх інтересах.

Якщо для багатьох народів Європи шкільні реформи сприяли їхнім національно-визвольним рухам, у результаті яких утворювалися незалежні держави, то для України розпочиналася нова фаза невольницького життя у складі різних імперій. Шкільні реформи, які проводили Австро-Угорська та Російська імперії, не сприяли розвитку української освіти, оскільки вони не лише відкидали і заперечували традиційну українську школу, а й нав'язували іншу педагогічну систему, панівними рисами якої були професійність, державна школа, станова освіта, в той час як українська освіта мала риси демократичності, загальнодоступності та національно-патріотичної спрямованості [165, с. 177-178].

Якщо для Росії XVIII ст. «вважається століттям освіти, коли прорубано було офіційно-бюрократичне вікно в Європу – в Україні зачинено і забито навіть ту

невеличку, але справді дуже потрібну просвіті й культурі кватирку, що здавна завів був наш народ зносинами своїми з Заходом», – писав С. О. Єфремов. Російська імперія руйнувала традиційну українську школу, яка втрачала свою самобутність (за період перебування України у складі Російської імперії одну лиш українську мову забороняли близько 170 разів). Проте українська національна школа продовжувала якоюсь мірою зберігати етнічну самобутність. З початку XIX ст. все більше виявляються риси централізації та уніфікації освіти за загальноімперським зразком. Система шкіл діяла за Статутом 1804 р. Початкова освіта здійснювалася парафіяльними (однорічними, сільськими), повітовими (дворічними, міськими) училищами.

У Російській імперії у XIX ст. освіта чотири рази зазнавала докорінної перебудови: система освіти Олександра I (1802 р.) була замінена після 14 грудня 1825 р. системою освіти Миколи I (1828 р.), її замінила нова система (1864 р.), формування якої було завершено до 1874 р., у результаті чого з'явилася система освіти Олександра II. У 1802 р. Олександр I заснував Міністерство народної освіти, якому були підпорядковані головне училищне управління, Академія наук, університети, школи, крім навчальних закладів імператриці Марії та деяких інших відомств: друкарень, бібліотек, архівів, музеїв, а також органів цензури газет і журналів [165, с. 179-180]. Наступним кроком реформи Олександра I в галузі освіти були «Статут університетів Російської імперії» і «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетів» (1804 р.), за яким була оформлена нова система шкільної освіти в складі навчальних закладів: приходські (з однорічним курсом навчання) училища, повітові (дворічні) училища, гімназії та університети. Цими документами передбачалося створення досить стрункої системи адміністративного управління за схемою «парафіяльне училище – повітове училище – гімназія – університет». Документами визначалася і роль духовного відомства в організації навчального процесу в цих закладах. Проте не можна повністю погодитися з твердженням таких дослідників, як Н. І. Яковкіна, які, характеризуючи нововведення 1804 р., стверджують, що внаслідок реформи було створено систему управління всіма навчальними закладами [229, с. 13]. Головною

причиною такої позиції є та обставина, що в процесі реформування до наведеної вище схеми не були включені заклади духовної освіти, а також заклади, які окремими указами імператора були підпорядковані іншим відомствам [130, с. 626]. Така особливість організаційної структури освіти наводить на думку про умисне розшарування системи освітніх закладів з метою подальшого розшарування суспільства і про те, що саме цією реформою було закладено основи такого розшарування.

У 1805 р. у Харкові було відкрито університет (нині Харківський національний університет імені Василя Назаровича Каразіна), а в 1834 р. у Києві – університет Св. Володимира. До вищих навчальних закладів належали також гімназія вищих наук кн. Олександра Безбородька в Ніжині, яка розпочала свою діяльність у 1820 р., Харківський колегіум, Кременецький ліцей, котрий був центром утвердження польської політики на українських землях.

Перші гімназії засновано в Харкові, Чернігові, Кременці, Катеринославі (1805 р.), Полтаві та Новгород-Сіверському (1808 р.), Києві (1812 р.), Херсоні (1814 р.). Відкривалися жіночі школи (Інститути шляхетних дівчат) – у Києві (1838 р.), потім у Харкові, Одесі. Після Вітчизняної війни 1812 р. уряд усе більше відходив від ліберальних засад 1804 р. і робив усе, щоб використовувати систему народної освіти для поширення серед народу державно-кріпосницької ідеології [165, с. 180-181].

Система, сформована в результаті реформ Олександра I в галузі освіти, зберегла свої основні елементи за правління і Миколи I, і його наступників. Разом з тим за Миколи I вона зазнала деяких змін, що відповідали принципам загальної політики нового імператора, який зійшов на престол у 1825 р. Політика Миколи I стала закономірним продовженням загальної політики російського царизму в галузі освіти. 8 грудня 1828 р. було прийнято, можна сказати, «реакційний» документ – «Статут гімназій і училищ повітових і парафіяльних, які знаходяться у відомстві університетів: Петербурзького, Московського, Казанського і Харківського» [130, с. 570-625], а пізніше – університетський статут 1835 р. Цими документами, а також виданням нових статутів окремих закладів освіти

підросійської України Микола I узаконив становість і релігійність освіти, відділив початкову школу від середньої та вищої. Ці документи мали забезпечити одну з основних вимог – готувати людину до виконання станових обов'язків. Діти трудящих могли навчатися лише в парафіяльних школах і повітових училищах. Гімназії призначалися для дітей дворян і чиновників. Було видано розпорядження уряду, за яким устанавлювався нагляд за діяльністю навчальних закладів. Дозволялося застосовувати фізичні покарання [165, с. 181-182]. Тобто реформа Миколи I надалі поглиблювала системний розкол у суспільстві, поділяючи його на чіткі соціальні групи і за допомогою освіти відсікаючи ці групи одну від одної.

Щодо реформ царя Олександра II, то вони мали досить специфічний характер. Правління Олександра II (1856–1881 рр.) стало періодом рішучих перетворень суспільства Російської імперії. З початку свого правління новий імператор не був реформатором, він більше зарекомендував себе прибічником кріпацтва. Неможливо до кінця визначити, що саме переконало Олександра II у необхідності невідкладних і кардинальних реформ. Деякі вчені вважають, що на його рішення могли вплинути побоювання бунту селян і гостре громадське невдоволення колишньою політикою. Реформа освіти була започаткована у 1863 р., коли був затверджений новий університетський статут, який проголошував внутрішню автономію навчальних закладів. Шкільна реформа 1864 р. розширювала межі самоуправління в галузі початкової і середньої освіти, що разом із скасуванням окремих указів Миколи I надавало системі освіти певних демократичних ознак. Було також розширено мережу навчальних закладів, збільшилася кількість учителів [81, с. 431-480]. При вивченні реформи освіти Олександра II на перший погляд може здатися, що вона мала демократичний характер. Але, якщо розглядати її в комплексі з іншими реформами, то можна зробити висновок, що реформа освіти не мала на меті демократизацію системи освіти. У процесі реформування сама по собі система і спосіб організації освіти не зазнали докорінних змін, не було усунено розшарування суспільства за ознакою освіченості. Крім того, нікуди не зникав державно-політичний тиск на заклади освіти – завдання з нагляду за навчальними закладами, що було начебто зняте за

рахунок реформи, насправді було просто перекладене на інші державні органи за рахунок адміністративно-територіальної, поліцейської та судової реформ.

Отже, шкільні реформи кінця XVIII – початку XIX ст. можна характеризувати з різних точок зору. З одного боку, були введені нові типи шкіл з урахуванням закордонного досвіду, а з другого – станова школа ставала опорою самодержавства і засобом розшарування суспільства на окремі соціальні групи. Утверджувалося державне уніфіковане навчання. Російська імперія насаджувала в Україні єдину імперську мову навчання – російську. Щодо школи на Україні, то царизм виявляв нечувану жорстокість, регулярно забороняючи українську мову, друк і навіть вимову українською мовою в церкві.

Результатами таких реформ у галузі освіти в Україні стало значне падіння рівня освіченості населення, а також його поділ на окремі групи за рівнем освіти. Якщо у XVIII ст. рівень загальної освіти українців був предметом гордості, особливо на Лівобережжі, то в XIX ст. він став просто жахливим. Про масштаби цієї катастрофічної деградації свідчить такий факт: якщо в 1768 р. у трьох найбільших волостях Чернігівської губернії була одна початкова школа на кожних 746 жителів, то у 1876 р. – одна школа вже на 6750 [156, с. 266]. Такий результат досягався завдяки розшарованій системі закладів освіти з вузькою спеціалізацією. Для селянства були доступні лише малочисельні школи, що давали тільки початкову освіту, для більшості міського населення – навчальні заклади, які надавали вузьку робітничу спеціалізацію. Для буржуазії і дрібного дворянства існували гімназії та університети, навчання в яких було здебільшого платним. Крім того, силові структури Російської імперії здійснювали постійний нагляд, а часто й репресивні дії щодо окремих студентів і викладачів. Крім того, окремо існувала система органів військової освіти, а також органів освіти для вищих дворянських чинів.

Усе вищевикладене і призвело до глибокого розшарування українського суспільства. У той час як представники дрібної буржуазії і молоді української інтелігенції мали рівень освіти, що вважався одним із найвищих у світі, селянство, робітники і рядові солдати були практично неосвічені.

До занепаду освіти насамперед призвели впровадження кріпосного права та переконаність уряду і дворян у тому, що освіта кріпакам не потрібна. Ті ж початкові школи, що діяли у XIX ст., були переважно церковнопарафіяльними і їх існування залежало від внесків зuboжілого селянства.

Становище дещо поліпшилося після скасування кріпацтва в 1861 р. і особливо у 1870-х рр., коли відповідальність за розвиток загальної освіти взяли на себе земства. Земські шкільні комітети, що нерідко склалися з людей прогресивних поглядів і наповнювали до 85 % шкільного бюджету, сприяли спорудженню нових шкіл, удосконаленню методики викладання, замість зубріння релігійних текстів упроваджували такі дисципліни, як математика, історія, географія та інші [156, с. 266].

Підвищився також професійний рівень учителів: багато з них були ідеалістично налаштованими університетськими випускниками. Проте й надалі тут лишалися серйозні проблеми, оскільки навчання було обов'язковим. Близько двох третин селян замість школи посилали своїх дітей працювати в поле. Незважаючи на заклики земств і викладачів, уряд відмовився дозволити навчання в початкових школах українською мовою, виразно дискримінуючи тим самим українських учнів. На Правобережжі, де земства з'явилися аж у 1911 р., покращення в освіті були мінімальними, а культурний рівень цього краю – найнижчим у всій європейській частині Росії. Звісно, рівень письменності на Україні був неоднаковим: якщо серед сільського населення лише близько 20 % уміли писати й читати, то в містах ця цифра сягала 50 %, а серед робітників Києва і Харкова – 60 % [156, с. 266].

Якщо ж розглядати систему освіти в цілому, то потрібно розпочинати з початкової освіти. Розвиток у Російській імперії початкової (нижчої) освіти після скасування кріпацтва (1861 р.) був пов'язаний із прискореним процесом фабрично-заводського виробництва, впровадженням промислових технологій і наукових досліджень у промисловість і сільське господарство. Ці соціально-економічні умови об'єктивно вимагали підготовки численних кваліфікованих працівників, що стало важливою передумовою масової підготовки вчительських

кадрів. З цією метою в Україні (60-ті рр. XIX ст.) було відкрито учительські семінарії – педагогічні навчальні заклади для підготовки вчителів народної (початкової) школи. За їх створення боролися К. Д. Ушинський, його послідовники М. О. Корф та М. П. Драгоманов. Про таку видатну постать, як М. П. Драгоманов [Додаток А], варто згадати окремо. Він був ініціатором і пропагандистом демократично-ліберальної моделі освіти та педагогіки, поступальність якої набирала векторності і гуманістичних тенденцій у контексті різних напрямів гуманітарної діяльності, зокрема в галузях науки, навчання у вищій школі, громадської і політичної роботи, культурного, економічного життя, розвою ідеї українства загалом [35, с. 154-155].

Середню освіту отримували в гімназіях, перші з яких відкрилися в Харкові, Чернігові, Катеринославі, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Херсоні. Освіта в гімназіях була класичного типу з вивченням однієї або двох давніх мов. Відповідно до прийнятого в 1864 р. Статуту, було започатковано реальні восьмикласні гімназії (замість повітових училищ), перетворені в 1872 р. на реальні училища, випускники яких мали право вступу лише на природничі факультети університетів. Для дівчат освіта була обмеженою. У Харкові, Полтаві, Одесі, Керчі, Києві діяли інститути шляхетних дівчат – закриті привілейовані заклади для дворянок з вузькостановим характером виховання й навчання.

Значні зрушення в системі середньої освіти відбувалися надзвичайно повільно, оскільки систему освіти утворювали головним чином гімназії, яких існувало кілька типів: більшість пропонували семирічний курс, інші – неповний чотирирічний, а деякі ж являли собою гімназії класичного типу, де велика увага приділялася вивченню грецької, латинської мов і логіки; ще в інших – сучасним європейським мовам, точним наукам і математиці. У 1870 р. були офіційно впроваджені жіночі гімназії для підготовки жінок-учителів. Майже кожне губерньське місто й навіть багато повітових мали свої гімназії, а на 1890 р. по всій Україні їх налічувалося 129. Однак такі темпи ледве задовольняли реальні потреби населення [156, с. 266-267]. Середня освіта була недоступною для широких верств населення України через високу плату за навчання.

Розроблений К. Д. Ушинським «Проект учительської семінарії» (1861 р.) – план, наукове обґрунтування змісту та процесу підготовки вчителів – був покладений в основу діяльності семінарій. Навчання тривало 3–4 роки, приймали осіб, які закінчили двокласні початкові училища. У 1870 р. було прийнято положення про учительські семінарії. При Харківському (1811 р.) та Київському (1834 р.) університетах організували трирічні вчительські інститути, які пізніше з'явилися також у Феодосії (1872 р.) та Глухові (1874 р.).

З вищою освітою ситуація була не кращою. Осередками вищої освіти були насамперед університети. Цар, даючи дозвіл на їх відкриття, опікувався насамперед російськими інтересами, які відверто висловив міністр освіти С. С. Уваров, характеризуючи завдання нових університетів: «поширювати російську освіту й російську національність на спольщених землях Західної Росії». Перший на землях підросійської України університет відкрився у Харкові (1805 р.) за ініціативи місцевих просвітницьких кіл (засновник – В. Н. Каразін). У 1834 р. було відкрито Київський університет, який, всупереч сподіванням московського царату, став видатним науково-навчальним і освітянським центром, провідником української культури та центром формування національної самосвідомості українського народу.

Крім Академії в Києві, функціонували школи на Лівобережжі, засновані представниками церковної влади на зразок київської, школа в Новгороді-Сіверському та Харківська колегія (академія), яка до відкриття Харківського університету була головним освітнім центром Слобожанщини. Семінарія в Переяславі у XVIII ст. стала освітнім центром Полтавщини (тут Г. С. Сковорода почав свою педагогічну діяльність). Слов'янська семінарія в Полтаві (у 1786 р. переведена до Катеринослава) обслуговувала територію колишнього Запоріжжя (з неї вийшов І. П. Котляревський). Усі ці чотири школи були зорганізовані на зразок Київської Академії; в усіх них були (з незначними змінами) ті самі класи, що і в Академії: граматики, синтаксис, піїтика, риторика, філософія. Чернівецька та Переяславська семінарії в першій половині XVIII ст. не мали філософії та богослов'я, тому учні для доповнення освіти мусили після риторики їхати до

Києва або Харкова. Якийсь час у Харківській колегії був клас малювання та мистецтва. Німецьку та французьку мови, як і грецьку, викладали в них не завжди [73, с. 506].

Разом з тим зростанню національної самосвідомості українського народу сприяла поява у 50-х рр. XIX ст. недільних шкіл (працювали в неділю і святкові дні), організованих кращими представниками української інтелігенції з метою надання початкової освіти дітям і дорослим. Одна з перших таких шкіл була заснована в Полтаві (1858 р.), у Києві (1859 р.) відкрито три школи для робітників і ремісників. Найвідомішою була організована в 1870 р. Х. Алчевською Харківська жіноча недільна школа, що проіснувала майже 50 років. В умовах заборони української мови недільні школи стали зародком національної школи, засобом збереження освітянських традицій українців [73, с. 511].

Тут варто приділити особливу увагу порядку і принципам, на яких створювалися вищі навчальні заклади в Російській імперії, розглянувши процедуру організації вищого навчального закладу на прикладі одного з найстаріших і найвідоміших навчальних закладів України. Згідно з парадигмою тогочасного європейського університету (зразком слугував щойно відкритий Берлінський університет), його випускники мали бути широко освіченими і науково випестуваними особистостями, незалежними від будь-яких релігійних течій у своїй світській діяльності. Ця парадигма зробилась аж надто популярною в академічних колах тогочасної Росії. Імперський лозунг православ'я щоразу стикався із домінуючими релігійними уподобаннями численних крайових спільнот. Особливо гострими ці зіткнення були в західних губерніях імперії. Тож і мусили її ідеологи думати про створення осередку підготовки висококваліфікованих світських діячів, здатних доносити вплив уряду до найнижчих освітніх закладів, які покликані формувати душі нових поколінь громадян.

Питання про відкриття університету в Києві вкотре було порушено на початку 30-х рр. XIX ст. Придушивши польське повстання 1830–1831 рр., царизм змінив політику щодо Правобережної України. Поряд із жорстокими репресіями

проти повстанців закривалися школи з польською мовою викладання, а замість них відкривалися російські. Було ліквідовано Кременецький ліцей та Віленський університет, на матеріальній і кадровій базі яких мав спочатку існувати майбутній університет у Києві.

У 1833 р. Міністерству народної освіти, яким керував тоді граф С. С. Уваров, було дане доручення царя терміново розробити проект статуту і штати майбутнього університету. Звичайно, новостворюваний навчальний заклад мав беззастережно керуватися типовим статутом імператорських університетів. Але особливі завдання Київського університету повинні були відобразитись у його «внутрішньому» статуті, або «проекті статуту», затвердженому особисто царем Миколою I 25 грудня 1833 р., що діяв аж до 1842 р. Повеління царя про відкриття університету Св. Володимира в Києві також виходить 25 грудня 1833 р. за старим стилем. Рішення про конкретну дату його відкриття прийняв міністр С. С. Уваров. «По представлению Попечителя Киевского Учебного Округа, управляющий Министерством Народного Просвещения изъявил согласие на открытие Университета Св. Владимира в 15 день Июля сего года, в наемных домах, на счет 20 000 руб. ассигн., которые по штату оного на сей предмет назначены» [113, с. 18].

У 1834–1835 рр. університет розміщувався в трьох найнятих будинках у Липках на Печерську. Перший будинок знаходився у просторій садибі генерала Д. М. Бегічева, там, де у 1839 р. звели величну споруду Інституту шляхетних дівчат, яка з 1993 р. носить назву Міжнародного центру культури та мистецтв.

Друга будівля університету (не збереглася) належала відставному капітанові І. Ю. Корту (сучасна вулиця М. Грушевського, майже напроти Будинку офіцерів). Тут відбувся акт відкриття університету і містились аудиторії. Тут же поселився ректор М. О. Максимович і жив до весни 1835 р., поки не перебрався до будинку Катериничів біля Нікольського монастиря. Казеннокоштні студенти Педагогічного інституту при університеті мешкали неподалік у будинку інженера Київської фортеці, генерала Р. Гербеля. За казармені умови і жорсткий нагляд за мешканцями цей будинок невдовзі прозвали «пакгаузом» [113, с. 19]. Протягом

першого академічного року, коли університет мав лише один факультет з історико-філологічним (першим) та фізико-математичним (другим) відділеннями, до нього входили такі кафедри:

«Перше відділення: 1) Філософія. 2) Грецька словесність і старожитності. 3) Римська словесність і старожитності. 4) Російська словесність. 5) Загальна і російська історія і статистика.

Друге відділення: 1) Чиста і прикладна математика. 2) Астрономія. 3) Фізика і фізична географія. 4) Хімія. 5) Мінералогія і геогнозія. 6) Ботаніка. 7) Зоологія. 8) Технологія, сільське господарство, лісоводство і архітектура».

Свій перший академічний рік університет Св. Володимира розпочав 28 серпня 1834 р. у складі 62 студентів, понад півтора десятка викладачів, здебільшого колишніх учителів розформованого Кременецького ліцею. На фоні останніх вигідно вирізнялися ректор М. О. Максимович, професор православного богослов'я Г. М. Скворцов, професор загальної історії В. Ф. Цих. Протягом 1834–35 навчального року функціонував лише один філософський факультет, з історико-філологічним і фізико-математичним відділеннями, та «особливий виховний заклад» – Інститут казенних студентів [113, с. 19-20].

Головне завдання університету тодішній міністр освіти граф С. С. Уваров сформулював так: прищеплювати польському і полонізованому юнацтву Київщини і західних губерній «общий дух русского народа», що служить черговим доказом існування концепції розподілу освіти і русифікації на землях півросійської України.

Один із найвідоміших професорів університету в Києві М. Ф. Владимирський-Буданов звертає увагу на те, що Київський університет, на відміну від інших, має ім'я Св. Володимира і особливу (спеціальну) ціль. «Его преимущественное значение определено границами трех юго-западных губерний, а впоследствии указом 28 февраля 1834 г. распространено и на весь северо-западный край... Но этим указан лишь ближайший внешний район его действий. Внутреннее содержание его просветительной миссии определено выбором города «равно драгоценного для всей России», т.е. ...Университет Св. Владимира призван

быть проводником общерусского просвещения» [113, с. 20]. Університет Св. Володимира довго залишався б таким собі регіональним «учительським інститутом», якби вже в першому семестрі 1834–35 академічного року функція підготовки вчителів не відділилась від загального набору освітньо-наукових, культурних і адміністративних функцій університету та не інституціалізувалась у вигляді специфічного вчительського навчального закладу при ньому. Заклад цей є, безумовно, непересічним. По-перше, він дав можливість університетові сконцентрувати увагу на своїх ключових функціях, властивих закладам університетського типу, – навчально-науковій, адміністративній, політичній, культурній тощо. По-друге, цей заклад започаткував на Київщині систематичну вищу світську педагогічну освіту, яку сьогодні очолює його прямий спадкоємець – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [113, с. 21].

Усі освітні реформи Російської імперії не набагато покращили ситуацію. Такі реформи мали на меті не стільки підвищення рівня освіти, скільки підпорядкування освіти для забезпечення державних, політичних, економічних та соціальних інтересів Російської імперії.

Для порівняння можна розглянути спосіб організації системи освіти в іншій державі того періоду, до складу якої також входили українські землі, – підходи до освіти в Австро-Угорській імперії.

Система освіти на українських землях в Австро-Угорській імперії остаточно сформувалася з вирішенням питання про автономний статус Галичини у складі Габсбурзької монархії у 1873 р., коли уряд запровадив прямі вибори до рейхсрату і визначив компетенцію крайового сейму, який отримав право виносити рішення, що стосувалися культури, освіти і суспільної опіки. Це мало величезне значення для розвитку освіти, оскільки відбувся перехід від німецькомовного унітаризму, характерного для попереднього періоду, до функціонування поряд із загальнодержавною німецькою також і крайових національних мов, кожна з яких набувала статусу другої державної мови в межах свого адміністративно-територіального утворення. Визнання цісарською постановою від 4 червня 1869 р. польської мови як державної в судах та адміністративних органах робило в

умовах австро-польського компромісу невідвратною жорстку боротьбу протягом другої половини XIX ст. за впровадження української мови викладання в навчальних закладах. Вона була надзвичайно складною, враховуючи, що частка українських депутатів у галицькому сеймі не перевищувала 15 %, чого було недостатньо для ефективного спротиву полонізації краю [135, с. 146].

Одночасно відбувалося і реформування безпосередньо системи освіти. Основний закон від 21 грудня 1867 р. щодо громадських прав надавав державі право управління і нагляду за освітою та вихованням. У ньому було закріплено існування міжконфесійної, восьмирічної (шестирічна початкова і дворічний додатковий клас) державної обов'язкової школи. Він став основою реформи школи в Галичині та Буковині. 25 травня 1868 р. були прийняті так звані віросповідні закони, які проголошували школу незалежною від церкви. Ці закони визначили нові принципи й умови заснування, функціонування і відвідування народних шкіл, статус учителів, створили нову систему органів управління освітою. При цьому справи вищої і середньої школи належали до компетенції Відня, а внутрішній устрій народного та фахового шкільництва, нагляд за ним були віднесені до крайової компетенції. Кожний із 17 коронних країв Австро-Угорщини, з огляду на місцеву специфіку, приймав свої закони та розпорядження, що регламентували діяльність навчальних закладів на відповідній території. Відповідно до цих законів докорінно перебудовувалася система управління освітою: усі початкові школи переходили з рук консисторій до світських органів управління – крайових і місцевих шкільних рад. У Галичині крайова шкільна рада створювалася спеціальним розпорядженням Франца-Йосипа I від 25 червня 1867 р. і розпочала свою роботу 24 січня 1869 р. Вона складалася з чотирьох представників уряду (намісник, постійний референт намісництва у шкільних справах, два шкільних інспектори), двох представників духовенства обох обрядів (визначених цісарем), двох делегатів від столичних міст – Кракова і Львова, двох представників навчальних закладів, одного делегата крайового відділу як представника сейму. Аналогічний фаховий адміністративний орган створювався і на Буковині на підставі закону від 8 лютого 1869 р. Раду очолював намісник, крім

нього, до складу ради належали два представники крайового управління, референт, кілька шкільних інспекторів, два православних священники, по одному католицькому і протестантському, рабин, два вчителі, один представник Чернівецької міської ради. До повноважень крайових рад належав нагляд за діяльністю окружних і місцевих рад, керівництво учительськими семінаріями, підтвердження на посадах директорів і вчителів середніх шкіл, утримуваних на громадські та державні кошти, з урахуванням спеціальних прав корпорацій, громад і приватних осіб, ухвалення навчальних планів, підручників для початкових, середніх та фахових шкіл, їх апробація і видання, щорічний звіт перед міністерством про стан шкільництва в краї. Вони ж відали збиранням плати за навчання в середніх навчальних закладах. Окружні ради склалися з начальника адміністративної влади міста як керівника, одного представника від кожної конфесії, двох представників освіти, двох делегатів місцевої ради, шкільного окружного інспектора. Вони збиралися один раз на місяць і керували всіма навчальними закладами, здійснювали інспекторські перевірки, контроль за підвищенням кваліфікації вчителів, збирали статистичні дані тощо. У 1873 р. було затверджено положення про місцеві шкільні ради, що здійснювали нагляд за однією чи кількома школами на невеликій території [135, с. 146-148].

Характеризуючи розвиток освіти на західноукраїнських землях, доцільно наголосити ще на одному аспекті. Шкільні ради різних рівнів віддавали пріоритет розбудові не українських, а польських навчальних закладів. Про це може свідчити розподіл крайовим сеймом коштів на культурні потреби з місцевого бюджету Галичини. Наприклад, на початку ХХ ст. з 730 тис. крон, асигнованих для дотації місцевим науковим товариствам і школам краю, українським було виділено лише 75 тис. Як відзначалося пізніше в офіційному виданні польського міністерства освіти, саме з утворення крайової шкільної ради у Львові почалося відродження польського елементарного, середнього і вищого шкільництва. У 60-х рр. поляки склали у ній більшість, а на українців припадало не більше п'ятої частини. Тому, хоча й спостерігалось певне зростання кількості українських початкових шкіл (у 1906 р. у Галичині їх нараховувалося 4799, а в 1910 р. кількість шкіл

зросла до 5559; на Буковині відповідно – від 456 до 515), однак 83,4 % цих шкіл у Галичині й 45,4 % на Буковині були одно- і двокласними, у них навчалося 20–30 % дітей шкільного віку, здебільшого учні перших-других класів, а старші класи відвідувала меншість дітей [135, с. 149].

Середня школа підпорядковувалася міністерству освіти та віросповідань, а управління нею здійснювали крайові шкільні ради через шкільних інспекторів, що затверджувалися на посадах імператором за поданням міністра. Інспектори поділялися на дві категорії: інспектори для нагляду за станом викладання гуманітарних предметів, які контролювали діяльність класичних і реальних гімназій, та інспектори з природничо-математичних предметів, до кола обов'язків яких належав нагляд за діяльністю реальних шкіл. Гімназійний інспектор під час відвідування реальної школи звертав увагу тільки на викладання гуманітарних предметів (мов, філософії, історії); своєю чергою, реально-шкільний наглядач опікувався станом викладання в гімназіях лише природничо-математичних дисциплін (фізики, хімії, географії, природоописної історії, математики тощо).

Напередодні Першої світової війни у Галичині діяло 82 гімназії, з яких українськими були 6 державних чоловічих гімназій (академічна та 2-га гімназія у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі й Станіславові) та 10 приватних (Буськ, Городенка, Долина, Збараж, Копичинці, Рогатин, Чортків, Яворів – чоловічі, Львів, Перемишль – жіночі), іще дві гімназії (Бережани, Стрий) належали до утраквістичних. З метою матеріального забезпечення українських приватних гімназій у Львові в січні 1910 р. був утворений Крайовий шкільний союз, очолюваний М. С. Грушевським.

Щодо вищої освіти, то революція 1848 р. принесла австрійським університетам свободу навчання. Університетам гарантувалася широка наукова та адміністративна автономія, а філософський факультет, який доти був підготовчим, прирівнявся до інших факультетів. Вищі навчальні заклади підпорядковувалися безпосередньо департаменту освіти міністерства освіти і віросповідань. Управління університетом здійснював академічний сенат, у складі якого були ректор, декани і сеньйори. Ректор обирався на один рік із ординарних

професорів, але не більше трьох каденцій. Факультетом керувала професорсько-викладацька колегія, очолювана деканом, яка у своїй діяльності керувалася спеціальним статутом, так званім регуляміном.

Отже, в Австро-Угорській імперії система управління освітою в західноукраїнських землях розвивалася в напрямі її децентралізації і демократизації, на відміну від освітніх тенденцій, що існували в Російській імперії [135, с. 146-149]. Але разом з тим на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, відбувався процес колонізації школи, і українські освітяни вимушені бути вести боротьбу за національну школу, як і їх колеги в українських землях під владою Російської імперії (підросійській Україні), хоча й не таку запеклу.

Другою особливістю, що в майбутньому вплинула на побудову системи освіти УНР, був високий рівень національної свідомості та ініціативності української інтелігенції. Важливий внесок у розвиток майбутньої системи освіти зробили молодіжні організації, об'єднання інтелігенції – братства. Саме в цих організаціях виховувалися майбутні творці боротьби за відродження української державності періоду 1917–1921 рр. (Української революції). Першою такою українською організацією, що стояла на засадах повної самостійності України, було Кирило-Мефодіївське братство. Кирило-Мефодіївське братство виникло у Києві на початку січня 1846 р. і існувало до кінця березня 1847 р. З появою Кирило-Мефодіївського братства на арену політичної боротьби вийшла українська різночинна інтелігенція. До братства ввійшло 12 осіб. Воно діяло нелегально.

Учасники Кирило-Мефодіївського братства зазнали сильного впливу поезії Тараса Шевченка, який рішуче виступав за визволення слов'янських народів від деспотизму, скасування кріпацтва, відродження вільної України. Шевченків заклик до одночасного національного та соціального визволення і ліг в основу програмних документів Кирило-Мефодіївського братства [157, с. 297-298].

Одним із засновників Кирило-Мефодіївського товариства був історик Микола Іванович Костомаров (1817–1885 рр.). Він показував не лише подібність,

а й відмінність «двох народностей» (російської та української), дві засади історичного розвитку: демократичну, козацьку в Україні і самодержавну, притаманну Росії. М. І. Костомаров висував ідею єдності пригноблених слов'янських народів, що тільки й могла їх врятувати від національного і соціального гноблення. Ця ідея і лягла в основу діяльності Кирило-Мефодіївського братства.

Програмні положення Кирило-Мефодіївського братства викладені у «Книзі буття українського народу» і «Статуті слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М. І. Костомаров. Певний час учасникам Кирило-Мефодіївського братства вдавалося діяти таємно від властей. Вони збиралися на квартирах членів товариства, де вели дискусії, обговорювали подальші плани. Свої ідеї вони поширювали в приватних бесідах з людьми, яким довіряли. Серед них найбільше було студентської і військової молоді, інтелігенції й дрібного чиновництва. У березні-квітні 1847 р. Кирило-Мефодіївське братство було розгромлене жандармами, а його керівники заарештовані.

Діяльність Кирило-Мефодіївського братства справила величезний вплив на подальший розвиток українського національного руху. Наступне покоління українських патріотів узяло на озброєння всі головні ідеї кирило-мефодіївців: необхідність відродження Української держави з демократичним (республіканським) устроєм, рівноправністю всіх громадян; установлення в Україні справедливого соціально-економічного ладу; національно-культурне відродження українського народу, які стали основними принципами відродження української державності в 1917–1921 рр. і розбудови державних структур УЦР УНР, у тому числі й органів управління освітою [157, с. 298].

Крім того, також діяло Братство тарасівців – нелегальна студентська організація, створена в Полтаві у 1891 р. Її учасники дали клятву на могилі Т. Шевченка всіма засобами поширювати серед українців безсмертні ідеї Великого Кобзаря [156, с. 260-261]. Засновниками цього патріотичного українського об'єднання були І. Л. Липа, М. І. Міхновський та В. М. Шемет, а його активними членами – відомі письменники і науковці М. М. Коцюбинський,

Б. Д. Грінченко, В. І. Самійленко, М. К. Вороний, М. С. Кононенко, В. Г. Боровик, Є. К. Тимченко, В. В. Боржковський та ін. В. П. Шаян у передмові до лондонського видання 1967 р. славнозвісної праці М. І. Міхновського «Самостійна Україна» писав про заснування братства: «Було їх тільки чотирьох: Іван Липа, Микола Байздренко, Михайло Базькевич, усі три з Харкова, та Віталій Боровик із Києва. У Києві включився в їх гурт старший від них за віком, Микола Міхновський (1873–1924 рр.), до якого наші студенти мали глибоку пошану. Він стає головою Київського Відділу Братерства, авторитетом для нових членів...» [108, с. 1-2]. У програмі товариства було чітко визначено, що воно орієнтується на ідею самостійної, суверенної й неподільної української держави у формі федерації Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані і Галичини, рівної серед рівних, вільної між вільними, «без пана і хама» і без класової боротьби в майбутньому. Метою цієї держави повинно було стати усупільнення поверхні і надр землі, великого промислового виробництва та оптової торгівлі, свобода віросповідання, відділення церкви від держави, загальна безплатна і обов'язкова освіта, створення національної армії. Показовим є те, що до обов'язкових завдань держави тарасівці відносили і належного рівня освіту. Для здобуття свободи власного народу тарасівці були готові до боротьби: «Ми повинні віддати всі свої сили на те, щоб визволити нашу націю від того гніту, в якому вона зараз перебуває... Кожна велика ідея вимагає духовної сили. З міцною душею, повним почуттям і послідовністю ми поставимо нашу національну справу так, що вона не залежатиме від сьогоднішніх обставин, і виробимо з себе українську інтелігенцію в самому високому розумінні цього слова» [227, с. 173]. Своім політичним кредо вони проголошували визнання Російської імперії за окупанта України і те, що справедливе розв'язання соціальних питань можливе лише за умови створення повністю незалежної Української держави, задля майбутнього якої вони були готові віддати всі свої сили та вміння [144, с. 2]. Ідеї Братства тарасівців стали однією з основ самостійницької течії в національному русі в Україні, а самі учасники Братства – політичним активом майбутніх національних партійних об'єднань. Вони фактично були одними із засновників української національної

політичної системи, а також принципу, відповідно до якого освіта сприймалась як одна з фундаментальних основ української державності.

Одночасно з діяльністю тарасівців в Україні виникали та діяли й інші українські організації політичного спрямування. Так, у 1897 р. в Києві було створено Загальну українську безпартійну політичну організацію, а 29 січня 1900 р. в Харкові група студентської молоді заснувала РУП. Відзначаючи її появу, В. В. Дорошенко писав: «Першою дійсно політичною українською організацією, що понесла в народ гасла революційної боротьби з існуючим ладом, була славетна РУП, себто Революційна Українська Партія». Програмою цієї партії на першому етапі її існування став проголошений у 1900 р. у Харкові та Полтаві на з'їзді української інтелігенції М. І. Міхновським (1873–1924 рр.) реферат «Самостійна Україна», що цього ж року з'явився друком у Львові. У цій праці М. І. Міхновський, продовжуючи ідеї програмних документів Братства тарасівців, заявляє, що кінець XIX ст. позначився явищами, які характеризують новий етап розвитку людської історії. Ці явища – боротьба народів за національно-державне самовизначення. Українська нація, вважає він, перебуває в становищі «зрабованої», поневоленої. Кожна нація прагне до свободи і самостійного розвитку. М. І. Міхновський підкреслює, що «...коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану всебічного розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин». Як правник М. І. Міхновський аналізує причини поневоленого становища української нації і, зокрема, зміст Переяславського договору 1654 р. Його висновок однозначний – Україна на момент підписання була самостійною, суверенною державою, яка уклала союз з Московською монархією. Цей договір не позбавляв Україну

державної самостійності, і всі подальші дії московської влади були направлені на порушення пунктів договору. М. І. Міхновський підкреслює, що, з правничої точки зору, Україна має всі підстави на відновлення своєї державності й не несе зобов'язань перед стороною, що самочинно порушила договір. Повернення до його положень, вважає він, повинно стати першим кроком на шляху до повної самостійності Української держави і програмою-мінімум кожного свідомого українця. Лише після набуття повної державно-політичної самостійності український народ зможе вирішити питання про те, чи вступати йому в державно-політичні союзи з іншими націями [144, с. 2-3]. Загальна українська безпартійна політична організація і РУП стали впливовими в Україні того періоду політичними силами, що як до революції, так і в часи УЦР і УНР здійснювали вплив на розвиток національної освіти.

Іншою нелегальною організацією, котра мала за мету захист українського вчительства і освіти в цілому, була Всеукраїнська учительська спілка, яку заснувало на початку ХХ ст. Українське свідоме вчительство народних і середніх шкіл разом з діячами народної освіти. Представники цієї організації взяли участь у першому Всеросійському з'їзді учительських союзів, що відбувся нелегально 4–6 червня 1905 р. у Фінляндії. Згодом Всеукраїнська учительська спілка розпалася і відновилася лише в 1917 р. [151, с. 429-430]. Ця організація стала однією з тих, що після революційних подій 1917 р. формували національну освітню систему нової України.

Ще однією національно-патріотичною організацією, яка вела боротьбу за збереження і відродження української культури та духовності і фактично була неформальним організатором руху за розбудову рідної школи в Україні в перші місяці після демократичної революції, було Товариство шкільної освіти, засноване І. М. Стешенком [Додаток А] разом із іншими борцями за українську національну школу [151, с. 460-462]. У статуті товариства було задекларовано його основну мету, яка полягала в розбудові та популяризації української національної школи.

Товариство шкільної освіти, будучи приватною інституцією, прагнуло реалізувати завдання державного масштабу, зокрема «ширити серед укр. люду освіту через нижчі, середні й вищі школи з викладовою укр. мовою..., де живе українська людність» [100, с. 18], включаючи й територію поза межами України. До речі, вже в березні 1917 р. товариство за допомогою приватних осіб відкрило гімназію ім. Т. Шевченка в Києві. У ній навчалися хлопці разом із дівчатами, а кількість учнів за рік зросла від 80 до 174 осіб. Характерно, що із загальної кількості учнів 43 були дітьми селян, 35 – інтелігенції, 20 – міщан, 70 – біженців. Справу відкриття гімназій товариство успішно продовжувало й надалі [100, с. 12-13]. Саме Товариство шкільної освіти стало основою для утворення вищого органу управління освітою УЦР УНР, а його керівник І. М. Стешенко був першим керівником цього відомства.

Поза межами Російської імперії з 1914 р. як державницький центр було створено Союз Визволення України. Його діяльність викликала жорстку критику як з боку російських сил найрізноманітніших політичних орієнтацій, так і українських політичних та громадських діячів. Діячі спілки поставили одним із основних завдань об'єднання і підтримку українців за кордоном. Це стосувалося навіть військовополонених українців з числа вояків російської армії.

Використовуючи об'єктивну зацікавленість провідних держав Четверного союзу в послабленні військової могутності Російської імперії, СВУ зумів отримати значні фінансові кошти для проведення широкої видавничої та агітаційно-пропагандистської кампанії в Європі, а крім того, здійснити в кінці 1914–1915 рр. українізацію кількох таборів (Фрайштадт, Раштат, Вецляр і Зальцведель) – полонених зі складу царської армії. Біля витоків культурно-освітньої та національно-патріотичної роботи серед полонених українців у таборах Німеччини та Австро-Угорщини стояла високоідейна й патріотично налаштована українська інтелігенція переважно з Галичини і Буковини (В. І. Сімович, В. М. Пачовський, О. І. Безпалко, О. С. Терлецький та ін.) [93, с. 2-3], загартована в суспільно-політичній роботі, з великим педагогічним стажем. Усі вони ввійшли до складу просвітніх відділів СВУ, головною функцією яких

стало налагодження освітньої та національно-патріотичної роботи в середовищі полонених українців. Заходами цих відділів до кінця 1915 р. у таборах була створена ціла низка товариств і гуртків (просвітніх, культурно-мистецьких, видавничих, кооперативних та ін.), які згуртували у своєму складі значну кількість полонених українців [93, с. 7-8].

Особливо актуальною справою для полонених було створення початкових шкіл, бо переважна більшість таборян не вмiла читати й писати. Тому з самого початку СВУ подбав про надходження книжок до табірних бібліотек; про шкільні підручники й приладдя, географічні карти, діапозитиви, театральні костюми й декорації, музичні інструменти. Крім того, СВУ розгортав свою діяльність і у багатонаціональних таборах полонених царської армії, які стали своєрідним джерелом для поповнення свідомими українцями згадуваних таборів. З цією метою Союз активно розповсюджував у таборах українські книжки, організовував школи грамоти та бібліотеки, засновував народні хори і театри, влаштовував різні курси та виклади тощо.

Метою цих заходів було морально підготувати загал полонених українців до активної участі в національно-визвольній боротьбі, виховати серед полонених людей, здатних до самостійної громадської і культурної діяльності, а також підняти загальний культурний рівень широкої маси полонених українців шляхом навчання їх грамоти та поширення відомостей з української історії, географії, літератури. Аналогічні заходи в таборах військовополонених російської армії проводилися Союзом і в 1917 р., причому його співробітники значно активізували свою діяльність у цьому напрямі. У кінці 1916 – на початку 1917 рр. в українізованих таборах було проведено організаційну реформу, після чого до самостійного ведення полонених українців перейшли численні культурно-просвітні, видавничі та економічні організації в таборах, які брали активну участь у благодійницькій діяльності, підтримуючи, зокрема, своїми коштами українське шкільництво на окупованих волинських землях [93, с. 8-11].

Просвітницька робота СВУ в таборах для військовополонених мала велике значення, оскільки більшість полонених українців по закінченні війни

повернулися на батьківщину, де взяли активну участь у відновленні української державності. Крім того, таким чином було отримано унікальний досвід просвітницької роботи в умовах обмеження волі, що в майбутньому міг бути корисним при розбудові системи освіти молоді української держави [93, с. 11-12].

І, звичайно, важливим фактором, що сприяв розбудові освітніх процесів на Україні, було товариство «Просвіта». Це була організаційна форма українського національно-визвольного руху в 60-90-ті рр. XIX ст., особливі напівлегальні непартійні об'єднання, які одержали назву громад, або «Просвіт» [109, с. 11-12].

Товариство «Просвіта» було засноване 8 грудня 1868 р. у м. Львові. Починаючи зі статутної реформи цього товариства 1891 р., воно перетворюється у найбільш масову і авторитетну культурно-освітню та громадську організацію українських земель із чітко організованою тріступеневою структурою, котра охоплювала Головний Відділ «Просвіти» у м. Львові, філії у повітових центрах і читальні в містечках і селах. Завдяки цій організації до культурно-освітньої роботи були залучені широкі верстви української спільноти. Так, на початок Першої світової війни тільки галицька «Просвіта» нараховувала 77 філій, 2670 читалень, 36,5 тисяч постійних членів [178, с. 9-10].

Перша «Просвіта» в підросійській Україні виникла у м. Катеринославі 8 жовтня 1905 р., згодом «Просвіти» з'явилися в Одесі, Кам'янець-Подільську, Києві, Чернігові, Миколаєві, Мелітополі, Житомирі, Харкові та інших містах.

Головними напрямками діяльності «Просвіт» була організація недільних шкіл для дорослого населення, лекційна робота, видавничо-бібліотечна справа і музично-артистична діяльність. Окрім недільних, члени «Просвіт» відкривали й щоденні школи, працювали в них учителями, організовували публічні лекції та бібліотеки, виступали ініціаторами створення гімназій, шкіл для підготовки народних учителів тощо.

У своїй видавничій діяльності «Просвіти» східноукраїнських земель змушені були поєднувати як легальні, так і нелегальні форми, як це було в роботі одеської, миколаївської та київської «Просвіт». Члени галицької «Просвіти»

активно допомагали «Просвітам» підросійської України на початкових етапах їх становлення. Наприклад, член Головного Відділу галицької «Просвіти» подарував київським просвітянам тисячу карбованців і свою власну бібліотеку, яка нараховувала три тисячі екземплярів книг. У свою чергу, київська «Просвіта» допомагала чернігівській, миколаївській і житомирській «Просвітам» в організації лекцій з історії України та української культури. Своєю чергою, наддніпрянські просвітяни, зокрема Б. Д. Грінченко, М. М. Коцюбинський, Леся Українка, Д. І. Яворницький, Є. Х. Чикаленко, М. М. Аркас та інші, безкоштовно надсилали свої твори для надрукування в галицьких просвітянських виданнях.

Лекційну діяльність найбільш активно проводили галицька, київська, катеринославська, миколаївська і чернігівська «Просвіти». Лекції читалися переважно з питань історії України, української літератури та природничих дисциплін. Як правило, вони мали науково-пізнавальний характер, були доступні для розуміння широкому загалу слухачів.

У своїй діяльності в галузі культурно-освітнього виховання українського народу «Просвіти» активно використовували, крім уже названих форм культурно-освітньої роботи, іншу форму, яка отримала назву музично-артистичної. У порівнянні з іншими, ця форма культурно-освітньої роботи, крім агітаційно-виховного, мала ще й розважальний характер, що найбільше сприяло піднесенню авторитету «Просвіт» у народних масах. Ця робота включала в себе організацію вистав, співочо-декламаторських вечорниць, музичних вечорів, масових гулянь, присвячених різноманітним ювілеям і пам'ятним датам, народним святкам, тощо [178, с. 10-12].

Вплив «Просвіт» на розвиток української культури, освіти і державності важко переоцінити. Сучасними дослідниками підраховано, що до Центральної Ради входило 122 члени «Просвіти». У складі Малої Ради їх кількість становила 45 осіб. Представництво діячів «Просвіти» в урядових структурах першої УНР коливалося від 30 до 56 %. 3 із 4 міністрів освіти (І. М. Стешенко, Н. Я. Григорієв, В. К. Прокопович) були членами «Просвіти» [109, с. 15].

2.2. Суспільно-політичні передумови організації національної освітньої системи в українських землях на початку ХХ ст.

Перш ніж приступати до дослідження безпосередньо процесів організації освітнього відомства УНР, для кращого розуміння особливостей згаданих процесів корисно дослідити підходи до організації національної системи освіти в програмах політичних сил, котрі сформували УЦР, у період, що передував Українській революції. Період УЦР УНР у багатьох дослідженнях характеризується піднесенням рівня розвитку культури і освіти. Як у цей період, так і в період, що йому передував, було створено велику кількість конституційних проектів майбутньої Української держави, у яких освіта посідала не останнє місце. У конституційних проектах того часу було запропоновано різноманітні концепції розвитку освіти. Наприклад, одним із перших проектів української конституції був проект Кирило-Мефодіївського братства «Начерки конституційної республіки Георгія Андрузького» [158, с. 54-64]. Автор у своєму проекті визначав викладача як державного службовця, крім того, установлював рівень мінімальної заробітної плати, а також прямі соціальні гарантії, включно із забезпеченням житлом за державний кошт [158, с. 58]. Крім того, у проекті кирило-мефодіївців були закріплені норми, що регулюють діяльність органів соціального захисту дітей-сиріт – так званий «Сиротско-опікунский совет», визначено його склад та порядок обрання. Також у проекті було задекларовано основи концепції формування всієї системи освіти, відповідно до якої школа визначалася нижчою ланкою, гімназія була закладом середньої і спеціальної освіти, а університет – закладом вищої освіти. В цілому автор у своїй концепції не відділяв систему освіти від системи державного механізму. У розділі «Государство», де визначався перелік вищих державних органів, прямо передбачено створення міністерства «Просвещения». У розділі «Община», де община характеризується як найменша адміністративно-територіальна одиниця, школу визначено як її невід'ємну частину. У розділі «Область» заклади освіти було визначено як окремі обов'язкові складові частини адміністративно-

територіальної одиниці. При цьому опікунська рада, притулок, семінарія, університет, а також чоловічий та жіночий інститути визначено як окремі державні органи. Так само заклади освіти були виділені на рівні округу і штату [158, с. 60-64]. Сутність запропонованої концепції полягає в тому, що освіта розглядалася як невід'ємний елемент державного механізму, заклади освіти – як обов'язкові державні органи, а працівники освіти – як повноцінні державні службовці. Така концепція в сучасних умовах, безперечно, заслуговує на увагу.

Ближчою до сучасності є концепція, закріплена в проекті конституції, що запропонував видатний український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч і, звичайно, педагог Михайло Петрович Драгоманов. Проект має назву «Проект оснований устава украинского общества «Вольный союз» – «Вільна спілка»» [158, с. 65-74]. Основний зміст концепції полягав у закріпленні в конституції лише основних принципів організації та діяльності системи освіти, а безпосереднє формування системи покладалося на державні органи. У третьому розділі проекту були закріплені широкі права людини, включно з правом на освіту [158, с. 66-67]. У четвертому розділі закріплені основні принципи державного устрою, відповідно до яких було закріплено право народів на самовизначення, що в свою чергу означало право на вільний розвиток національної школи [158, с. 72]. Безпосередньо принципи організації системи освіти М. П. Драгоманов закріплював у третьому пункті п'ятого розділу, де визначалися принципи загальнодоступності освіти, як середньої, так і вищої, особливо для найбільш вразливих верств населення. Крім того, закріплювався один із найсучасніших демократичних принципів – принцип державної фінансової підтримки учнів із малозабезпечених сімей, а також спеціальної державної підтримки обдарованих учнів [158, с. 73]. Тобто разом із закріпленням загальних принципів у конституційному проекті була пряма вказівка на закріплення основ забезпечення доступу до освіти і державної підтримки найбільш вразливих верств населення. Такий досвід був би корисним і в сучасній Україні.

Важливою обставиною діяльності «Вільної спілки» є те, що утворення радикальної течії, очолюваної М. П. Драгомановим, означало завершення формування українського національного руху і його перехід на рівень політичної боротьби [36, с. 25].

Перші українські політичні партії починають формуватися в кінці XIX – на початку XX ст., а особливо після 1902 р. [36, с. 29]. У контексті досліджуваної теми варто звернути увагу насамперед на ті партійні організації, які сформували УЦР і отримали там найбільше представництво, оскільки саме вони в подальшому здійснювали формування вищого освітнього відомства і національної освітньої системи в цілому, реалізуючи свої концепції розвитку національної освіти в Україні. Крім того, розглядаючи програмні положення політичних партій періоду Української революції, треба брати до уваги ту обставину, що майже всі політичні сили того часу мали соціалістичне спрямування, тобто були орієнтовані на вирішення проблем безземелля селян і безправ'я робітників. І далеко не всі партії розглядали просвіту населення як елемент подолання найгостріших суспільних проблем [3, с. 22-28].

Варто зазначити, що абсолютну більшість населення України склали українці. На 1897 р. в Україні проживало 46 млн людей, із них 32,7 млн українців. У підросійській Україні проживало майже 39 млн людей, з яких 30,9 млн були українцями, тобто етнічні українці склали більше двох третин населення України і являли собою титульну націю України [36, с. 16]. А це в свою чергу означає, що саме партійні організації українського національного руху були виразниками волі більшості населення України, особливо в її підросійській частині, і мали делеговане більшістю населення право, відповідно до принципів демократії, формувати вищий представницький орган, а на його основі – інші вищі органи державної влади. І відповідно саме українські партії мали законне право, будучи законними представниками більшої частини населення, реалізувати свої програмні положення в усіх сферах державної політики, у тому числі і в освітній галузі.

Серед партій, які сформували УЦР, передусім слід розглянути ТУП і УСДРП, оскільки їх представництво було найбільш вагомим [36, с. 66-67].

ТУП виникло у 1908 р. внаслідок реорганізації УРДП, яка в свою чергу виникла в результаті об'єднання УДП і УРП у 1906 р., що як партії остаточно оформилися у 1904 р. А на з'їзді 25–26 березня 1917 р. ТУП було перейменовано в УПСФ. Програма ТУП у галузі освіти полягала в українізації школи і розбудові української національної освітньої системи [36, с. 39-40, 52-53, 77]. Свою позицію ТУП офіційно підтверджувало у зверненнях до народу, закликаючи до розбудови національної освіти і відкриття українських шкіл та інших освітніх закладів [56, с. 1].

Іншою політичною силою, що отримала значне представництво в УЦР, була Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). РУП, котра виникла в Харкові у 1900 р., була в 1905 р. перейменована в УСДРП [36, с. 32, 34]. Із самого початку свого існування УСДРП підтримувала ідею національно-культурної автономії, розвиток національної освіти [131, с. 3]. У пункті шостому програми УСДРП проголошувалося право кожної нації на культурне й політичне самовизначення, у пункті дванадцятому – рівноправність усіх мов у школах, судах, місцевих громадянських і урядових установах. Пункт шістнадцятий програми декларував: «Безкоштовне обов'язкове світське, загальне і фахове навчання для всіх дітей до 16 років. Харчів, одежі і підручників безплатно для дітей бідних. Передачі усієї народної освіти на Україні до завідування Українського Сейму. Відповідна кількість шкіл для кожної нації» [132, с. 3].

Ще однією політичною силою, котра мала значне представництво в УЦР, була УПСР [37, с. 15-16]. Формування УПСР почалося ще в лютому 1907 р. під час з'їзду всеросійської ПСР, коли українськими соціалістами-революціонерами було прийнято рішення про відокремлення в самостійну партійну організацію. Остаточо УПСР було сформовано у квітні 1917 р., коли відбувся установчий з'їзд і були сформовані програмні положення [39, с. 40-42]. Програма українських есерів орієнтувалася на земельну і аграрну реформи, вони виступали за широку автономію України у складі майбутньої Російської федерації. Питанню освіти

УПСР особливої уваги не приділяла, хоч і визнавала проблеми освіти та необхідність реформування освітньої галузі [39, с. 55-66]. Тому й не дивно, що саме представники ТУП і УСДРП сформували основу освітнього відомства ГС УЦР УНР, в той час як члени УПСР займалися вирішенням земельного і аграрного питань.

До партій, що мали порівняно невелике представництво, належала УПСС, яку було створено у 1907 р. колишніми членами УНП, котра створилася в 1902 р., але до 1907 р. занепала. Основні програмні положення партії були викладені в «десяти заповідях» УНП, а потім стали основою програми УПСС. У четвертій «заповіді» містилися положення про широку українізацію в усіх галузях, у тому числі і в освіті. Крім цього положення, УПСС питання освіти безпосередньо не торкалася [37, с. 35-36].

Не відрізнялися увагою до освіти й популярні на той час анархістські рухи, такі як, наприклад, українські анархо-синдикалісти. Члени союзу анархо-синдикалістів визнавали необхідність освіти робітничого класу і свободу книгодрукування, але не пропонували жодних конкретних програмних кроків [45, с. 2-3].

Варто також звернути увагу на позицію іноземних партійних організацій, котрі мали підтримку і в Україні. До таких організацій належить РСДРП, котра на той момент іще не поділилася на більшовиків і меншовиків. РСДРП розглядала викладачів як засіб партійної пропаганди, визнавала необхідність просвіти, але першочерговим завданням визначала партійну роботу і пропаганду. Ніяких пропозицій щодо створення і реформування народної школи вона не висувала. У партійних друкованих органах про вчителів ішла мова лише як про один із професійних союзів і ресурс політичної боротьби [84, с. 3].

Крім РСДРП, на території України також діяла партія кадетів, котра мала більш помірковані погляди на революцію. Кадети так само не розглядали освіту як один із засобів вирішення найгостріших суспільних проблем [3, с. 30].

Окрім політичної основи формування системи національної української освіти, існувала також суспільно-правова основа. Така основа виникла з

ініціативи професійних спілок учителів і освітян, котрі бачили необхідність реформування, розбудови та українізації освіти. Ініціативне вчительство об'єдналося у Всеукраїнську учительську спілку, котра остаточно оформилася в 1917 р. [151, с. 429-430]. Спільно з Товариством шкільної освіти, про яке сказано вище, було проведено два важливих з'їзди. Значним етапом на шляху досягнення мети став I губернський з'їзд вчителів, що відбувся 28–29 березня 1917 р., на якому виявилася розстановка сил в освітній справі [151, с. 460]. У постанові з'їзду було визначено: «1. Організувати курси по загальноосвітнім і педагогічним предметам; 2. Запровадити практику відряджень молодосвідчених учителів у школи з «доброю постановкою діла»; 3. Утворити рухомі виставки учбового знаряддя і літератури, заснувати педагогічні музеї і бібліотеки, а також організувати науково-педагогічні екскурсії; 4. В «найбільшому числі» створити педагогічні семінарії та інститути, поступово ліквідовуючи колишню систему закладів педагогічної підготовки, як таку, що не виконує покладених на неї функцій; 5. Кожні п'ять років учитель повинен мати піврічну або однорічну відпустку для поповнення своїх знань» [33, с. 9]. Для поширення самої ідеї і попередньої підготовки кадрів улітку 1917 р. в губернії була організована низка повітових і губернських учительських курсів, в яких активну участь брали діячі національного руху (В. О. Біднов, І. М. Труба, Д. І. Яворницький, П. Ф. Тушкан, А. С. Синявський та ін.). При цьому, з певними змінами, було взято за основу програму традиційних для земської практики літніх учительських курсів. Упродовж літа українознавчі курси мали місце в Катеринославі (11–25 червня), Павлограді (21–29 липня), Олександрівську (6–27 липня), Маріуполі (25 серпня – 10 вересня). Саме завдяки діяльності згаданих організацій до українізації початкової школи були готові всі повіти губернії: Олександрівський – на 91 %, Павлоградський – на 86 %, Новомосковський – на 84 %, Верхнь-Дніпровський – на 79 %, Катеринославський – на 80 %, Бахмутський – на 57 %, Маріупольський – на 52 % і Слав'яносербський – на 52 % [230, с. 4].

Загалом у I з'їзді взяли участь 500 педагогів початкових, середніх і вищих навчальних закладів України, які працювали в трьох секціях: нижчої, середньої й

вищої освіти. Зазначимо, що, на відміну від багатьох наступних освітянських з'їздів, цей з'їзд був ініційований не «зверху», а «знизу», і що від часу прийняття ухвали про проведення форуму до його початку не минуло й місяця. Для успішної роботи з'їзду не потрібні були напружена багатомісячна діяльність (а можливо, її видимість) чиновників різних рангів у підготовчих оргкомітетах, величезні кошти і зусилля для організації, зібрання, численних прес-конференцій та інтерв'ю, організації виборів делегатів тощо. За покликом серця, вболіваючи за майбутнє рідної школи та України, зібралися українські вчителі і викладачі, щоб висловити свою думку щодо можливих шляхів розбудови освітньої справи. І це їм вдалося. З'їзд, активним учасником і організатором якого був І. М. Стешенко, ухвалив просити УЦР створити особливий орган – Головну шкільну раду, «який мав стати на чолі освіти всієї України, якому б підлягали попечителі 3 шкільних округа укр. людністю (Київськ., Харьк., Одеськ.) і який планомірно й систематизовано повів би справу організації рідної школи й освіти на Україні» [120, с. 18]. Головною освітньою ланкою, як зазначено в постанові з'їзду, мала бути початкова школа, «яка б, з одного боку, дала дітям якнайширшу початкову освіту, а з другого – підготувала б до середньої школи» [33, с. 71]. Для того щоб в Україні функціонувала національна школа, окрім зазначеного в офіційній постанові, з'їзд визнав за потрібне: «1). Організувати на місцях філії Українського Товариства Шкільної Освіти. 2). Заснувати український педагогічний журнал. 3). Видати наново існуючі підручники для народної школи в потрібному часі. Перегляд підручників і складання нових доручити існуючим предметним комісіям при Товаристві Шкільної Освіти. 4). У справі вибору підручника і методів навчання дається повна воля учителеві. 5). Українізацію однокласових початкових шкіл необхідно перевести з початку нового академічного року. Російська мова, як предмет навчання, з третього року. 6). В інтересах педагогічних, а також збагачення літературної мови необхідно перший рік навчання проводити по підручниках, приладжених до діалектичних та інших відмінностей даної місцевості, і тільки з другого року повинно потроху переходити до підручників, писаних загальною українською мовою. 7). Вищі початкові школи повинні

українізуватися поволі, відповідно вимогам педагогічного такту. Навчання українських дисциплін вводиться обов'язково у всіх школах нижчого типу. 8). У двокласових, сільських школах перший клас треба українізувати з початку 1917–1918 року; в третьому класі вводиться обов'язково навчання предметів українознавства. При проведенні українізації народних шкіл треба дотримуватися принципу забезпечення меншостей. 9). Задля забезпечення українізації школи З'їзд вважає необхідним, щоб всі ті особи, що займали досі відповідальні посади і тільки перешкоджали справі народної просвіти, були увільнені од місць і замінені другими» [100, с. 12]. Так, це було непросте рішення, яке окреслювало межу між минулим і майбутнім української освіти та фактично визначало програму діяльності українського свідомого вчительства всієї країни. Водночас це було й великомасштабне рішення, що зумовлювало стратегію розвитку освітньої системи держави. Отже, склалася реальна ситуація, коли громадська організація, очолювана І. М. Стешенком, ухвалила рішення, гідне центрального органу державного управління. Саме це дало підставу зробити безпомилковий висновок, що «громадянство українське разом з українським учительством дали початок державному органу». Не дивно, що саме І. М. Стешенко очолив вищий орган управління освітою УНР періоду УЦР.

II губерньський вчительський з'їзд, що відбувся 13–15 серпня 1917 р., визнав наявні сили достатніми для початку нового етапу, принциповим підходом якого мала стати організація нових шкіл, насамперед поглибленого типу – гімназій [119, с. 178]. При цьому використовувалися вже існуючі земські проекти. В ході роботи II Всеукраїнського учительського з'їзду (10–12 серпня 1917 р.) було заслухано доповіді С. Ф. Русової «Націоналізація школи», П. І. Холодного «Єдина школа», Я. Ф. Чепіги «Соціалізація народної освіти» та інші, на основі яких ухвалено низку важливих резолюцій [34, с. 73].

II Всеукраїнський учительський професійний з'їзд виробив план організації національної освіти, завдання управління освітою в Україні та поклав початок створенню Всеукраїнської учительської спілки. Було ухвалено наступні загальні положення: «а) всім народам Української республіки забезпечити вільний

розвиток їхньої школи і взагалі освіти; б) щоб в освітній справі була певна єдність, яка забезпечувала б можливість спільними силами боротися з тією темрявою, що охопила нашу землю після чужого панування; в) децентралізація управління повинна бути можливо широкою» [136, с. 33].

У процесі організації шкільної освіти вчительській спільноті доводилося долати низку проблем. Наприклад, однією з проблем, викликаних формуванням нової школи, стала проблема підручників. Основним на Україні підручником українознавства стала хрестоматія «Стежка до дому» (автор-упорядник І. М. Труба), видана на кошти земства у 1917–1918 рр. загальним накладом 140 тис. примірників [179, арк. 42].

Крім того, на шляху українізації школи доводилося долати не тільки негативне ставлення російської громадськості, а й протидію українізаційним процесам з боку окремих українських педагогів. Наприклад, представник луганської «Просвіти» на з'їзді просвіт у Києві (серпень 1917 р.) повідомляв не лише про ворожість росіян, але й про байдужість української інтелігенції [180, арк. 32.]. В. І. Самійленко повідомляв на початку 1918 р. до Міністерства освіти УНР, що на Павлоградщині «навчання українською мовою зустрічає перешкоди, причиною яких є агітація чорносотенного й так званого «більшевістського» елементу, як з гурту меншої частини несвідомого вчительства, так і з боку такого ж селянства (в незначній мірі), особливо ж – з боку міщанства м. Павлограда й містечок, недалеко від залізниці» [181, арк. 120].

Деякі міста України до проведення українізації шкільної освіти у 1917 р. так і не приступили. У вимогах створити українську школу представники інших національностей вбачали загрозу національних утисків. У Катеринославі з 29 початкових шкіл міста та 4 вищих початкових училищ, як повідомляв із сарказмом міський відділ освіти, «ни в одном, обучение на украинском языке не ведётся за отсутствием желающих». Новомосковська управа повідомляла, що в жодній із 8 початкових шкіл міста до українізації не приступали. У Павлограді на 12 російськомовних початкових шкіл усе ж таки була й українська – школа ім. Т. Шевченка [181, арк. 68, 64, 125]. Ще гіршою виглядала ситуація у східних

повітах губернії, де українізація школи так і не була проведена через ворожість місцевої влади. Невдачею завершилася спроба відкрити в Катеринославі український університет на базі духовної семінарії, основний контингент якої становили юнаки з села, «які мають у собі добру українську стихію і... доволі путящу підготовку» [179, арк. 41].

З початку 1918 р., після хоч і тимчасового, але встановлення радянської влади, в Україні почалися спроби припинити українізацію школи як ворожу «трудовому народу» справу. Вважаючи її примхою «буржуазних націоналістів», більшовики за підтримки російської громади інспірували погром українських організацій міста і села, в тому числі «Просвіт» і навчальних закладів. Під тиском громад ряд вчителів-українців залишали сільські школи й перебиралися до міст.

2.3. Політико-правові засади реформування системи органів управління освітою в УНР доби УЦР

Період діяльності освітнього відомства УЦР, а потім УНР, хоч і тривав відносно незначний проміжок часу, але всі без винятку дослідники, праці яких були розглянуті автором, характеризують його як час відродження української культури і освіти, а також надзвичайно ефективної діяльності.

Генеральне секретарство народної освіти, що виникло внаслідок I Універсалу УЦР [182, арк. 9-10], взяло на себе функцію задовольняти потреби українського народу в освітній справі. А ці потреби були величезні. Поруч із заснуванням шкіл – від початкової аж до Українського університету, Педагогічної академії, Академії мистецтв та ін. – Генеральне секретарство освіти, що пізніше, а саме з днем проголошення III Універсалом самостійності України, перетворилося в Міністерство народної освіти УНР [158, с. 98-100] і стало першим вищим органом управління освітою УНР досліджуваного періоду, приступає до підготовки підручників, плану організації єдиної школи, учителів для української школи, діячів й інструкторів дошкільного виховання та позашкільної освіти і т. д. Дбаючи про розвиток української національної культури, ГС на основі

проголошеної III Універсалом УЦР [158, с. 98-100] національно-персональної автономії забезпечив вільний розвиток культури всім національним меншинам України.

Формування і функціонування системи національної освіти на території України під час революції 1917–1921-х рр. є одними з провідних питань у сучасній юридичній та історичній науках, хоча й поступаються за кількістю дослідженням, присвяченим суспільно-політичним процесам. Формування національної освіти для провідників українського руху початку XX ст. мало принципове значення. Це питання було одним із небагатьох у відносинах Тимчасового уряду і УЦР, де було досягнуто певної згоди. Проте консенсус виявився недовготривалим, оскільки до 1917 р. сама проблема мала виключно теоретичний характер. А оскільки система шкільної освіти виконувала важливе державне завдання інтеграції та соціалізації мас, то самі зміни її викликали масове незадоволення. Функції школи в місті та на селі до революції 1917 р. були неоднакові: в місті школа відігравала роль рекрутського агентства бюрократичного апарату, на селі – забезпечувала лояльність до влади. Відповідно різнилася й мотивація вчителів. Міські вчителі були краще організовані, матеріально зацікавлені; маючи кращу освіту, залишалися чиновниками імперії. На відміну від них, сільські вчителі разом з урядником, священником і земськими службовцями були для селян представниками держави. Відтак відрізнялися і соціально-економічні та соціокультурні характеристики вчительства. Відомо, що під час революції вчительський корпус, залишаючись у більшості пасивно-нейтральним, був представлений в усіх ворогуючих таборах. При цьому, на відміну від вчителів міста і передмістя, сільські земські вчителі були активно задіяні в українському національному русі (Віталій Самійленко – на Павлоградщині, Іван Шабля – в Катеринославському, Остап Пугач – в Олександрівському, Григорій Кольчуненко – у Верхньодніпровському повітах тощо). Можна стверджувати, що до початку XX ст. національні питання не були гострими у шкільній справі. Проте у зв'язку з розширенням мережі шкіл у 1910-х рр. виникала проблема вчительських кадрів. Наприклад, у 1914 р. у

8 повітах Катеринославської губернії була 1991 школа всіх типів (без міст). Щорічно відкривалося до сотні нових шкіл, у більшості вони були земськими. Водночас 83 % шкіл були розраховані на 1–2 учителів і тільки 0,9 %, переважно міських, мали понад 6 учителів. У 1914 р. понад 30 % учителів губернії мали початкову освіту або отримали диплом після іспиту, стільки ж мали спеціальну вчительську освіту [119, с. 176-177]. Низький у порівнянні з містом рівень освіти та пов'язане з цим зверхнє ставлення з боку колег-міщан і органів влади, а також ображені національні почуття (в українських губерніях до початку 1918 р. діяла спеціальна надбавка для вчителів-росіян за «обрусіння іногородців» [167, с. 92]) зумовлювали майбутні конфлікти після повалення жорсткої централізованої системи управління.

У наростаючій анархії школа, особливо сільська, зазнавала втрат. На початку 1918 р. на Катеринославщині нараховувалося 2345 шкіл: у Катеринославському повіті – 307, Верхнь-Дніпровському – 229, Новомосковському – 238 (до того ж іще 93 міські школи), Олександрівському – 292, Павлоградському – 277, Слав'яносербському – 204, Бахмутському – 399, Маріупольському – 286 [179, арк. 12-12зв.]. В середньому у п'яти повітах (без міст) одна школа приходилася на 1200 осіб.

Малодослідженим залишається і поділ шкіл на території України за мовою викладання. У тому ж таки Катеринославському повіті на грудень 1917 р. з 302 земських шкіл «мовна проблема» виглядала так: у 178 земських однокласних школах 153 школи користувалися українською та 25 – російською мовами, із 12 двокласних 10 були україномовними та 2 – російськомовними, а в колишніх церковноприходських (66 шкіл), приватних (5) та залізничній (1) навчання велося виключно російською мовою. Ще 40 сільських шкіл користувалися німецькою мовою викладання [181, арк. 87-91зв.]. Але починати вивчення процесів становлення української національної системи освіти і відповідного освітнього відомства необхідно насамперед з визначення рівня його легітимності, що в свою чергу неможливо без визначення рівня легітимності органів, котрі створили

Генеральне секретарство справ освітніх, а пізніше Міністерство народної освіти, що були вищими органами управління освітою в УНР досліджуваного періоду.

УЦР як вищий представницький орган майбутньої УНР почала функціонувати 4 березня 1917 р. Правовою основою її легітимності став її представницький статус. Тут варто зауважити, що УЦР була сформована на основі професійних рад, а не всенародним голосуванням, тому її легітимність не можна вважати абсолютною [36, с. 89]. УЦР була сформована на основі Всеукраїнської ради сільських депутатів, Всеукраїнської ради військових депутатів, Всеукраїнської ради робітничих депутатів, депутатів неукраїнських рад робітничих і солдатських депутатів, РСДРП, Бунд, УСДРП, ТУП (пізніше УПСФ), УПСР, Польської соціалістичної партії, депутатів від міст і губерній, депутатів професійних, просвітніх, громадських організацій та національних меншин [36, с. 67]. Крім того, в УЦР були представлені партії, що не отримали окремих місць, але все ж потрапили до УЦР завдяки своїм представникам у професійних радах. За таким самим принципом ТУП і УСДРП були наймасовішими партіями УЦР, оскільки, незважаючи на досить скромне представництво, мали велику кількість своїх членів у професійних радах [36, с. 92]. Оцінюючи рівень легітимності УЦР, можна сказати, що у певному сенсі УЦР було сформовано на основі непрямого представництва.

Хоча через особливий порядок формування і характер представництва легітимність УЦР може бути поставлена під сумнів, але її статус був закріплений не тільки шляхом хоч і непрямого, але всенародного волевиявлення, а й офіційними державними органами Тимчасового уряду. Процес офіційного визнання і закріплення статусу УЦР розпочався, коли міська дума включила М. С. Грушевського та І. М. Стешенка, впливових членів двох наймасовіших партій УЦР (ТУП і УСДРП відповідно), до офіційного складу гласних [36, с. 75]. Остаточо офіційний статус УЦР було закріплено у Статуті Вищого Управління Україною від 16 липня 1917 р., що був прийнятий на основі згоди з Тимчасовим урядом [171, с. 96-97]. Таким чином, Тимчасовий уряд остаточно визнав і визначив офіційний статус УЦР і ГС, тобто підтвердив легітимність вищих

органів управління УНР і відповідно законну силу всіх актів і універсалів, котрі ці органи видавали.

Діяльність УЦР не була легкою. Незважаючи на всі реорганізації, лідери УЦР так і не змогли добитися повноцінного територіального представництва, хоча це питання не сходило з порядку денного практично до останньої хвилини її існування. Сам М. С. Грушевський вказував на неможливість утворення «крайового органу на принципах безпосереднього, загального і рівного представництва». Значні надії поклалися на скликання Всеукраїнських Установчих зборів, які мали обиратися саме на такій основі, однак цим планам не судилося втілитися в життя.

Певний підсумок проблем представництва було підбито 20 березня 1918 р., коли УЦР урочисто відзначила свою першу річницю. На засіданні МР за участю РНМ перед переповненим залом з доповіддю виступив М. С. Грушевський. Коротко виклавши історію УЦР, він нагадав, що її склад поповнювався посланцями нових і нових організацій українських мас, які одна за одною виходили на політичну арену. Відчуваючи, проте, як зазначав М. С. Грушевський, що вона «все-таки являється представництвом тимчасовим, сурогатом того представництва, Центральна Рада хотіла якнайскоріше передати своє місце і роботу представництву, утвореному на підставі... виборчого права усієї української землі. Обставини, однак, не дали можливості їй здійснити того свого гарячого бажання скликати українські Установчі збори...» [184, арк. 11-11зв.].

Від перших днів свого існування Центральна Рада зіткнулася із серйозними проблемами, причому не тільки «загальнодержавного», а й суто внутрішнього характеру.

Звичайно, це були матеріальні й побутові проблеми (спочатку Центральна Рада займала дві напівтемні кімнати в Педагогічному музеї, потім цілий поверх), а також питання організації її роботи.

Першим узагальнюючим документом, який мав регламентувати діяльність Центральної Ради, став «наказ Українській Центральній Раді» (М. С. Грушевський визначає його як «внутрішній регулятор роботи», а П. О. Христюк називає

«внутрішньою конституцією»). Цей наказ з'явився 23 квітня 1917 р. і фактично закріплював уже існуючу структуру [42, с. 230].

Починався він такими словами: «Українська Центральна Рада, будучи представницьким органом усієї організації української людності, має своїм завданням виконати волю тої людності, висловлену на українським національним з'їзді, цебто переведення автономії України в федеративній демократичній російській республіці, з забезпеченням прав національних меншостей, що живуть на території України. Переймаючи ту волю людності, УЦР тим самим переймає право ініціативи об'єднання і керування в самому завданні діяльності організацій, що мають в ній представництво, й виконання постанов національного з'їзду» [114, с. 1].

Відповідно до п. III, робота УЦР мала проводитися через її Загальні збори та Комітет ради. Далі в наказі послідовно перелічувалися повноваження Загальних зборів: вони «визначають напрям і характер всієї роботи Ради» і діляться на звичайні (чергові), які «мають відбуватися не рідше, як раз на місяць», і надзвичайні – їх скликає Комітет «при нагальній потребі» [114, с. 1].

Комітет УЦР «провадить роботу Ради в конкретній обстановці моменту, яка постійно змінюється». До його складу входять: а) обрана з'їздом президія Ради – голова та два заступники голови; б) члени, обрані загальними зборами Ради в кількості 17 осіб; в) обрані Комітетом голови комісії Ради (не більш ніж 8), а також особи, «кооптовані комітетом до повного його складу в числі 33 членів», хоча з тексту наказу лишається не зовсім зрозумілим їхній статус. Із числа своїх членів комітет обирає секретарів, скарбника й голів комісій, причому «на голів комісій можуть бути вибрані і не члени УЦР, які тим самим стають членами Ради і комітету» [114, с. 2]. Крім того, наказ визначив порядок створення комісій, роботи канцелярії УЦР – її теж «веде і керує комітет». Як бачимо, запроваджена наказом структура вищого представницького органу була досить-таки традиційною і з певними змінами проіснувала до наших часів [112, с. 225-226].

У липні УЦР знову повернулася до організаційних проблем, зокрема діяльності свого Комітету. Так, виступаючи на засіданні пленуму УЦР 6 липня,

М. С. Грушевський заявив, що Комітет УЦР здійснюватиме законодавчі функції в період між пленумами УЦР. А 12 липня УЦР видала постанову про компетенцію і склад свого Комітету, або МР, як його потім називали. Відповідно до цієї постанови Комітет визначався як постійний орган, «який розробляє й вирішує всі найважливіші справи, які виникають на сесіях Центральної Ради, а саме: а) скликання чергових загальних зборів, б) підготовка докладів для сесії Центральної Ради, в) поповнення складу Генерального Секретаріату в перерві сесії, г) взагалі вирішення всіх негайних справ». Чергові збори МР відбувалися раз на тиждень, а надзвичайні – «по потребі з ініціативи голови, заступників, а також по заяві не менш як 5 членів Комітету». Для «справ законодавчого кворуму» необхідно було не менше як дві третини загальної кількості членів Комітету. Сам склад Комітету збільшувався (порівняно з травнем) до 40 осіб, у тому числі: 8 українських соціалістів-революціонерів, 8 українських соціал-демократів, 3 українських соціалісти-федералісти, 1 позапартійний соціаліст, 1 український трудовик та ін. [185, арк. 15-15 зв.].

Для задоволення потреби у виконавчому органі управління країною 15 червня Комітет УЦР ухвалив рішення про організацію нового органу – ГС, освітніх та економічних організацій [184, арк. 1]. ГС було офіційно утворено на п'ятих загальних зборах УЦР (20 червня – 1 липня 1917 р.) [36, с. 96]. У процесі переговорів з Тимчасовим урядом УЦР, як сповістив II Універсал, поповнилася «на справедливих основах представниками наших народів, що живуть в Україні, від їх революційних організацій» [182, арк. 12-13]. Легітимність ГС, окрім уже згаданих актів, було підтверджено відповідною постановою Тимчасового уряду від 3 липня 1917 р., в котрій він визнавав ГС своїм «краєвим органом» [128, с. 1].

ГС виконував функції українського уряду, як уже не раз зазначалося, причому в документах того періоду він характеризувався по-різному: виконавчий орган УЦР (Декларація Генерального Секретаріату від 10 липня 1917 р. [53, с. 2]), окремий, відповідальний перед УЦР орган (II Універсал [182, арк. 12]), нарешті, «правительство» (III Універсал [158, с. 98-100]). Після оголошення IV Універсалу ГС перетворився на РНМ [183, арк. 2-3].

Він розпочав свою роботу у складі 8 генеральних секретарів, у тому числі і секретаря освітніх справ. Спочатку до нього входило дев'ять осіб: В. К. Винниченко – голова і генеральний секретар внутрішніх справ, П. О. Христюк – генеральний писар, Х. А. Барановський – генеральний секретар фінансів, С. О. Єфремов – генеральний секретар міжнаціональних справ, С. В. Петлюра – генеральний секретар військових справ, Б. М. Мартос – генеральний секретар земельних справ, В. В. Садовський – генеральний секретар судових справ, І. М. Стешенко – генеральний секретар освіти та М. М. Стасюк – генеральний секретар харчових справ. Після проголошення першої декларації Генерального секретаріату [53, с. 2-3] його склад розширився за рахунок нових членів, якими стали В. О. Голубович – генеральний секретар у справах шляхів, О. М. Зарубін – генеральний секретар пошт і телеграфів, М. Г. Рафес – генеральний контролер, П. Я. Стебницький – статс-секретар у справах України при Тимчасовому уряді. Крім того, залишилися незаповненими дві нові вакансії – генерального секретаря праці й генерального секретаря торгу та промисловості.

Потім, в умовах посилення протистояння між УЦР та Тимчасовим урядом і, зокрема, після затвердження його інструкції, склад ГС зменшився: до нього вже входили генеральні секретарі внутрішніх справ, фінансів, земельних справ, освіти, торгу й промисловості, праці, а також генеральний контролер і генеральний писар [58, с. 71].

Одразу ж після проголошення УНР ГС знову поповнився тими генеральними секретарями, що їх «заборонив» Тимчасовий уряд. Звичайно, протягом свого недовгого існування український уряд зазнав чимало криз, зумовлених різними чинниками.

Таким чином, на основі «Декларації», «Постанови» та «Інструкції» Генеральне секретарство освіти було офіційно створене, а його правовий статус офіційно закріплено як вищого органу управління освітою УНР періоду УЦР. Після прийняття III Універсалу УЦР Генеральне секретарство було перетворено в Міністерство народної освіти, яке стало наступним вищим органом управління освітою УНР періоду УЦР. На секретарство покладалися зобов'язання щодо

поліпшення справи народної освіти; поширення шкільної мережі для підготовки переходу до загальної обов'язкової освіти і, у зв'язку з цим, участь у розробці відповідних законопроектів. Нагальним завданням була підготовка до створення єдиної школи – від дошкільної освіти до вищої; поліпшення спеціальної, технічної та професійної освіти. Окремо секретарство мало опікуватися розвитком мистецтва, архітектури, музики, співу, театру і т.д. Важливим пунктом стало забезпечення умов рівності в доступі до освіти для населення, незалежно від соціального і матеріального стану. У планах роботи була реформа в галузі шкільної освіти і підготовка до її впровадження в життя, яка передбачала, серед іншого, злиття колишніх церковно-приходських шкіл та Маріїнських шкіл із системою шкіл звичайного типу, а також всіляка підтримка місцевого самоврядування, громадських та інших організацій в освітній роботі.

Для здійснення цих завдань у відання Генерального секретарства освіти передавалися всі установи Міністерства освіти Росії трьох шкільних округів – Київського, Харківського та Одеського [186, арк. 6-7]. Окремо в документі, що буде розглянутий нижче, визначалися права і функції російського міністерства освіти, що переходили до компетенції Генерального секретарства.

І Універсал УЦР від 10 червня 1917 р. [182, арк. 9-10] став правовою основою для початку процесу творення української національної системи освіти на офіційному державному рівні. Він заклав початок творення автономного устрою України, розпочавши новий етап в її діяльності.

У черговій декларації ГС від 27 вересня 1917 р. [54, с. 1] вказувалося, що протягом поточного навчального року «має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних», з урахуванням культурних потреб народів, що проживали в Україні, для чого відповідні питання вирішувалися товаришами генерального секретаря національних справ. Перераховувалися заходи найближчої роботи секретарства освіти – відкриття у Києві педагогічної академії, народних університетів. Особлива увага приділялася позашкільній освіті у співпраці із просвітними товариствами всієї України [167, с. 325-326]. Отже,

освітнє відомство вже на кінець вересня визначилося з програмою своєї діяльності і здійснювало її на високому рівні, незважаючи на військові дії, а пізніше на окупацію надзвичайно ворожих українству більшовицьких сил.

Очолити Генеральне секретарство освіти в середині серпня запросили інспектора Київського шкільного округу та голову Товариства шкільної освіти Івана Матвійовича Стешенка. Він обіймав цю посаду спочатку як генеральний секретар, а потім уже як міністр освітніх справ, до відставки кабінету В. Винниченка в кінці січня 1918 р.

У попередньому розділі вже було сказано про вклад І. М. Стешенка в розвиток національної освітньої справи, тож нічого дивного немає в тому, що цей державний орган очолив саме він – людина, яка керувала громадською освітньою інституцією. Крім того, в основі роботи, фактично програмою діяльності секретарства, стала постанова I Всеукраїнського вчительського з'їзду. До речі, подібного в історії освітньої системи України більше не було ніколи.

Саме результати I Всеукраїнського вчительського з'їзду лягли в основу програми діяльності Генерального секретарства справ освітніх Генерального секретаріату УЦР і УНР [100, с. 7].

15 квітня 1917 р. І. М. Стешенка було призначено генеральним секретарем освіти. Програмою його діяльності стала промова перед педагогічною громадськістю: «Український народ є державним на своїй території, але, разом з тим, необхідна повна справедливість щодо національних меншин, що проживають на території України, права яких повинні бути забезпечені. Але всі народності, що проживають в Україні, зобов'язані знати мову, літературу, географію і історію України». При розробці концепції української школи І. М. Стешенко враховував стан освіти і ті першочергові завдання, які поставила на порядок денний передова українська громадськість, освітянські та учнівські колективи. В основу програми своєї діяльності І. М. Стешенко поклав рішення I Всеукраїнського педагогічного з'їзду – більше ніколи, ні до, ні після цього, програма діяльності об'єднання професійних педагогів не була програмою діяльності вищого державного органу. На допомогу вчителям в організації і налагодженні процесу українізації освіти

видав брошуру «Поміч учителю в справі національного виховання дітей». Зусиллями І. М. Стешенка в 1917 р. було відкрито 39 українських гімназій, з яких 25 – сільські, перший в Україні Народний інститут, Педагогічну академію, Академію мистецтв, Державний народний університет [38, с. 170].

Перше звернення І. М. Стешенка як генерального секретаря до працівників освіти надійшло 2 липня 1917 р.: «Кожен, хто почуває свої обов'язки перед рідним краєм і хто може допомогти рідній справі – хай іде до роботи. Час не жде» [78, с. 17]. 9 липня ГС видав декларацію, в якій говорилося: «В справі народної освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а власне: догляд за проведенням на місцях українізації школи, організація видання підручників і приготування учителів для шкіл, та поміч у згуртуванні їх у професійні товариства... створення Всеукраїнської Шкільної Ради... Для постійного зв'язку з місцями – завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті...» [53, с. 3]. Такі перші кроки секретаріату викликали спротив серед деяких працівників освіти, передусім керівництва Київської шкільної округи, яке виступило проти українізації закладів освіти. Київський професійний учительський союз оголосив бойкот секретаріату і висунув вимогу усунути І. М. Стешенка з посади. Проти українізації вищої школи виступила реакційна професура Київського університету, який вважався осередком антиукраїнських, «україножерних», елементів. 12 травня 1917 р. попечитель Київської шкільної округи В. П. Науменко скликав нараду вчителів київських вищих початкових шкіл. С. О. Сірополко писав: «Яких тільки чудернацьких аргументів не приводили присутні тут учителі й особливо учительки проти українізації шкіл. «В вільній Росії повинна бути й вільна школа, а тому про українізацію школи не може йти мови, бо це – насильство. Не можна примушувати дітей вчитися на «иностранческой» для них українській мові, Немає ніякого українського народу, бо якийсь учитель пішки пройшов Україну й Великоросію і не знайшов етнографічної межі... В українців немає ні літератури, ні історії, мова вигадана або має кілька жаргонів. Навчання на українській мові не тільки не потрібно, а й навіть шкодливо, бо «русская Культура» дає людині більше, ніж українська, та це

й незаконно, бо «русская культура пустила глибокіє корні въ укр. почву», І так без кінця» [120, с. 25]. Незважаючи на те, що такі висловлювання відображали погляди переважної більшості вчителів і керівників київських шкіл, В. П. Науменко намагався заперечувати окремим промовцям, проте без успіху. Треба мати на увазі, що до Київського навчального округу входило більше половини території України. Крім того, за авторитетними свідченнями сучасників, «Київська Шкільна Округа здавна була фортецею русифікаторської шкільної політики...», а «...урядовці шкільної округи були старі, дореволюційні, цілком чужі, а дехто з них то й ворожі справі української школи, освіти, культури». Тому навіть призначення на керівні посади в цьому окрузі В. Н. Науменка і М. П. Василенка, високоосвічених педагогів, які належали до поміркованих кіл українського громадянства і, за твердженнями істориків, були «щирими оборонцями» української школи й української культури, врятувати ситуацію не могло. Більше того, ні М. П. Василенко, ні В. Н. Науменко спочатку не підкорилися владі Генерального секретарства освіти [100, с. 21].

Однак І. М. Стешенко почав вимагати від керівництва Київської шкільної округи виконання конкретних заходів щодо здійснення шкільної реформи взагалі та українізації освіти зокрема. Тоді В. Н. Науменко виїхав до Петрограда, щоб добитися від Тимчасового уряду автономії Київської шкільної округи від ГС. Незважаючи на комізм цієї ситуації, вона свідчила про відсутність компромісу між прихильниками і противниками українізації школи. У зв'язку з цим конфліктом О. Д. Тулуб писав: «Погане ставлення Тимчасового уряду до Генерального секретаріату використовували, звичайно, не тільки вороги українського національного руху, а й ті помірковані українці, які гостро виступили проти широкої українізації школи, що її рішуче проводив І. Стешенко» [38, с. 170-171].

Будучи інтелігентною, добропорядною і поступливою людиною, І. М. Стешенко в цій ситуації виявив себе принциповим і вимогливим керівником. Він виніс на обговорення Генеральної шкільної ради питання про усунення з Київської шкільної округи помічника попечителя й двох окружних інспекторів.

Генеральна шкільна рада підтримала І. М. Стешенка. 16 листопада він звернувся до попечителя Київської шкільної округи з таким листом:

«До п. Попечителя Київської Шкільної Округи.

Згідно з постановою Шкільної Ради при Секретарстві освітніх справ від 15 листопада 1917 маю честь прохати Вас запропонувати п.п. Николайчику і Іванову подати не пізніше 18-го цього місяця прохання про увільнення їх від виконання обов'язків окружних інспекторів з огляду на те, що поіменовані особи не відповідають завданням шкільної справи при новому строю на Україні... При цьому зазначаю, що в тім разі, коли названими особами не буде подано прохань до 18-го листопада, то вони будуть числитись увільненими без прохань» [174, с. 197].

Необхідно звернути увагу на стиль документа. У ньому вдало поєднуються повага до високих посадових осіб і суворі вимогливість до них задля справи. Проте інтелігентність поведінки І. М. Стешенка не оцінили належним чином ні керівництво Київської шкільної округи, ні значна кількість педагогів і керівників закладів освіти. Так, профспілка вчителів м. Києва 23 листопада 1917 р. після бурхливого обговорення ухвалила резолюцію, в якій, спотворюючи факти, зазначала, що «Генеральний секретар народної освіти звільнив із займаних посад без суду та слідства, навіть без попередження, помічника попечителя та двох окружних інспекторів» [100, с. 21-22]. Втім цими звинуваченнями київська учительська профспілка не обмежилася, а вдалася до недвозначних погроз: «У випадку, якщо генеральний секретар залишить цю резолюцію без уваги, місця звільнених чиновників Київського учбового округу оголошуються учительською професійною Спілкою під бойкотом» [174, с. 198].

І. М. Стешенко виявив жорсткість у своїх переконаннях і не відступив від мети українізації української школи. Його підтримали інші українські професійні учительські організації, такі як Центральне бюро Всеукраїнської учительської спілки, яке вже 24 листопада в «Отвертому листі до «Кієвського Професіонального Учительського Союзу» оголосило, що: «1). Київський Професійний Учительський Союз не в курсі справ що до характеру діяльності Секретаря Народної Освіти,

оперує з дуже непевним матеріалом (суда і слідства не доводиться переводити над людьми, що своєю виразною минулою роботою на Україні і по своїм політичним і громадським переконанням не відповідають вимогам сучасної освіти на Україні)... 5). Генеральний Секретар Освіти іде в повному контакті з учительством, об'єднаним у «Всеукраїнську Професійну Учительську Спілку», яка буде, рішуче стояти на сторожі інтересів відродження школи на Україні, не вважаючи ні на які бойкоти і перешкоди» [174, с. 199].

Для І. М. Стешенка це була велика підтримка, адже йшлося не так про конкретних осіб, як про долю національної школи. У цій ситуації генеральний секретар освіти не міг іти на компроміси. Своє ставлення до резолюції Київської професійної учительської спілки він пояснював так: «В своєму засіданні 12 листопаду Шкільна Рада при Генеральному Секретарстві Справ Освітних, в яку входять педагоги – члени Української Центральної Ради, Рада Товариства Шкільної Освіти та представники національних меншостей: Великоруської, Польської й Єврейської, – визнала необхідним, щоб на: одвічальних посадах Київської Шкільної Округи були люде, які могли б Шкільну Справу в Українській Народній Республіці провадити відповідно потребам часу.

Позаяк в складі Київської Шкільної Округи були особи, на яких цих обов'язків не можна було покласти, яко на людей чужих для української справи ..., – Шкільна Рада вирішила замінити їх в найближчому часі іншими.

Бажаючи, щоб вище згадані особи не мали зайвої кривди, Товариш Генерального Секретаря, од імені Шкільної Ради, ходив двічі до п. Попечителя зі проханням обміркувати до певного терміну найбільш лагідні засоби до виконання постанови Ради.

Вважаючи в принципі постанову Шкільної Ради відповідною моментові п. Попечитель, для розв'язання справи, радив зробити реформу Округи, по якій; п.п. Ліперовський, Николайчик та Іванов одпали би від Округи самі собою.

15 листопаду було знов засідання Шкільної Ради, де обміркувалося це питання. З огляду на те, що Округи, як апарат, поки що потрібні для Секретарства Освіти і що реформу можна перевести тільки після відповідного законопроекту,

чого в короткий час не можна зробити, Шкільна Рада не ухвалила проекта п. Попечителя і постановила листовно прохати його запропонувати В. Ф. Іванову та Ф. Д. Николайчику подати прохання про увільнення їх від виконання обов'язків по Шкільній Окрузі. Мотивом пропозиції було зазначено, що вони не відповідають завданням Шкільної Справи при новім ладі життя на Україні.

Про п. Ліперовського було повідомлено, що він увільняється від виконання обов'язків помішника Попечителя Київської Шкільної Округи і прикомандіровується до Секретарства.

З огляду на те, що Шкільна Рада вважала необхідним в найблизчій часі мати в Окрузі людей, що були б знайомі з вимогами шкільної справи в Українській Республіці, був поданий певний термін для здійснення постанови Ради. До цього примушувала також опаска одволікання справи з боку Шкільної Округи, яка рахує себе органом Временного Правительства.

Опаска ця справдилася: п. Попечителем було запропоновано вище згаданим особам лишитися на місцях до розв'язання питання Генеральним Секретаріатом, якому занесено було скаргу Попечителем в купі з групою офіціальних представників різних відомств.

Генеральний Секретаріат з постановою Шкільної Ради згодився.

29 листопаду директор канцелярії Генерального Секретарства освіти П. Зайцев, з доручення Генерального Секретаря освіти І. Стешенка відвідав управління Київської Шкільної Округи, де мав розмову з представниками служачих округи з приводу уміщеної вчора в київських газетах звістки про припинення цими служачими праці в окрузі після увільнення д.д. Ліперовського, Николайчика та Іванова.

Прочитавши служачим офіціальне в цій справі роз'яснення Ген. Секретаря, п. Зайцев звернув особливу увагу служачих на ті пункти цього роз'яснення, де виявляється той факт, що Ген. Секретарем зроблено було всі заходи для розв'язання справи з одставкою згаданих осіб в найлекшій і найменш образливій для них формі, бо з розмови вияснилось, що представники служачих округи протестували якраз проти, форми усунення.

Генеральне Секретарство освіти хотіло порозумітись з попечителем шкільної округи в тім напрямку, щоби не усувати згаданих особ з посад, а лиш дати одному з цих відпустку до вислуги пенсії, другого одкомандірувати до управління Варшавської шкільної округи, звідки він був прикомандирований, а третьому – дати иншу посаду, але попечитель округи не пішов назустріч цим заходам Секретарства і це причинилось до усунення з посад Ліперовського, Николайчика та Іванова.

Представник Секретарства освіти зауважив далі служачим, що українському народові на полі освіти тепер потрібні не тільки такі люде, котрі не будуть шкодити українській справі, але і такі, що всю душу, всю снагу віддали б на діло переведення в життя освітних задач. Генеральне секретарство мусило усунути з посад осіб, яких воно не могло вважати відповідними своїм завданням. Це є право революційної власти, яка не відповідала б своєму призначенню, коли б віддала в непевні руки переведення в життя своїх завдань. Генеральне секретарство дивилось на посади помішника попечителя шкільної округи та окружних інспекторів як на такі, що мають політичне значіння і через то повинні бути заміщені людьми певного напрямку. Секретарство освіти є органом демократичної власти, яка спирається на волю організованої української людности і підлягає всім її вимогам та критиці, до якої ставиться як найуважніше. Союз служачих округи, який дбав про свої професійні інтереси, на думку промовця, не зважив цієї політичної сторони справи, коли став на шлях рішучого протесту» [174, с. 200-201].

Продовжуючи свою політичну лінію, І. М. Стешенко звертається до УЦР з пропозицією скасувати шкільні округи та запровадити інститут комісарів шкільної освіти, які були б підпорядковані виключно секретарству освіти. За його дорученням Генеральне секретарство почало терміново опрацьовувати законопроект про ліквідацію шкільних округ [Додаток В]. До речі, на його розробку воно затратило всього кілька тижнів, і 28 грудня 1917 р. Центральна Рада приймає пропозицію І. М. Стешенка. Основними положеннями закону були такі:

- «1) Шкільні Округи на території Української Народної Республіки скасувати.
- 2) Тимчасове завідування справами Київської Шкільної Округи і Харківської та Одеської Шкільних Округ, оскільки ці останні дотикалися шкіл і території Української Народної Республіки, і також переведення ліквідації цих Округ передати особним Комісаріатам в складі чотирьох українців і трьох представників меншостей.
- 3) Призначення комісарів здати на Генерального Секретаря Справ Освітніх з тим, аби комісари від меншостей призначалися по згоді з відповідним національним Секретарством.
- 4) Попечителів Київської, Харківської та Одеської Шкільних Округ і всіх урядовців цих Округ увільнити за штат на загальних основах, як що їх не буде призначено на нові посади.
- 5) Доручити Секретарству Справ Освітніх внести до Центральної Ради законопроект про передачу справ Шкільних Округ відповідним Секретарствам, місцевим самоврядуванням та іншим.
- 6) На час існування Комісаріатів передати до їх розпорядження кредит Шкільних Округ, крім кредитів на удержання Попечителів, їх помічників та Окружних інспекторів, і ввести натомість посади по 7 комісарів на кожному Округу з удержанням 600 карб. кожному Комісарові.
- 7) Скасування Комісаріатів перевести наказом Генерального Секретаря Справ Освітніх» [187, арк. 106].

Прийняття такого законодавчого акта означало не що інше, як перемогу генерального секретаря на шляху розбудови нової школи, адже було ліквідовано оплот русифікаторської політики в галузі освіти – шкільні округи. Саме після прийняття цього закону з'явився цікавий документ, підписаний І. М. Стешенком, у якому була визначена сутність українізації освіти. Ідеться про обіжний лист до директорів середніх шкіл усіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових й інших шкіл України. Зважаючи на його значущість для розуміння поглядів І. М. Стешенка на сутність українізації школи, наведемо зміст циркуляра повністю:

«Нові умови політичного життя в Українській Республіці одкривають перед школою цілком нові перспективи, ставлять перед нею нові завдання. Одним із головних завдань мусить бути виховання дітей в повазі до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю. Національне виховання було кепсько поставлено в старій школі монархічної Росії, і це призвело до повної національної байдужосте, до розвитку егоїзму, матеріалізму серед вихованців цієї школи. Цього не повинно бути в оновленій Україні, яка витворена до життя патріотизмом і гарячим ентузіазмом широких мас людносте. Цей ентузіазм всяка школа повинна піддержувати, розвиваючи тонкі парости дитячого захоплення і високого почування.

З огляду на це прошу Педагогічні Ради всіх середніх шкіл України обговорити питання національного виховання і намітити план діялносте. З свого боку подаємо до уваги педагогічних рад такі проекти національного виховання:

- 1) В кожній школі треба завести українську мову та українознавство (програми і розклад предметів вже розіслано цими днями).
- 2) Поруч з шкільним вивчанням рідних дисциплін по школах слід запровадити серед учнів гуртки для позашкільного вивчення української літератури, історії і т.п. Яко матеріал для цих работ школярів, кожна урядова школа повинна заснувати українські бібліотеки на спеціальні кошти, а також допомогти учням порадами і грішми по їх бажанню відкрити українську читальню для малосвідомих товаришів.
- 3) Підкреслюючи той загальновідомий факт, що театр найбільше впливає на свідомість слухачів, ми вважали б дуже бажаними регулярні театральні вистави в стінах школи, упорядковані силами учнів з творів наших кращих письменників; декорації легко може замовити педагогічна рада школи.
- 4) Велике значіння ми надаємо всяким літературно-вокальним вечіркам, присвяченим тому чи іншому письменникові; дуже корисно було б в такому разі перед вечіркою читати невеличкий реферат, де б з'ясовано було діяльність письменника та його значіння для нашого письменства.

- 5) Щоб виготовити гарних виконавців для цих вечірок, дуже бажано було б організувати лекції по українській декламації в вільні від шкільної роботи години.
- 6) Весною і літом слід би організовувати подорожі-екскурсії в різні місця, де б учні змогли на власні очі побачити видатні пам'ятки нашої славної минувшини; такі подорожі, виховуючи здорове національне почуття, допомагають учням при вивченні рідної історії та мистецтва, і через те вони можуть входити в нормальний план викладів зазначених предметів (само собою, наладити подорожі можна тільки після того, як життя на Україні зробиться нормальним).
- 7) Нарешті, велике значіння має доладу поставлена організація учнів – різні союзи, спілки, особливо, коли ця організація переводиться на національному ґрунті; так, путяща організація «Юнацької спілки» по середніх школах України зможе цілком переродити наших дітей і з'єднати їх всіх в одну міцну сім'ю, дуже своїм національним духом.

Надаючи всім цим засобам велике значіння, прошу Педагогічні Ради повідомити Секретарство, який план намічено в справі переведення цієї програми в життя.

При цьому прикладаються: а) Реєстр оригінальних та перекладних п'єс, визнаних Театральним відділом можливими для виконання учнями середніх шкіл, і збірників віршів для декламації і в) покажчик підручників для подорожі» [188, арк. 17].

Ці чинники генеральний секретар освітніх справ також не міг не враховувати. Він мав шукати вихід із ситуації, що склалася. І. М. Степенко запропонував виключити з навчального плану окремі предмети, зокрема латинську та російську мови. Було вирішено також переглянути перелік так званих обов'язкових предметів. Водночас генеральний секретар виходив з того, що «українська мова на території України повинна бути обов'язковою, як мова державних інституцій...», а «українознавство повинно стати певною підвалиною національного виховання...» [59, с. 104]. Більше того, Генеральне секретарство освіти наголошувало на тому, що до цієї справи «приступати треба з чистими руками, і коли ми чуємо, що за ці предмети беруться скомпрометовані люде, вчорашні вороги українства, у нас серце переповняється жахом: ці люде можуть

дискредитувати це святе для нас діло в широких колах громадянства. Секретарство, стоячи на сторожі наших національних інтересів, повинно сказати цим людям: «Одійдіть на бік! Не поганьте святої справи!»...» [59, с. 104].

Чи вдалося І. М. Стешенку та його соратникам перебороти ці негативні чинники на шляху до українізації школи? Вивчення документальних джерел дає підстави стверджувати, що, незважаючи на короткий час свого керівництва системою освіти, у справі українізації колишніх русифікованих навчальних закладів їм вдалося зробити чимало.

Насамперед ідеться про формування потужної громадської думки стосовно впровадження українознавства в закладах освіти. Успішність докладених зусиль підтверджують ухвали про українізацію шкіл, що їх прийняли сотні й тисячі різних сільських, волосних, повітових, губернських зібрань, організацій, з'їздів. На підтвердження цього висновку наведемо слова одного із сучасників тих подій – Є. М. Грицака, якого цитує Б. П. Кравченко: «Село спонтанно ринуло в українську школу» [92, с. 118].

Велике значення для українізації школи мало те, що Генеральне секретарство освіти вчасно подбало про програмно-методичне забезпечення навчально-виховного процесу. Ще в серпні 1917 р. було опрацьовано і надіслано в школи відповідні програми [175, с. 63]. Розпочато підготовку підручників, з'явилися методичні статті в журналі «Вільна Українська школа» [223, с. 68-74]. На початку 1917–1918 навчального року всі загальноосвітні заклади України одержали обіжник І. М. Стешенка, яким було чітко визначено:

- «1. В усіх школах повинні вивчатися предмети українознавства, що викладатимуться українською мовою.
2. Паралельно мають організовуватися гуртки для позакласного вивчення літератури та історії України, створюватись бібліотеки української літератури.
3. Враховуючи вплив театру на свідомість юнацтва, необхідно регулярно влаштовувати українські спектаклі в школах, залучаючи до участі в них учнів. Треба також проводити літературно-музичні вечори, присвячені українським письменникам.

4. Необхідно організувати національні учнівські спілки.
5. Регулярно проводити подорожі та екскурсії по місцях, пов'язаних з історією України...» [168, с. 13-14].

Цей адміністративний захід був результативним. Деякі джерела стверджують, що на початку 1917–1918 навчального року в Україні були українізовані майже всі народні школи [34, с. 76]. Навряд чи це було саме так, проте справа з місця зрушила.

Зазначимо також, що не тільки до запровадження українознавства в закладах освіти відбувалася розбудова національної школи за часів керівництва І. М. Стешенка. Важливим напрямом роботи було створення нових закладів освіти на засадах національної школи. І в цій сфері генеральному секретарю разом із соратниками вдалося зробити чимало. Вище вже згадувалося про відкриття Першої української гімназії ім. Т. Шевченка в Києві у березні 1917 р. Того самого року у вересні в Києві було відкрито Другу українську державну гімназію ім. Кирило-Мефодіївського братства, Третю українську гімназію і Четверту українську гімназію (товариством «Просвіта») на Шулявці. За даними Генерального секретарства освіти, до осені 1917 р. було взято 53 дозволи на відкриття громадських або приватних закладів освіти, зокрема на Київщині – 18, на Полтавщині – 16, на Поділлі – 5 гімназій та 1 реальної школи, на Чернігівщині – 1, на Катеринославщині – 2, на Херсонщині – 5, на Волині – 2. Українські гімназії було відкрито в Харкові, Катеринодарі та в інших містах. І це всього за кілька місяців [175, с. 113-115]. Справді, приклад, вартий наслідування.

Проте розбудова рідної школи для І. М. Стешенка означала не тільки її українізацію. Як зазначав С. О. Сірополко, «відстоюючи інтереси рідної школи для українського народу, І. М. Стешенко зовсім не йшов на загибель школи інших народів України, бо Центральна Рада та Генеральне секретарство освіти увесь час стояли на сторожі прав національних меншостей України» [153, с. 152]. І це не було чимось дивним. Адже український народ та українське громадянство, що протягом майже трьох століть зазнавали національного гноблення й неволі, не могли обрати іншу позицію стосовно народів неукраїнської національності. Саме

тому III Універсал Центральної Ради [153, с. 98-100] проголосив національно-персональну автономію для забезпечення народам України «права й свободи самоврядування в справах їх національного життя».

Зрозуміло, що розбудова національної школи для кожної народності була одним із найважливіших елементів її національного життя. Через те І. М. Стешенко та його соратники, не чекаючи прийняття закону про національно-персональну автономію, розпочали розбудовувати національну школу кожного з народів, які проживали на території України. Програму цієї роботи викладено в надзвичайно цікавому документі – Проекті плану управління справами освіти в Україні. Його, з ініціативи І. М. Стешенка, підготували працівники Генерального секретарства освіти та обговорила Генеральна шкільна рада, а потім цей проект було обговорено під час наради в справі організації народної освіти в Україні, що відбулася 15–20 грудня 1917 р. Наводимо цікавий, на нашу думку, факт, що стосується підготовки наради. І. М. Стешенко завжди був твердо переконаний у тому, що освітні проблеми не можуть бути предметом уваги тільки педагогів. Це справа всього суспільства, адже йдеться про його майбутнє. Тому Генеральне секретарство освіти, готуючи зібрання, прагнуло зробити його всенародним, заручитися підтримкою всієї громади. Для цього «Організаційне бюро негайно роздрукувало в часописах і розіслало до всіх вищезгаданих організацій заклик на нараду і «Статут наради» з проханням надсилати до органу бюро...» [115, с. 54]. До участі запросили всіх, хто прочитав оголошення про проведення наради і виявив бажання взяти участь в обговоренні питань порядку денного [41, с. 196].

Щоправда, «через брак часу та поштові незручності, а найбільше через ненормальне становище залізниць на з'їзд приїхало делегатів менше, ніж гадали. З правом рішального голосу прибули 141 делегат: з них од земств 46 чол., од міст – 18, од учительських організацій – 64 і од Генерального секретарства освіти 5, від Орган. Бюро і докладчиків – 8. З правом дорадчого голосу прибуло 50 делегатів» [115, с. 54].

У цей же період генеральний секретар потроху змінює погляди з поміркованих федералістських на більш радикальні самостійницькі, на засіданнях

Генерального секретаріату виступає з радикальними пропозиціями щодо відносин з Росією [189, арк. 12-13].

Ось так – просто, дохідливо і водночас конкретно – розвивав І. М. Стешенко ідею національного виховання, складовою якою була українізація освіти. Більше того, він пропонував пересічному вчителю конкретну методику реалізації завдання національного виховання, віддаючи перевагу в ній активним формам спільної діяльності педагогів і дітей. Ведучи мову про українізацію освіти та діяльність І. М. Стешенка у справі її здійснення, треба зазначити, що не тільки опір керівників освітніх закладів та інституцій заважав справі українізації, були й інші, не менш серйозні, чинники. Ось що читаємо в одній зі статей журналу «Вільна Українська Школа»: «Треба визнати, що із заведенням українознавства дуже запізнилися. Справді, по всіх школах уже пороблено розклад предметів, і всякий учитель, набіраючи собі комплект лекцій, мав той чи інший розрахунок. Українознавство, одтягаючи від деяких предметів години, тим самим завдає цього вчителя в прикре становище. З другого боку, серед року важко знайти вчителів-спеціалістів, бо всі вони не могли чекати уроків по українознавству і мусіли обтяжити себе іншою працею...» [59, с. 102-103].

У серпні 1917 р. було проведено II Всеукраїнський педагогічний з'їзд та Всеукраїнський професійний з'їзд учителів, де головним завданням ставилося сприяти освітньому розвиткові народу шляхом боротьби «з темрявою, що охопила нашу Землю, після чужого панування». 5 жовтня було відкрито Київський народний університет, а 10 жовтня створена Педагогічна академія, завданням якої стала підготовка вчителів з українознавства. Українознавство стає політикою та філософією не тільки Генерального секретарства освіти, а й усієї УЦР. І. М. Стешенко разом з О. К. Дорошкевичем підготували «Матеріали по питанню викладання предметів українознавства в навчальних закладах», що склалися з чотирьох розділів: історія, географія, українська мова, художня словесність. Україна розглядалась як цілісність етносу – нації, території, матеріальної та духовної культури українців на теренах України і на різних континентах світу, а українознавство – як історичний досвід, аналіз існуючих

проблем, прогноз майбутнього розвитку. Це було методологічне пізнання та висвітлення етногенезу з розвитком держави, світової цивілізації та культури. І. М. Стешенко з надзвичайним запалом переймався своєю місією організації українзації освіти. Він опрацьовує план української шкільної системи і ґрунтовної українзації російської школи. Не вдаючись у політичні дискусії, почав з іще більшою енергією втілювати цей план у життя. У цій справі він не знав компромісів і твердою рукою запроваджував українську мову в народних школах. Російські кола ненавиділи І. М. Стешенка. Вони розуміли, що введення української мови в школах вириває в них із рук останнє знаряддя русифікації й нищить останні позиції російського імперіалізму і його панування на українській землі. 8 січня 1918 р. УЦР затверджено поданий І. М. Стешенком законопроект про встановлення окремої штатної посади – вчителя української мови і літератури. Завдяки діяльності генерального секретарства освіти в 1917–1918 рр. створено цілу низку українських вищих навчальних закладів, мистецьких організацій та наукових установ. Найпершою з вищих шкіл, що виникли тоді, стала Українська державна академія мистецтв [187, арк. 159]. За дорученням І. М. Стешенка, була створена організаційна комісія на чолі з професором Київського університету Г. Г. Павлуцьким, яка окреслила мету і завдання Академії мистецтв, виробила статут, кошторис, намітила кандидатури професорів. 27 жовтня 1917 р. серед 20 кандидатур комісія вибрала професорів академії – усього 8 осіб. Серед них – Василь та Федір Кричевські, Георгій Нарбут, Михайло Бойчук та інші. Ректором академії одногосно було вибрано Василя Кричевського. 5 грудня 1917 р. Академію мистецтв було урочисто відкрито. На відкритті виступив І. М. Стешенко, який відзначив важливість цього першого кроку у створенні власної національної освіти, підкреслюючи, «що відтепер можна буде не їздити по науку до чужих людей, а розвивати власну, українську культуру в себе дома» [66, с. 13].

І. М. Стешенко також приділяв велику увагу створенню українського театру. За розпорядженням УЦР було створено Театральний комітет. Поза своєю роботою в Києві, І. М. Стешенко часто виїздив на місця, аби там безпосередньо

брати участь у творінні українських шкіл та давати вказівки органам місцевої влади. Виникла велика необхідність у підготовці вчителів української мови, інструкторів і діячів позашкільної освіти. Для цього по всій Україні було організовано курси українознавства. При допомозі Всеукраїнської учительської спілки влітку 1917 р. вдалося організувати до сотні українських учительських курсів на кошти місцевих самоуправ, а за допомогою Товариства шкільної освіти – виробити український правопис і підручники. Велику увагу приділяв І. М. Стешенко створенню українських гімназій у селах і невеличких містечках. Прохання про їх заснування генеральний секретар освіти приймав особисто, надаючи допомогу кожному, хто звертався до нього з цією проблемою. На державні кошти три українські гімназії відкриваються в Києві, у селах Маслівка та Квітки, місті Ржищеві на Київщині; три українські гімназії відкрились у Золотоніському повіті.

Тільки до літа 1917 р. було відкрито 53 українських середніх школи, в тому числі 3 українські гімназії в Києві. В 1918 р. в Україні діяло 1162 вищих початкових школи. Протягом 1917–1918 рр. українська влада відкрила два університети – в Києві та Кам'янець-Подільську, історико-філологічний факультет у Полтаві, Українську академію мистецтв, Українську академію наук. Діяло понад 100 учительських курсів, 952 «Просвіти», виходило 63 періодичних видання, побачило світ 1084 найменувань книг українською мовою [101, с. 472-473].

Однією з найгостріших проблем української освіти в добу визвольних змагань була освіченість учителя. Вирішенням цієї проблеми стало заснування Української педагогічної академії [175, с. 63].

Досить актуальними залишаються й сьогодні педагогічні ідеї І. М. Стешенка про постійне вдосконалення вчителів. Більше того, вони й у майбутньому не втратять своєї цінності. Не на одне десятиліття випереджаючи свій час, І. М. Стешенко вважав, що необхідно створити й таку вищу школу, у якій мають навчатися вчителі з вищою освітою. Важливим напрямом діяльності І. М. Стешенка на посаді генерального секретаря освіти був також розвиток вищої

української школи. Він заперечував тим, хто казав, що теперішні «московські» університети треба залишити, а поряд з ними відкривати українські, польські та єврейські вищі школи. На його думку, усі школи, створені на кошти українського народу, повинні бути українськими, а в них, у разі потреби, можна читати лекції на кількох мовах, як це робиться в інших європейських країнах. З ініціативи І. М. Стешенка було також створено Народний університет, щоб забезпечити доступ до вищої освіти українською мовою тим, хто не мав змоги закінчити російськомовні гімназії, установлювалось також право вступати до університету навіть із незакінченою середньою освітою. Педагогічні ідеї І. М. Стешенка підкреслювали його прагнення підняти інтелектуальні сили української нації для духовного відродження. Він був людиною всебічно обдарованою, досконало володів французькою, іспанською, німецькою, багатьма слов'янськими мовами. На думку І. М. Стешенка, здобутками автономії України мають користуватися всі народи, які мешкають на її території, але український народ має забезпечити свої права як державний господар своєї землі. Виходячи з цього, всі школи в Україні, задовольняючи сучасні потреби життя, не можуть обходитися без знання мови того народу, який є державним на українській території, без знання історії, географії та літератури державного народу.

І. М. Стешенко залишив посаду міністра народної освіти, пішовши у відставку разом з усім кабінетом В. К. Винниченка. На початку 1918 р., коли розпочалася більшовицька агресія проти УНР, а також унаслідок міжпартійних дискусій про шляхи ліквідації небезпеки встановлення влади більшовиків, голова уряду і міністр внутрішніх справ УНР В. К. Винниченко подав у відставку. Разом з ним, солідарний з іншими колегами, склав повноваження міністра народної освіти також і І. М. Стешенко.

18 січня, за дорученням УЦР, новий уряд почав формувати есер В. О. Голубович, який запропонував посаду міністра освіти члену партії соціалістів-революціонерів Никифору Яковичу Григорієву [38, с. 84-85].

Історичні обставини не дали можливості новому міністрові [Додаток А] так само активно попрацювати на цій посаді. Початок роботи кабінету

В. О. Голубовича збігся зі страшними днями більшовицької облоги Києва. Очевидець тих подій так описував ситуацію в місті і в уряді: «...День-у-день над містом ревли гармати, свистіли кулі, відбувались вуличні бої. Вночі горіли будинки... Не дивно, отже, що слабодухі згубили віру в перемогу і зовсім опустили руки. На засідання РНМ, що відбувались в кабінеті військового міністра Немоловського і носили військовий характер, ходило всього кілька чоловік: Голова Ради Народних Міністрів Голубович, військовий міністр Немоловський, міністр внутрішніх справ Христюк, міністр юстиції Ткаченко і бувший військовий міністр Порш, що саме передавав міністерство Немоловському, всі інші міністри зникли, невідомо куди, не подаючи про себе ніякої звістки» [172, с. 127], серед них був і Н. Я. Григорійв, який через 11 днів після призначення, з початком активного наступу на Київ більшовицьких військ, разом із іншими членами уряду виїхав з міста. Таким чином, говорити про будь-яку участь Н. Я. Григорієва в розбудові освіти України в цей період немає підстав. Та й сам він цьому епізоду в своїй біографії не надавав значення, адже про його керівництво освітянською справою немає жодного слова в автобіографічній праці «Спогади «руїнника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату» [107, с. 20-21].

У січні 1918 р. значно ускладнилася політична, військова та економічна ситуація в Україні. Головні події у цей час розгорталися у Брест-Литовському, де тривали переговори з німцями навколо Києва. Окрім цього, Україна почала розпадатися на окремі частини. 17 січня в Одесі було проголошено в межах Херсонської і частково Бессарабської губерній Одеську радянську республіку, а 30 січня (другого дня після переїзду Народного секретаріату до Києва) у Харкові – Донецько-Криворізьку радянську республіку [80, с. 42]. Про цей період в історії уряду влучно сказав В. О. Голубович: «Уряд УНР існував юридично і фактично, але..., втрачав можливість військового, економічного контролю...» [169, с. 49].

Наступним міністром освіти в уряді УНР став тодішній міністр внутрішніх справ Павло Оникійович Христюк [38, с. 179-180], якого складна політична і військова ситуація змусила обійняти цю посаду.

П. О. Христюк [Додаток А] до свого призначення міністром народної освіти з освітньою справою не був пов'язаний. Не вдалося йому знайти себе в освіті й під час свого майже 40-денного керування вищим освітянським відомством. До речі, про перебування на посаді міністра народної освіти П. О. Христюк жодним словом не згадує у своїй книжці «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.». Та й чи міг він щось вдіяти, коли, за твердженням В. О. Голубовича, «уряд з найкращих побажань фактично не міг нічого зробити, сам перебуваючи на становищі тероризованого купкою військових, які захопили цілком і безконтрольно владу в свої руки» [100, с. 46-47].

На початку березня 1918 р., після вступу на територію України німецьких та австро-угорських військ, які спільно з частинами української армії перейшли в наступ проти Червоної Армії, Центральна Рада повернулася до Києва. 10 березня РНМ ухвалила: «1. Народнього Міністра внутрішніх справ П. Христюка увільнити від обов'язків народного міністра освіти. 2. Доручити товаришу народного міністра П. Холодному виконувати обов'язки народного міністра освіти» [100, с. 49].

Так закінчилося перебування на посаді міністра освіти України П. О. Христюка.

Короткий час обов'язки міністра освіти УНР виконував П. І. Холодний [38, с. 178-179], котрий до того обіймав посаду товариша (заступника) міністра, але в умовах більшовицької окупації про ефективне виконання своїх обов'язків не могло бути й мови.

Коли у березні 1918 р. Київ було звільнено від більшовицьких військ і Рада Народних Міністрів, яку очолював В. О. Голубович, повернулася до Києва, була оголошена чергова реорганізація уряду. Портфель народного міністра освіти 24 березня [167, с. 227] отримав В'ячеслав Костянтинович Прокопович [Додаток А] – представник УПСФ (колишнього ТУП) [38, с. 152-153].

Досліджуючи період роботи В. К. Прокоповича на посаді народного міністра освіти, треба зазначити, що він користувався великою повагою в народі України. Автори книжки «Уряди України у ХХ ст.» наводять такий приклад:

«Коли наприкінці березня 1918 р. до Києва прибула делегація Лубенського з'їзду хліборобів і представників селянства Полтавщини й висловила незадоволення політикою уряду, особливо в земельному питанні, В. Прокоповичу, міністрові судових справ С. Шелухіну була виявлена довіра, їм заявили: «Зоставайтесь на своїх посадах надалі, ви – наші міністри» [169, с. 181]. В. К. Прокоповичу вдалося за досить короткий час свого перебування на посаді міністра освіти внести на розгляд уряду низку важливих питань діяльності освітньої системи держави. Це були законопроекти про тимчасові штати середніх та вищих початкових шкіл [167, с. 304-305], про виділення коштів на виготовлення підручників та облаштування тимчасової семінарії для вчителів початкових шкіл на Холмщині [167, с. 281], про увільнення шкільних будинків від реквізиції [169, с. 48], про нові функції педагогічних рад по середніх державних школах [167, с. 311-312] та ін. На жаль, вони не були впроваджені в практику роботи закладів освіти. Адже, як зазначалося під час одного із засідань Кабінету, «в провінції немає ніякої влади, а та влада, яка є, дискредитує український уряд...» [167, с. 283].

Окрім законотворчої діяльності, міністр займався й іншими, не менш актуальними проблемами функціонування освітньої галузі. Так, відразу після повернення УЦР з Житомира до Києва на порядок денний гостро було поставлено питання про всенародне загальне навчання. Особлива комісія при Генеральній шкільній раді виробила головні основи всенародного навчання. У цьому документі проголошувалося:

«1. В Українській Нар. Республіці всім дітям шкільного віку повинна бути забезпечена можливість одержувати безплатну освіту в добре організованій загальноосвітній школі.

2. Час науки в народній школі 7 років. Перший ступінь 4 роки, другий (продовження) – 3 роки.

Увага. В першу чергу забезпечується перший ступінь.

3. Школи відчиняють місцеві самоврядування в залежності від кількості дітей шкільного віку, пристосовуючи кількість шкіл до чотирьох груп шкільного віку дітей: 7, 8, 9, 10 літ для першого ступеня і 11, 12 і 13 – для другого ступеня.

4. Кількість дітей на одного вчителя повинна бути ні в якому разі не більше 40 душ.
5. Утворення шкільної сітки і складання фінансового плану для її здійснення доручається міським і повітовим земським самоврядуванням.
6. Утримання в народній школі першого ступеня з державних коштів буде 1800 карб. на рік і 150 карб. на навчання закону Божого за кожен комплект, а всього на комплект (40) на рік 1950 карб.
7. Приватним безплатним школам лишається право включитись в шкільну сітку через відповідне місцеве самоврядування на загальних основах».

Для реалізації цього плану міністром було скликано нараду з представників губернських, земських та міських управ, розроблено спеціальні анкети для вивчення стану справ на місцях, дано доручення провести обстеження території України з метою розроблення детального плану запровадження загального навчання українського народу. Щоправда, через установа гетьманської влади плани В. К. Прокоповича стосовно реалізації ідеї загального навчання лишилися на папері [163, с. 190-191].

Активна діяльність міністра В. К. Прокоповича на освітянській ниві не заважала йому займатися й іншими державницькими проблемами, про що свідчать протоколи засідань РНМ та МР, які відбувалися майже щоденно. Серед таких проблем він особливого значення надавав плану роботи уряду.

1 квітня 1918 р. міністр народної освіти В. К. Прокопович уперше виступив на засіданні РНМ. У протоколі цього засідання читаємо: «Слухали: Заяву Прокоповича: «Минув вже тиждень роботи Кабінету в повному складі, і між тим він не виявив свого лиця перед громадянством, і ми самі не обміркували тих основних принципів, які мають координувати нашу роботу; прошу поставити на порядок денний питання про декларацію, негайне складання якої для мене і Шелухіна являється конечною умовою можливості нашої роботи в Кабінеті.

Ткаченко каже, що у відсутності Голови Ради народних міністрів він не може поставити цього питання на обміркування, і пояснює, що Кабінет складається по персональному принципу і, що коли хто вступає в склад Кабінету,

то знає від Голови ті принципи, якими керується Кабінет в своїй роботі» [167, с. 241].

Можна висловити припущення, що в даному питанні згоди між головою уряду та міністром освіти не було від перших днів перебування В. К. Прокоповича на посаді. Очевидно, що не дійшли вони згоди й надалі.

Тому і з'явився в протоколі засідання РНМ 27 квітня 1918 р. такий запис: «На засідання прибуває міністр Прокопович і відчитує таку заяву: «Через те, що досі уряд не опублікував своєї декларації, а значить, не виявив досі повного і ясного шляху та конкретної програми діяльності; через те, що нинішній Кабінет міністрів не в силі стати на шлях реальної роботи і не виявляє високої здатності до праці; через те, що міністри – члени партії соціалістів-федералістів – не можуть стати до активної участі і впливу в загальній нашій політиці і тим приймають на себе відповідальність за те, до чого вони не можуть прикласти рук, – ми, Шелухін, Чопівський, Прокопович, підлягаючи директиві Головного комітету, виходимо із складу теперішнього Кабінету як міністри; а для того, щоб технічний апарат, коло якого ми стояли і порушення, хоч тимчасове, правильних функцій якого може шкідливо одбитися на інтересах державних справ, має змогу працювати без перерви і дістати згодом керівничих в порядку преемственности роботи – ми тим часом готові лишитися, як управляючі міністерствами» [167, с. 313].

2 травня 1918 р. В. К. Прокопович підписав свій останній наказ по Міністерству народної освіти. У ньому зазначалося: «Уступаючи обставинам, за якими стоїть сила, складаю з себе обов'язки Міністра Освіти. Співробітникам, щирою працею і дружньою допомогою яких я тільки міг вести діло, за що прошу прийняти щиру й глибоку подяку, закликаю заховати спокій і провадити далі справу, твердо пам'ятаючи, що не можна ані на хвилину припиняти чи ослаблювати як найінтенсивнішу роботу коло організації рідної школи, бо то – основа нашої державности.

Народній Міністр Освіти В. Прокопович» [190, арк. 5].

Хоча деякі вчені вже дали історичну оцінку діям В. К. Прокоповича, але автор вважає за необхідне дати правову оцінку його відставці. Дії останнього

міністра освіти УНР фактично були спрямовані на те, щоб повернути осіб, наділених державною владою, до морально-етичного елемента політичної відповідальності, тієї форми відповідальності, від котрої державні діячі в сучасному світі відмовляються в першу чергу. Такий вчинок є зверненням до професійної етики державного службовця, а також до відродження в його класичній формі такого елемента романо-германської правової сім'ї, до якої, до речі, належить і сучасна Україна, як публічне право. Це спроба повернути політиків і чиновників до моральності й етичності у своїй діяльності, до особистої відповідальності за свої слова та вчинки. І прикметним є те, що саме міністр освіти був ініціатором таких дій.

Робота Генерального секретарства, а потім Міністерства народної освіти – вищих органів управління освітою УНР періоду УЦР – припинилася разом з припиненням існування УНР. Якщо розглядати її в загальному, то можна сказати, що робота була спрямована на далеке майбутнє, яке для нашої держави, на жаль, тоді так і не настало. Напрацювання освітнього відомства досить значні.

Щоб показати, який саме стан освітньої справи в Україні був перед останнім наступом більшовиків на Україну в січні 1919 р., переглянемо тут статистичні дані про нижчі та середні школи на кінець 1918 р. Варто зазначити, що наведені нижче дані відображають результати роботи майже всіх міністрів освіти України доби визвольних змагань. Не викликає сумніву той факт, що найбільший внесок у розвиток освітньої справи зробили саме міністри уряду періоду Центральної Ради. Українських народних шкіл – 47 208, вищих початкових шкіл – 1210, хлоп'ячих гімназій – 474, реальних шкіл – 70, дівочих гімназій – 362, комерційних шкіл – 91, дівочих інститутів – 4, торговельних шкіл – 18, духовних семінарій – 9, дівочих єпархіальних шкіл – 15, духовних шкіл – 30.

Щодо високих шкіл, то українською владою за два роки було відкрито українські університети в Києві та Кам'янець-Подільську, Український історично-філологічний факультет у Полтаві, Українську академію мистецтв у Києві та Педагогічну академію в Києві [152, с. 380]. Ставлення до досягнень урядів УНР є неоднозначним. З одного боку, у цей період українці заявили про свою

незалежність, і саме зусиллями урядів УНР, цілком законним шляхом, було здобуто суверенітет і повну незалежність України. З іншого – цю незалежність не змогли втримати, і не в останню чергу через помилки урядовців УНР. Один із керівників Організації українських націоналістів Микола Сціборський писав про уряд УНР: «Наш провід попав до рук кабінетних і соціалістичних доктринерів, «вселюдських гуманістів», так далеких од реальної роботи і кривавої бурі життя..., безсилим істериків, психологічних і духовних дегенератів та просто дрібної «шантрапи» [104, с. 26]. Така злість українського патріота на лідерів УНР є цілком зрозумілою, адже за їхні помилки українці заплатили десятками мільйонів життів і втратою державності. Разом з тим, хоча державотворчі потуги урядів УНР і не були успішними, їх здобутки в галузі освіти заслуговують на повагу. Поштовх Української революції став настільки потужним, що інерція була досить значною. Саме досягнення урядів УНР у галузі культури і освіти стали основою для культурних успіхів доби Гетьманату, що ставилося йому в найбільшу заслугу, а також для культурно-освітньої діяльності більшовиків, що призвело до українізації на початку 20-х років.

Висновки до другого розділу

У підросійській Україні до повалення самодержавства разом з розвитком національно-визвольного руху відбувалося поступове відродження національної української освіти. Цей процес був утруднений внаслідок цілеспрямованої політики царського уряду з русифікації українського народу і його розшарування за ознакою освіченості. Але розвиток українського визвольного руху, в свою чергу, сприяв розвитку просвітництва. Як на території України, так і за її межами діяли різноманітні українські організації, що здійснювали просвітницьку діяльність на противагу діям уряду царської Росії. Як результат, іще до фактичного виникнення УЦР і створення Генерального секретарства освіти на

території України діяла досить велика кількість освітніх установ і організацій, які лягли в основу майбутньої системи народної освіти УНР.

У той же час напередодні Української революції на основі програмних положень політичних сил українського національного руху було створено політико-правові підстави формування української національної системи освіти. Провідну роль у розробці основ майбутньої концепції української національної освіти відігравали ТУЦ, потім УПСФ і УСДРП, котрі мали в УЦР найбільше представництво і тому в майбутньому могли реалізувати свої програмні положення в державній політиці.

З іншого боку, за ініціативи громадських професійних об'єднань, таких як Всеукраїнська учительська спілка і Товариство шкільної освіти, було створено суспільно-правові підстави для українізації і вільного розвитку української національної системи освіти.

Підбивши підсумок, можна стверджувати, що на основі багаторічної праці політичних і громадських організацій політико-правовий підхід уряду УНР до розбудови системи української освіти був заснований на принципах демократизму, рівності, децентралізації і загальнообов'язковості. Народна освіта була одним із першочергових завдань уряду та Центральної Ради УНР і розглядалася як основа майбутньої держави. Саме тому органи влади докладали значних зусиль для побудови системи освіти в Україні. Хоча на посаді міністрів освіти УНР працювали четверо видатних громадських і політичних діячів, але найбільш значимий внесок зробили перший генеральний секретар і перший міністр освіти І. М. Стешенко і останній з його наступників В. К. Прокопович. Діяльність освітнього відомства УНР у досліджуваний період можна оцінити як найактивнішу і найбільш ефективну серед інших відомств того часу.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ УНР ДОБИ УЦР

3.1. Система та структура організації та діяльності органів управління освітою УНР доби УЦР

Якщо в попередньому розділі дисертації мова йшла лише про причини та передумови, а також про загальні результати роботи освітнього відомства УНР, то далі необхідно розглянути внутрішню структуру самого відомства і його подальший розвиток.

Як уже сказано вище, під керівництвом генерального секретаря до кінця вересня 1917 р. в доповнення до «Інструкції» ГС, затвердженої Тимчасовим урядом 4 серпня 1917 р. [164, с. 1], було підготовлено проект, що визначав функції, компетенцію та завдання Генерального секретарства освіти як вищого органу управління освітою УНР досліджуваного періоду. Згідно з документом, відомству підлягали вищі, середні та нижчі школи; позашкільна і дошкільна освіта; професійна, технічна та художня освіта, а також пов'язані з нею культурно-просвітницькі організації; колишні церковно-приходські школи та заклади імператриці Марії; художні, музичні, комерційні торгові училища; а також заклади військової, духовної, сільськогосподарської і технічної освіти.

Усі заклади освіти були передані у відання Генерального секретарства освіти законом УЦР від 5 грудня 1917 р. «Про передачу Секретарству Освіти всіх просвітних установ, які існують на території Української Народної Республіки» [191, арк. 11].

Законом на секретарство покладалися обов'язки до проведення шкільної реформи здійснювати педагогічний нагляд за діяльністю всіх закладів освіти, а також регулювати їх роботу через затвердження навчальних планів і програм із загальноосвітніх предметів, забезпечувати контроль за їх виконанням. Крім того, законом одразу було передбачено право національних меншин, що проживали на

території УНР [191, арк. 11]. Проект плану управління освітнім відомством лише деталізував та розширював завдання, зазначені в законі. Проект передбачав поліпшення справи народної освіти, поширення шкільної мережі для підготовки переходу до загальної обов'язкової освіти і, у зв'язку з цим, участь у розробці відповідних законопроектів. Нагальним завданням була підготовка до створення єдиної школи – від дошкільної освіти до вищої, поліпшення спеціальної, технічної та професійної освіти [Додаток В]. Окремо секретарство мало опікуватися розвитком мистецтва, архітектури, музики, співу, театру тощо. Важливим пунктом стало забезпечення умов рівності доступу до освіти для населення, незалежно від соціального і матеріального стану. У планах роботи була реформа в галузі шкільної освіти і підготовка до її впровадження в життя, яка передбачала, серед іншого, злиття колишніх церковно-приходських шкіл та Маріїнських шкіл із системою шкіл звичайного типу, а також всіляка підтримка місцевого самоврядування, громадських та інших організацій в освітній роботі [192, арк. 63].

Для реалізації цих завдань у відання Генерального секретарства освіти передавалися всі установи Міністерства освіти Росії трьох шкільних округів – Київського, Харківського та Одеського [193, арк. 24]. Окремо в розглядуваному документі визначалися права і функції Міністерства освіти Росії, що переходили до компетенції Генерального секретарства.

У черговій декларації ГС від 27 вересня 1917 р. вказувалося, що протягом поточного навчального року «має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних» [54, с. 1], з урахуванням культурних потреб народів, що проживали в Україні, для чого відповідні питання вирішувалися товаришами генерального секретаря національних справ. Перераховувалися заходи найближчої роботи секретарства освіти – відкриття в Києві педагогічної академії, народних університетів. Особлива увага приділялася позашкільній освіті у співпраці із просвітними товариствами всієї України [166, с. 325-326]. Отже, освітнє відомство вже на кінець вересня визначилося з основними напрямками розвитку

освіти та, відповідно, з питаннями організації внутрішньої структури секретарства через організацію відділів, на які покладалися завдання розбудови визначених галузей освіти.

Нову систему управління освітою було засновано на принципах колегіальності, децентралізації, а також принципу єдиної школи, який передбачав подолання розшарування суспільства через освіту, котре здійснювалося органами освіти Російської імперії, про що говорилося вище. Крім того, передбачалося забезпечення права на національну освіту для національних меншин через організацію закладів освіти для представників цих меншин, а також уведення представників національних меншин до складу органів управління освітою [192, арк. 65-66].

За планом ради освіти стали основою в системі [Додаток Б, сх. 3] управління освітою. Вони організовувалися за територіальним принципом. Вищим органом була Головна рада загальної освіти. Вона виконувала законодавчі функції при вищих органах управління освітою УНР досліджуваного періоду. Але ради освіти були не просто колегіальним консультативним органом при секретарстві – вони виконували також роль спеціалізованого професійного органу, на який, поряд із секретарством, покладалися обов'язки контролю за дотриманням «мінімальних норм», установлених секретарством для всіх культурно-просвітніх інституцій. До їхніх обов'язків входила і розробка загального бюджету освіти, а також регулювання відносин окремих національних культурно-просвітніх установ. На саме секретарство до того ж покладался обов'язок розробки загальної статистики розвитку системи освіти [192, арк. 64].

Вищим колегіальним органом при вищих органах управління освітою УНР досліджуваного періоду була Головна рада загальної освіти. Склад Головної ради загальної освіти формувався з представників різних громадських об'єднань. Так, було від національних рад освіти при відповідних секретарствах, потім міністерствах, від національних меншостей (росіян, поляків, євреїв) по одному делегату і чотири від українців. Були також представлені національні центральні вчительські організації, що охоплювали школи всіх типів, по одному делегату від

національних меншостей і чотири від українців. Обов'язково було декілька представників від вищого органу управління освітою (по одному від кожного відділу) і від відділів освіти при секретарствах меншин, по одному від кожної з національних меншин. Генеральний секретар (потім міністр народної освіти) був головою Головної ради освіти. Також до складу ради були включені його заступники. Крім того, були представлені органи місцевого самоврядування – по чотири представники від спілки міст і чотири – від спілки земств.

У випадку, коли представництво обмежувалося однією особою, існувала вимога щодо наявності кандидата, котрий цю особу заміняє при її відсутності [192, арк. 65].

На Головну раду освіти і національні ради освіти покладалися такі обов'язки:

- Розробляти зразкові плани організації дошкільної, шкільної і позашкільної та професійної освіти.
- Здійснювати нагляд за реалізацією принципу єдиної школи.
- Допомогати розвитку самодіяльності народів України в напрямі поширення та поглиблення освіти, а також у напрямі розвитку мистецтва; для цього зі свого бюджету можна видавати грошову допомогу.
- Створити інформаційне бюро і підтримувати його роботу.
- Ініціювати проведення різних просвітніх справ: відкривати школи, академії тощо.
- Здійснювати роботу щодо забезпечення школи всім необхідним, а саме вчителями, підручниками і потрібним шкільним знаряддям.
- «Давати державні права школам», тобто надавати школам статусу спеціалізованих державних установ різного типу.
- Здійснювати нагляд за задоволенням шкільних потреб учнів своїх національностей у школах інших національностей. Для цього національні міністерства мали право доручати відповідним органам збирати у визначених інституціях необхідні для цієї мети відомості. У випадках непорозумінь питання вирішувалося вищим органом управління освітою УНР досліджуваного періоду.

- Виконувати інші функції, пов'язані із загальним завідуванням освітою своєї національної групи.
- Усі документи у справах освіти кожної національності, видані відповідним національним секретарством мовою цієї національності за підписом уповноважених осіб і печаткою даного секретарства (потім міністерства), мали силу закону [192, арк. 65-66].

З вищесказаного можна виділити три специфічні особливості способу організації управління освітою в УНР. По-перше, національні ради освіти були не просто дорадчими інститутами при органах виконавчої влади, а наділялися реальними повноваженнями, характер яких фактично залишав за освітнім відомством лише безпосередні виконавчо-розпорядчі і контрольно-наглядові функції, таким чином розвантажуючи саме секретарство і даючи змогу йому здійснювати виключно функції виконавчої влади. По-друге, як Генеральна, так і національні ради освіти мали змогу ухвалювати нормативні акти, що мали силу закону, і в той же час мали повноваження для забезпечення їх виконання і контролю за їх виконанням, що само собою є цікавим прецедентом, оскільки виникала ситуація, коли в державі існував не один, а декілька органів законодавчої влади з роздільною компетенцією. Важко сказати, наскільки такий досвід був би позитивним або негативним на тлі сучасних політико-правових реалій, але система, за якої орган, що має виключне право підготовки законопроектів у певній галузі і разом з тим має повноваження для реалізації положень цього закону та здійснення контролю над його виконанням, безперечно, має право на існування і випробування практикою. По-третє, варто звернути увагу на рівень демократизму в освітній політиці УЦР. Хоча в законодавстві здійснюється чітке розмежування населення УНР за національностями, що в сучасному міжнародному праві розглядається неоднозначно, але разом з тим національним меншинам в УНР надавалися надзвичайно широкі права в галузі національної освіти, включно з правом законодавчої ініціативи. За сучасної складної ситуації із статусом і взаємовідносинами різних національних груп на території України такий досвід можна оцінити по-різному, але, безумовно,

законодавство УНР про освіту національних меншин є одним із найдемократичніших у світі і свідчить про те, що УНР знаходилася на провідних позиціях розбудови світової демократії та інституту прав людини.

Якщо порівнювати наведені норми із законодавством сучасної України, то варто зазначити, що в сучасній Україні, відповідно до закону України «Про освіту», усі вищезгадані повноваження здійснює виключно Міністерство освіти України, законодавство про освіту приймається Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади, а питання захисту прав національних меншин вирішується прирівнюванням їх правового статусу до українців, але при цьому представники національних меншин, маючи право створювати національні освітні заклади, не мають реального впливу на формування органів влади та управління, а також на розробку освітнього законодавства [69, с. 2-6].

Наступною ланкою в системі управління освітою були губерніяльні ради освіти. Ці органи мали повноваження подібні до тих, що й Головна рада освіти, але на рівні губерній, які були адміністративно-територіальними одиницями того часу. При кожному губерніяльному земстві засновувалася губерніяльна рада освіти, яка об'єднувала діяльність культурно-просвітніх установ усіх національностей губерній. Губерніяльна рада освіти стежила за виконанням мінімальних норм і вимог для просвітніх організацій губерній, розробляла бюджет, регулювала взаємовідносини окремих національних культурно-просвітніх установ, розробляла і направляла статистику за інструкцією Головної ради освіти, розробляла «шкільну сіть», тобто систему організації шкіл, листувалася з секретарством [192, арк. 66].

Згідно з дослідженими нормативно-правових документів, до складу губерніяльної ради освіти належали: один представник працівників народної освіти від губерніяльної земської управи, два представники від губерніяльних земських зборів, один представник від спілки міст губернії, а до утворення цієї спілки – по одному представнику від губерніяльного міста. Також входило по одному представнику від губерніяльних рад освіти національних меншин, усього три представники. Від губерніяльної української ради – два представники і два

представники – від губерніальних учительських спілок національних меншин, усього шість осіб. Крім того, були представники від української губерніальної учительської спілки від кожного типу шкіл, усього не менше восьми осіб. Комісар освіти, посаду якого було введено законом про скасування шкільних округ [191, арк. 96], мав лише дорадчий голос. Голова ради обирався самою радою. Усі члени ради обиралися на три роки. Коли вони вибували зі складу ради через закінчення строку їх повноважень або з інших причин, то планом було передбачено залишення за ними відповідної чиновницької категорії. Виконавчим органом при губерніальній раді була управа, яку формувала губерніальна рада зі свого складу. Її діяльність контролював і регулював комісар освіти, так само як і діяльність ради [192, арк. 67].

У містах, виділених в окрему губерніальну земську одиницю, утворюються міські ради освіти з компетенцією і складом губерніальних рад із відповідною заміною представництва органів губернії органами міста [192, арк. 67].

Наступною ланкою в системі управління освітою була Українська повітова рада освіти. На повітову раду освіти було покладено обов'язок розподілу повітових коштів, виділених на потреби освіти, відповідно до інструкцій губерніальної ради освіти. Також повітова рада освіти здійснювала контроль за станом шкіл і закладів освіти свого повіту. Призначала на посади вчителів та інших працівників освіти, організовувала забезпечення закладів освіти всім необхідним для здійснення освітньої діяльності, а також вела статистику [192, арк. 67-68]. Повітова рада складалася за таким же принципом, що і губерніальна, тобто за професійним принципом. До її складу входило дві особи від повітової земської управи, чотири особи від повітового земського зібрання, дві особи від міських самоврядувань повіту, а також усі інструктори шкільної, дошкільної та позашкільної освіти, завідувачі шкільною, дошкільною та позашкільною освітою, усього шість осіб. Також входило по одному представнику від української міської ради освіти, від просвітніх організацій, від кооперативних спілок, від організованих лікарів і від повітової учительської спілки. Повітова рада організовувалася таким чином, щоб не менше половини її складу були

представниками учительських і культурно-просвітніх організацій. Повітова рада, так само як і губерніальна, виділяла зі свого складу виконавчий орган – управу. Члени повітової ради освіти обиралися на 3 роки за тим же принципом, що і члени губерніальної ради [192, арк. 68]. Міські, сільські і ради міст, що виокремлено в самостійну земську одиницю, організовувалися за принципом повітових рад при місцевих органах самоврядування.

Система управління освітою в УНР у цілому засновувалася на широкій участі громадських об'єднань у процесі управління освітою. В ній повністю реалізовувався принцип децентралізації школи, що був задекларований за результатами всеукраїнських професійних учительських з'їздів. Громадяни УНР мали можливість безпосередньо контролювати діяльність державних органів управління освітою і брати участь в управлінні на місцях, за умови наявності професійної педагогічної освіти й участі в одній із вищезазначених громадських організацій [Додаток Б, сх. 2]. Та обставина, що система управління освітою на основі рад освіти, сформована в УНР періоду УЦР, має багато ознак системи освіти Австро-Угорської імперії, яку було розглянуто в попередніх розділах дослідження, свідчить про західну, європейську орієнтацію творців національної системи освіти, хоча в досліджених офіційних документах того періоду немає жодних згадок про рецепіювання норм освітнього законодавства Австро-Угорської імперії.

Для порівняння, відповідно до сучасного Закону «Про освіту», управління освітою на місцевому рівні здійснюють спільно органи державної влади і органи місцевого самоврядування та відповідні державні органи управління освітою, але при цьому органи місцевого самоврядування формуються за політичним принципом, а не за професійним. Крім того, в Законі «Про освіту» не розмежовані повноваження органів державної влади і органів місцевого самоврядування, а також не виписаний порядок їх співпраці і відсутній механізм громадського контролю за їх діяльністю [69, с. 7-8].

Перші півтора місяці секретарство працювало над відродженням національної української школи, реалізуючи постанови I учительського з'їзду.

Головна увага була сконцентрована на початковій (нижчій) школі. Велася робота з розробки підручників та підготовки штатів учителів. Цією справою, ще до створення ГС, опікувалася рада Товариства шкільної освіти. Остання ввійшла до складу секретарства освіти і, як зазначено у звіті останнього, їх робота йшла паралельно [94, с. 62]. Секретаріат включив їх до свого складу, фактично легалізувавши їхню діяльність.

На кінець серпня 1917 р. в секретарстві працювало 12 осіб, у тому числі генеральний секретар І. М. Стешенко, товариш (заступник) генерального секретаря П. І. Холодний. Відповідно до списку співробітників секретарства за вересень 1917 р., в установі працювала вже 41 особа у складі відділів музичної освіти, середньої і вищої школи, дошкільної і позашкільної освіти, відділу мистецтва та канцелярії [195, арк. 1-2зв.]. В аналогічному списку за листопад 1917 р. внутрішня структура виглядала вже цілком організованою і визначеною [Додаток Б, сх. 1].

Варто звернути увагу на те, що основні завдання Генерального секретарства освіти були визначені всеукраїнським учительським з'їздом, про що було сказано у попередніх частинах дослідження. У наш час завдання формування і реалізації державної політики в сфері освіти покладено на Міністерство освіти України і Верховну Раду України, що формується за політичним принципом [69, с. 5], і питання, який із цих підходів є більш ефективним, заслуговує на окреме дослідження. В цілому між законодавством про освіту УЦР УНР і сучасної України існують принципові відмінності щодо підходів формування. Законодавство УЦР ЦНР ґрунтується на принципах демократизму і децентралізації, в той час як українське законодавство проголошує принцип жорсткої централізації і покладається на освітню систему, успадковану від Радянського Союзу, яка демократизмом не відрізнялася. Відповідно до положень III Універсалу УЦР, який було прийнято 20 листопада 1917 р., Генеральний секретаріат перетворювався на Раду народних міністрів, а генеральні секретарства – на міністерства. Таким чином було утворено Міністерство народної освіти УНР [158, с. 98-100]. Після перетворення Генерального секретарства освіти у

Міністерство народної освіти відділи були реорганізовані в департаменти зі своїми внутрішніми підрозділами - з'являлися нові відділи і секції.

Після створення Генерального секретарства освіти першим відділом, який розпочав роботу у складі нового відомства, був відділ початкової школи, пізніше Департамент нижчої освіти [Додаток Б, сх. 4], котрий мав завданням створити українську початкову школу [186, арк. 6-7]. Очолив відділ український філолог і педагог-методист Олександр Федорович Музиченко [Додаток А]. Він обійняв посаду товариша директора.

Прогресивність О. Ф. Музиченка виявлялася у ставленні до уроку як до основної форми навчального процесу. На цих позиціях стояв О. Ф. Музиченко і у своїй роботі у відділі нижчої освіти Генерального секретарства освіти. Для розвитку форм мислення, на його думку, слід відбирати певні навчальні предмети, зокрема історію і літературу. Решта дисциплін має концентруватися і певним чином співвідноситися з вивченням історії та літератури. Ця система давала змогу встановити діалектичні зв'язки між окремими галузями знань, забезпечити зв'язок навчання з життям і працею. Педагог активно пропагував комплексний підхід до виховання і навчання, вбачаючи в ньому засіб боротьби проти схоластики і догматизму школи. До кінця життя він залишився прибічником цього підходу, хоча пошуки в перебудові школи тривали.

О. Ф. Музиченко вказував на такі недоліки школи, як надмірна інформативність навчання і недостатньо активна розумова діяльність учнів. Він пропонував моністичний підхід, коли педагогічний процес має забезпечувати і навчання, і розвиток. Писав про труднощі при вивченні української мови, причину яких вбачав в історичних умовах життя народу [61, с. 19-21].

У складі відділу працювали діловод Олександр Гуцело і два канцеляристи – Воротоломій Уртак і Іван Корнієнко. З перших днів існування відділу співробітникам було призначено платню і визначено день її щомісячного отримання [184, арк. 6]. В кінці 1917 р. Департамент нижчої освіти працював уже в складі двох відділів – початкової школи і вищої початкової школи. Згідно з

планом штатів Департаменту дошкільної і позашкільної освіти на перше півріччя 1918 р. в ньому мало працювати 17 осіб [185, арк. 15-15зв.].

Протягом 1917 р. робота Департаменту нижчої освіти визначалася такими головними завданнями, як організація внутрішнього життя школи і демократизація шкільної освіти. Для цього було підготовлено план шкільного управління та взаємодії школи з громадськими установами, складено проект переходу церковно-парафіяльних шкіл під юрисдикцію земств, розроблені загальні плани навчання в школах для народної семирічної школи та українізації вищих початкових шкіл.

До кінця вересня 1917 р. підрозділу вдалося скласти проект Педагогічної академії та проект визначення компетенції Генерального секретарства освіти, який був ухвалений Шкільною радою 24 вересня [195, арк. 14-14зв.]. Педагогічна академія почала працювати 7 листопада 1917 р. у Києві.

Наступним був організований відділ середньої і вищої школи. Його очолив історик літератури, приват-доцент Київського університету, професор Українського народного університету (1917–1918 рр.), Українського державного університету у Києві (1918–1919; 1918 р. – ректор) Теоктист (Феоктист) Петрович Сушицький [159, с. 3110]. Але він здійснював керівництво відділом не одноособово, бо, будучи відповідальним за вищу школу, поділяв обов'язки керівництва з товаришем директора Григорієм Костянтиновичем Голоскевичем, який завідував середньою школою [67, с. 407]. Також у відділі працювали два канцеляристи. Андрій Семилітов, канцелярист третього розряду, працював при Т. П. Сушицькому, а Ганна Божинська-Божко, канцелярист другого розряду, – при Г. К. Голоскевичі [184, арк. 6].

Відділ був реорганізований у Департамент вищої і середньої школи, протягом вересня займався організацією Народного українського університету у співпраці з Центральним кооперативним комітетом та науковим товариством. Була складена адміністрація закладу. Обрано ректора – професора Київського політехнічного університету І. М. Ганицького, секретаря – приват-доцента Університету Св. Володимира О. П. Сушицького, декана історико-філологічного

факультету – професора Г. Г. Павлуцького, фізико-математичного – приват-доцента О. П. Швеця. Деканом правничого факультету передбачалося призначити І. М. Туган-Барановського [196, арк. 10-10зв.].

5 жовтня 1917 р. Народний український університет урочисто відкрився. Для початку його роботи в університеті Св. Володимира було орендовано шість великих аудиторій, і наступного дня, 6 жовтня, заняття почалися на всіх трьох факультетах, а також на підготовчих курсах.

При Українському університеті за допомогою Українського кооперативного комітету було засновано кооперативний відділ за участю лекторів – професорів І. М. Туган-Барановського, К. Г. Воблого, Б. М. Мартоса та ін. Було затверджено програму викладання історії українського мистецтва та ухвалено заснувати при університеті бібліотеку [196, арк. 8-8зв.]. Займався департамент також і справами педагогічного академії.

У жовтні 1917 р. відділ середньої школи департаменту займався проектом реформи діючої мережі середніх шкіл та організацією нових. На цей час відділ іще опікувався професійно-технічною освітою та прогімназіями.

До грудня 1917 р. навантаження департаменту значно зросло. Протягом місяця його співробітниками було підготовлено законопроекти про заснування кафедр українознавства у всіх вищих школах України та про читання лекцій українською мовою. Проводилася робота з розробки статуту державних українських університетів та було покладено початок реформування Ніжинського історико-філологічного інституту і націоналізації Київської духовної академії [196, арк. 54-54зв.].

Відповідно до вже згадуваного закону УЦР від 5 грудня 1917 р., землемірні та хліборобські освітні заклади перейшли під юрисдикцію Міністерства земельних справ, гірничі – до Міністерства торгу і промисловості, згодом – до вищого органу управління освітою УНР досліджуваного періоду. Департамент вищої і середньої школи отримав комерційні школи, а головне управління у справах мистецтв – художні школи [32, с. 9-10].

За період з березня 1917 р. по квітень 1918 р. в галузі середньої освіти відбулися значні зміни, які можна назвати революційними. За недовгий час існування уряд УЦР зумів звільнитися від керівництва з боку центральної російської влади, утворивши власні керівні органи, у тому числі і в освітній галузі – Генеральне секретарство освіти. В Україні вперше за багато років з'являються державні українські середні школи, вводяться предмети українознавства, започатковується система національного виховання, розробляються нові програми, підручники, термінологія, починається робота над розробкою «Проекту єдиної школи на Україні». У своїй роботі Генеральне секретарство освіти спиралося на підтримку широких верств населення, педагогічних працівників, обговорюючи нововведення в галузі освіти на чисельних педагогічних з'їздах та нарадах [88, с. 9-10].

Одночасно на початку грудня 1917 р. розпочав роботу Департамент професійно-технічної освіти [Додаток Б, сх. 6] у складі 21 працівника, в тому числі одного директора, двох віце-директорів і двох голів відділів [185, арк. 14]. Департамент відав нижчими, середніми та вищими ремісничими школами.

У середині грудня 1917 р. у Києві відбулася нарада в справі організації професійної освіти в Україні за участю представників учительських організацій та місцевих органів самоврядування. Учасники наради визнали головним недоліком тогочасної професійної освіти поєднання різних завдань і занадто теоретизовані курси навчання. Тому було вирішено професійну освіту відокремити від загальної цілком і будувати професійні школи над окремими ступенями загальноосвітньої єдиної школи; школи змішаного типу, зі спеціальною й загальною освітою, допускати лише як виняток.

Згідно зі штатом Департаменту професійно-технічної освіти, на 15 березня 1918 р. у ньому повинні були працювати 25 співробітників, із них вакантними залишалися 20 посад. Отже, працювало лише п'ять осіб, з яких четверо були технічними працівниками – помічниками діловода і канцеляристами. З керівного складу працював лише директор департаменту О. В. Вілінський [185, арк. 28].

У зв'язку з тим, що відповідним законом УЦР до відомства вищого органу управління освітою УНР періоду УЦР були передані всі професійні та технічні школи колишніх міністерств – «опіки», внутрішніх справ, торгу і промисловості, відомства імператриці Марії, а також духовного відомства, шляхів, військового, земельного та юридичного, перед департаментом повстало завдання розробки та затвердження спільних статутів організації їх роботи.

Внутрішня робота департаменту поділялася між чотирма відділами. Відділ технічної освіти у складі завідуючого та двох інструкторів займався розвитком мережі технічних і професійних шкіл. Відділ комерційної освіти відав 150 комерційними школами (вищими і нижчими), що існували на той час в Україні. Відділ сільськогосподарської і медичної освіти планувалося з часом поділити ще на три підрозділи: сільськогосподарський, медичний та санітарний. Відповідно він керував роботою сільськогосподарських, медичних та ветеринарних навчальних закладів. Ця галузь професійної освіти, як зазначалося в доповіді директора департаменту, в Україні була розвинена дуже слабо, тому головним завданням відділу було розширення мережі таких шкіл, передусім сільськогосподарських та фельдшерських. Він потребував додаткових співробітників – двох інструкторів, одного медичного працівника та агронома.

Організаційний відділ працював над підготовкою скликання галузевих з'їздів представників технічних, сільськогосподарських, медичних, ветеринарних, комерційних навчальних закладів. Останній також відав усією організаційною роботою департаменту, затверджував статути, реєстрував нові професійні школи. Планувалося, що в департаменті буде працювати 25 співробітників [185, арк. 28].

Як зазначав у середині березня 1918 р. директор департаменту, планувалося виокремити професійну освіту із загальної, створивши мережу початкових, середніх та вищих шкіл після перших випусків загальноосвітніх шкіл за новим планом. До того часу професійні школи працювали за старими планами [196, арк. 63-63зв.].

На початку серпня 1917 р. розпочав роботу відділ позашкільної освіти. Очолила відділ український педагог, громадська діячка і одна із засновниць українського жіночого руху Софія Федорівна Русова [38, с. 153-154].

За активної участі С. Ф. Русової [Додаток А] в Україні почали організовуватися нові і впроваджуватися старі «Просвіти», оскільки в них вбачалася найкраща форма поширення освіти серед дорослого населення. С. Ф. Русова складала підручники з географії та французької мови, писала популярні історико-географічні нариси для самоосвіти, залишила помітний слід в історії української літературно-естетичної думки [176, с. 33].

При відділі також працювали діловод Іван Крижанівський і два канцеляристи – Євгенія Зерова і Тетяна Арнюк [184, арк. 6].

Як і решта відділів вищого органу управління освітою УНР досліджуваного періоду, відділ позашкільної освіти був реорганізований у Департамент позашкільної і дошкільної освіти. Керівники департаменту намагалися об'єднати у своїй роботі різні форми та засоби позашкільної освіти дорослих і дитячого виховання – вечірні й недільні школи для дорослих, курси, лекції й читання для народу, різноманітні форми просвітних організацій – просвіти, бібліотеки-читальні, народні доми, театри, музеї, дитячі садки, клуби тощо. Практична робота полягала в матеріальній допомозі за кошти держави всім установам позашкільної освіти та здійснення керівництва й контролю над ними.

Першочерговими планами діяльності департаменту стало налагодження тісних відносин з просвітницькими українськими організаціями, кооперативними міськими та земськими організаціями в справі просвіти, а також створення курсів інструкторів позашкільної освіти для допомоги місцевим органам в організації вечірніх та недільних шкіл, бібліотек, музеїв. Курси були відкриті 26 жовтня у приміщенні Педагогічного музею. Серед тем лекцій, прочитаних слухачам, була історія української літератури, принципи і методи позашкільної освіти в Росії і за кордоном, історія України, теорія і практика театру, музейна справа, історія української музики тощо [197, арк. 25]. Планувалося перетворити ці курси на інститут інструкторів позашкільної освіти як відділ педагогічної академії. Був

підготовлений відповідний проект організації. Заняття мали проводитися з вересня по травень і складатися з теоретичних курсів (психології, соціології, державного права, історії, літератури, географії і мистецтва України) та практичної роботи (завідування зразковими вечірніми школами, клубами). Наприкінці курсу слухачі складали відповідні іспити [197, арк. 40].

Також було заплановано скласти програми різних курсів лекцій, бібліотечних каталогів, організувати курси з дошкільного виховання для підготовки спеціалістів для дитячих садків, дитячих клубів [180, арк. 47-47зв.].

Восени 1917 р. Департамент позашкільної та дошкільної освіти займався підготовчою роботою зі скликання з'їзду просвіт, упорядкуванням програми загальноосвітніх курсів для населення м. Києва, організацією курсів для інструкторів позашкільної освіти [196, 17-17зв.]. Багато зусиль було докладено в справі видання підручників і очних посібників для шкіл та організацій позашкільної освіти. Працювала комісія з видання відповідних підручників. Вона складала навчальні програми. Технічний бік справи забезпечувало кооперативне видавництво при Всеукраїнській учительській спілці [198, арк. 16-17].

У перший період роботи Департаменту позашкільної та дошкільної освіти його зусилля обмежувалися м. Києвом. Був відкритий перший український дитячий садок, гуртожиток для учнів українських гімназій на вул. Звіринецькій. Це пояснюється не тільки складнощами початку організації роботи, а й відсутністю грошей, про що секретарство доповідало восени 1917 р. Не вистачало коштів на відкриття вечірніх курсів для дорослих у Києві та облаштування спеціального складу книг у Педагогічному музеї [198, арк. 16].

На підставі закону УЦР від 5 грудня 1917 р. [191, арк. 11] про передачу всіх освітніх установ України Міністерству народної освіти [Додаток В], у складі департаменту був утворений відділ дитячих притулків. Останній займався адміністративно-господарчими і педагогічними справами дитячих притулків в Україні. Як зазначалося в одному зі звітів цього відділу, його робота поділялася на практичну діяльність (з'ясування правового стану дітей; перегрупування притулків так, щоб у них перебувало не більше 30 дітей; заснування лікарні в

Києві; організація медично-педагогічної допомоги тощо) і теоретичну розробку положень виховання та навчання в притулках узагалі (було підготовлено план державного виховання, навчання та забезпечення правого статусу дітей-сиріт в Україні; розроблено програми й анкети до з'їздів діячів позашкільної і дошкільної освіти тощо) [199, арк. 68-68зв.].

У квітні 1918 р. у складі Департаменту позашкільної та дошкільної освіти почав працювати новий підрозділ – екскурсійний відділ, який займався організацією екскурсій для учнів початкових і середніх шкіл [94, с. 71].

Паралельно утворилися відділи мистецтва [Додаток Б, сх. 7]. 29 липня 1917 р. в помешканні школи М. В. Лисенка відбулася нарада під головуванням Д. В. Антоновича з метою організації мистецького відділу (згодом департамент), на якому було вирішено заснувати п'ять підрозділів: пластичних мистецтв; художньої промисловості; охорони пам'яток старовини і музейної справи; театральний; музичний. Були також запропоновані особи на посади завідувачів відділів [200, арк. 1]. Саме на основі результатів цієї наради й було ухвалено внутрішню структуру майбутнього департаменту, який спочатку поділявся на музичний і театральний відділи, а також відділи пластичних мистецтв, художньої промисловості і співів. Відділ мистецтв був найбільш численним за кількістю співробітників. Потрібно звернути увагу на всю унікальність ситуації – фактично орган виконавчої влади був організований не «зверху», тобто керівництвом держави, а «знизу», тобто простими громадянами. Хоча відділ і було організовано з ініціативи видатних громадських діячів і митців, але вони на момент організації відділу були звичайними громадянами, що є унікальним явищем у розвитку правової науки і практики.

Очолив відділ, пізніше Департамент мистецтва, і відділ (секцію) співів у ньому український педагог і диригент Олександр Кіндратович Приходько [133, с. 2346].

Початок організації і роботи музичного відділу припадають на другу половину вересня 1917 р. Він створювався з метою розвитку музичної культури та керівництва музичною освітою в Україні. Відділ музики очолив український

хоровий диригент, всесвітньо відомий композитор, етнограф і письменник-мемуарист Олександр Антонович Кошиць [87, с. 260-261] [Додаток А].

Головним завданням музичного відділу була підготовка до відкриття різних музичних курсів, шкіл та консерваторій усіх типів; заснування товариств, музеїв та архівів у музичній справі; видання фахових часописів і альманахів; призначення стипендій, пенсій; скликання з'їздів музичних діячів, громад, народних хорів, оркестрів тощо; заснування та організація музичних конкурсів [186, арк. 11].

На початку своєї діяльності відділ займався організацією Національного хору в Києві, складанням його статуту та набору хористів. Колектив почав працювати в жовтні 1917 р. До середини грудня 1917 р. у відділі працювало всього 4 особи. Пізніше музичний відділ поділився на три секції: етнографічну, хорову, педагогічно-теоретичну і церковного співу, також при ньому було організовано школу нотної грамоти. За її зразком планувалося створити систему шкіл нотної грамоти по всій Україні.

Етнографічна секція утворилася протягом листопада 1917 р. – січня 1918 р. Її завданням було збирання музичної народної творчості по всій Україні, наукова обробка зібраних матеріалів та їх видання, а також збір і студіювання церковних місцевих співів. Для цього організовувалися етнографічні експедиції, засновувалися наукові кабінети й архіви для збирання та фіксації етнографічного матеріалу. Передбачалося запрошення для роботи над текстами пісень філологів. Оскільки до того часу етнографічна робота проводилася приватними особами, то було вирішено поставити її на наукову основу. З цією метою першим кроком у діяльності секції стала розсилка анкети для з'ясування стану музичних етнографічних досліджень на місцях та організація етнографічних експедицій [196, арк. 76-77].

Секція організації хорів ставила за мету створення народних хорів у кожному місті й селі, а по можливості і народних оркестрів. Ця робота вимагала великої кількості диригентів, тому було вирішено закласти спеціальні диригентські курси при вищому органі управління освітою УНР періоду УЦР та

запросити до них лекторів, музикантів і диригентів. У листопаді 1917 р. планувалося, що курси будуть влаштовуватися влітку в губернських центрах та великих повітових містах. Курси були безкоштовними, їх випускники засновували національні хори на місцях [201, арк. 13-13зв.]. Секція інспектувала вже існуючі хори, допомагала в постачанні нот, музичних інструментів, для чого створювався спеціальний склад; розробляла хорові й оркестрові статuti. Планувалося заснувати в Києві симфонічний оркестр ім. М. В. Лисенка. Для друку нот була організована літографія [196, арк. 79зв.].

Справою музичної освіти в Україні мала займатися секція педагогічно-теоретична та церковного співу, яка утворилася наприкінці жовтня 1917 р. Реформа навчання співу, підготовка підручників, відкриття нових і українізація існуючих музичних шкіл були першими завданнями секції. Вона також відала музичною педагогікою. Видання підручників, апробація теоретичних та методичних нововведень у середніх і вищих школах, видання дозволу на відкриття музичних шкіл на підставі аналізу їх програм – такими були основні функції підрозділу. В галузі церковного співу передбачалася його «націоналізація і оброблення» [186, арк. 14-15]. Також ставилося за мету створення шкіл нотної грамоти при Генеральному секретарстві освіти, розробка їх програм (передбачалося, що безкоштовна школа матиме один курс навчання протягом шести тижнів з викладанням теорії музики і сольфеджіо; набір слухачів мав проводитися на конкурсній основі; курс навчання закінчувався іспитом) [201, арк. 14]. До 1918 р. була утворена комісія для складання збірника українських музичних творів для шкіл; проведені переговори з адміністрацією Михайлівського монастиря про виділення помешкань для школи диригентів.

Театральний відділ очолила відома українська акторка, режисер і педагог Марія Михайлівна Старицька [177, с. 72-87].

У перші місяці роботи театральний відділ визначив коло своїх обов'язків таким чином – керування справами національного театру по всій Україні; організація художніх театральних груп у великих містах України, нагляд за репертуаром та художньою довершеністю їх роботи; заснування робітничих,

сільських театрів та зразкових мандрівних театрів. На початку жовтня йшла робота щодо влаштування режисерських та інструкторських курсів при відділі. Складався каталог п'єс для шкіл, ішов процес організації українського культурно-просвітницького кінематографа [202, арк. 9-9зв.]. До листопада 1917 р. зусиллями співробітників департаменту відкрилася перша Народна драматична школа.

У грудні 1917 р. театральний відділ працював у складі педагогічної, театральної, літературно-видавничої та кінематографічної секцій. Штат відділу передбачав 13 посад. У березні 1918 р. штат складався вже з 21 посади.

У 1918 р. завдання підрозділів департаменту розподілялися наступним чином. Театральний відділ працював над закладанням кількох театрів, у тому числі зразкового театру маріонеток, організацією театральної бібліотеки, улаштуванням інформаційного бюро, улаштуванням складу театральних декорацій та бутафорії для підтримки просвітницьких театрів, заснуванням історико-театрального музею.

Літературно-видавничий відділ займався підготовкою та виданням підручників для театральних шкіл, класичних п'єс для театру та дитячих п'єс, організацією конкурсів, виданням театрального журналу.

Педагогічний відділ відав справами театральних шкіл та інструкторських курсів, викладанням спеціальних предметів у школах, постановкою театральних вистав у школах.

Кінематографічний відділ було засновано в січні 1918 р. з метою проведення безкоштовних народних сеансів у Києві. При відділі був власний кіноапарат і збірка фільмів культурно-просвітницького змісту. Однак діяльність його не обмежувалася лише Києвом. У планах роботи була допомога розвитку мережі державних українських кінотеатрів у Києві та на місцях, закладання власної кіностудії для висвітлення найважливіших подій політичного і громадського життя краю [185, арк. 4-5].

При відділі діяв також Комітет національного театру. Останній займався організацією театральних груп, орендою відповідних приміщень, ухваленням

видатків національних театральних підприємств і контролем за їх діяльністю [203, арк. 10].

Відділ художньої промисловості очолив український художник, архітектор, графік Василь Григорович Кричевський [129, с. 426].

Планом діяльності відділу художньої промисловості від 26 серпня 1917 р. передбачалася робота з організації художньої промисловості у великих містах і селах України, заснування школи інструкторів з художньо-ткацького, гончарного, друкарського й інших ремесел, підготовка кадрів учителів з вищою технічною і художньою освітою. Планувалася організація музею народної творчості [186, арк. 25], з'ясування місць роботи кустарного виробництва та взяття їх під опіку, організація зразкових майстерень з ужиткового мистецтва зі школами при них.

У ході роботи відділу його завдання корегувалися і набували більшого обсягу. Мова вже йшла про реорганізацію художньо-промислової освіти в спецшколах і державно-громадських інституціях, а також запровадження в загальноосвітніх школах предмета «Народне мистецтво». До функцій відділу входила допомога у розвитку народного мистецтва та відродження забутих ремесел, а також розвиток і пристосування техніки до сучасних умов життя [196, арк. 71]. Для цього під керівництвом вищого органу управління освітою УНР досліджуваного періоду мали об'єднатися всі художньо-промислові школи і кустарні організації. Планувалося відрядження на місця співробітників відділу для збирання відомостей про стан та роботу промислових установ і створення спеціального відділу статистики. Для розгляду головних питань у галузі художньої промисловості йшла підготовка до скликання відповідного українського з'їзду.

У цілому в плані роботи відділу художньої промисловості секретарства вказувалося, що він має виконувати функції російського міністерства «Государственных имуществ», яке розпочало організацію кустарної справи ще у 1888 р., а саме асигнування необхідних коштів на підтримку вже існуючих та заснування нових установ. Отже, першочерговими завданнями відділу були: заснування в Києві лабораторії для досліджень технічних матеріалів; організація

колегії інструкторів та спеціалістів з різних ремесел; закладання художньо-промислового музею і бібліотеки [196, арк. 71зв.].

Керівництво відділом вважало важливим заснування в Києві української художньо-промислової школи для підготовки національних кадрів у цій галузі. Планувалося реорганізувати вже діючу школу друкарської справи до рівня середньої і відкрити окремі відділи з різних спеціальностей у формі окремих шкіл – ткацький, килимарський, вишивальний, рукоділля, столярний, художнього різьблення, декоративно-індустріального малювання. Згодом вони мали об'єднатися в одну навчальну установу [196, арк. 72]. Робота департаменту включала також проведення виставок, конкурсів, з'їздів, видання посібників і підручників, організацію курсів при фабриках.

Відділ пластичних мистецтв очолив український історик мистецтва, доктор теорії та історії мистецтв, заслужений ординарний професор Імператорського університету Св. Володимира, дійсний статський радник Григорій Григорович Павлуцький [68, с. 16-17].

Згідно із законопроектом про організацію відділу пластичних мистецтв, останній поділявся на три секції.

Артистично-малярська та скульптурна секція здійснювала нагляд за художньою вартістю скульптурних робіт, займалася відкриттям картинних галерей, організацією виставок, виданням спеціальної літератури та підтримкою існуючих художніх видань. При секції працювала майстерня з театрального живопису, художнього оформлення книг, вивісок, плакатів тощо.

Архітектурна секція (потім відділ) займалася підготовкою законопроектів про норми та естетичні вимоги як до окремих будинків, так і до загального плану забудови. Вона здійснювала контроль за дотриманням законів у справі «естетики будівельної справи», розглядала та затверджувала проекти забудови громадського значення (театри, вокзали, церкви, народні будинки). До її компетенції входив обов'язковий розгляд проектів будівництва в місцях історичної забудови та ландшафту. Окремо вказувалося, що оцінка «художньої вартості проектів, планів міст та сіл належить Архітектурній секції Ради Мистецтв» [200, арк. 9]. До

функцій секції в галузі «громадської допомоги» входили: збір, обробка та видання матеріалів зразків українського народного стилю; оголошення конкурсів проектів державних та громадських будівель; влаштування архітектурних виставок; підготовка важливих державних проектів, таких як будинки парламенту, міністерств тощо; видання типових проектів церков, народних домів, шкіл. З цією метою при секції організувалася майстерня для виконання проектів державних і громадських інституцій.

Секція художньої освіти відала заснуванням нових та підтримкою існуючих художніх шкіл; підготовкою законопроектів про художню освіту, статутів художніх шкіл, розробкою навчальних програм; організацією виставок, художніх курсів, конкурсів, підготовкою та виданням підручників; забезпеченням відряджень за кордон [200, арк. 8-10].

При відділі пластичних мистецтв планувалося утворити Раду мистецтва як консультативний орган у складі 12 осіб, до якої б увійшли фахівці в галузі мистецтва. Нарада з її організації відбулася в січні 1918 р. Способи її створення обговорювалися на окремих нарадах у березні й квітні того ж року. Тобто свою роботу рада розпочала не раніше травня 1918 р. До співробітництва в ній були запрошені історики мистецтва Д. В. Антонович, К. В. Шероцький, художники – члени Академії мистецтв М. Г. Бурачек, Ф. Г. Кричевський, В. Г. Кричевський, О. О. Мурашко, архітектор В. Г. Коробцов, О. С. Грушевський та ін. [186, арк. 8-8зв.]

У грудні 1917 р. у відділі нараховувалося 12 співробітників. У секціях працювало лише по одній особі – тільки завідуючі [185, арк. 19]. У 1918 р. у відділі працювала 21 особа, з яких у секції малярсько-артистичній та скульптурній – чотири, архітектурній – п'ять, секції художньої освіти – шість осіб [200, арк. 7].

Згодом утворилися відділи охорони пам'яток старовини та мистецтва у складі Генерального секретарства освіти і бібліотечно-архівний відділ при Департаменті мистецтва. Відділ охорони пам'яток очолив академік, видатний археолог, історик, мистецтвознавець, етнограф, фундатор вітчизняного

музейництва та лідер пам'яткоохоронного руху Микола Федотович Біляшівський [Додаток А]. Основна діяльність М. Ф. Біляшівського протягом 1917–1923 рр. була зосереджена на розбудові нових організаційних підвалин пам'яткоохоронної справи. Крім того, він долучився до створення Української академії мистецтв, Київського археологічного інституту тощо. У 1919 р. М. Ф. Біляшівського обрано дійсним членом Української академії наук. Він очолив в Академії кафедру археології в історично-філологічному відділі та Комісію для складання археологічної карти України, а також був членом етнографічної комісії і Всеукраїнського археологічного комітету [55, с. 7-14]. Варто також зазначити, що М. Ф. Біляшевський був одним із небагатьох професійних юристів, які брали участь у розбудові освітнього відомства і УНР в цілому.

11 вересня 1917 р. голова відділу «Музей і охорона пам'яток старовини і мистецтва» подав генеральному секретарю освіти план діяльності. Щодо музейної справи передбачалося переробити статут Київського мистецько-промислового і наукового музею, оскільки він був створений як український, і перетворити його на Український національний музей. Пропонувалося побудувати ще один корпус музею для розміщення етнографічної експозиції. В планах роботи відділу була організація Шевченківського, або «Пам'яткового» музею в Києві. Передбачалася українізація місцевих музеїв, створення нових, вироблення музейного статуту, скликання з'їзду музейних діячів.

У галузі охорони пам'яток старовини і мистецтва під юрисдикцію відділу переходив Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні. Тому функції і завдання останнього переходили до компетенції новоствореного відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва. Головними з них були: утворення мережі місцевих комітетів охорони пам'яток; складання реєстру пам'яток громадської і приватної власності на місцях; охорона пам'яток та організація експедицій для вивчення археології, історії, етнографії і мистецтва України [204, арк. 13зв.].

У грудні 1917 р. відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва складався з двох секцій (відділів) – охорони пам'яток і музеїв. Працювало у підрозділі

13 осіб: голова відділу (він же директор однієї з секцій), директор другої секції, діловод, двоє помічників діловода, троє урядовців, фотограф, двоє канцеляристів, машиністка і кур'єр [185, арк. 2-2зв.].

На початок 1918 р. відділ встиг підготувати проект закону про охорону пам'яток старовини і мистецтва в Україні. Було вжито заходів для забезпечення цілісності пам'яток старовини на місцях. Велося листування з сільськими і волосними комітетами, комісарами; відряджалися представники департаменту на місця для впорядкування справ; було започатковано організацію фотолабораторії для реєстрації пам'яток України та впорядкування експедиції для їх опису і подальше видання зібраних матеріалів [196, арк. 57-57зв.].

У березні 1918 р. керівництво відділу, вбачаючи своїм головним завданням реєстрацію пам'яток старовини і мистецтва (археологічних, історичних, етнографічних), підняло питання про створення спеціального відділу для складання «опису України з художньо-історичного боку», який узяв би на себе організацію експедицій, підготував би плани і маршрути, передусім у Холмщину, Вороніж, Буковину [204, арк. 13зв.].

Бібліотечно-архівний відділ очолив український історик, літературознавець, етнограф, громадський діяч Олександр Сергійович Грушевський [134, с. 8-15] [Додаток А]. У відділі мистецтва також працював значний штат діловодів і канцеляристів, які забезпечували ефективну роботу відомства [184, арк. 6]. Бібліотечно-архівний відділ з двома секціями – бібліотечною і архівною на початку грудня працював у складі 12 осіб [185, арк. 9]. Відповідно до плану діяльності головними його завданнями були: збирання архівних матеріалів та передача їх до національного і районних архівів; повернення в Україну архівів, що знаходилися в Росії; наукова обробка архівних матеріалів та складання відповідного реєстру; заснування національної бібліотеки з української історії і літератури, а також нових районних бібліотек; скликання спеціальної архівної комісії [196, арк. 9].

Треба зазначити, що певні зміни в загальній концепції розвитку культури та освіти все ж відбувалися. Наприкінці березня 1918 р. на спеціальній нараді голів

відділів Департаменту народного мистецтва Міністерства народної освіти було визнано необхідним утворення окремого Міністерства культури і мистецтва. З огляду на неможливість швидкого вирішення цієї справи, пропонувалося передати означені питання під юрисдикцію окремого товариша міністра. Пропонувалося також заснувати нові відділи: популяризації мистецтва, художньої освіти, архітектури, художньо-наукових експедицій, видавничий і фінансовий [200, арк. 26-26зв.], хоча такий крок і не впливав на роль мистецтва у процесі освіти.

У квітні 1918 р. постало питання про організацію при Міністерстві народної освіти медично-санітарного департаменту. Відповідне засідання в Міністерстві відбулося 13 квітня. Проект нового підрозділу мала розробити комісія у складі 13 осіб. Головними завданнями нового підрозділу були: догляд за станом здоров'я школярів та учительського персоналу; проведення заходів з охорони здоров'я та організація медичної допомоги в школах; консультації в справах дотримання гігієнічних вимог у навчальних закладах України та розробка відповідних норм; підготовка кадрів шкільних лікарів – створення спеціальних інститутів, лабораторій або відділів при Педагогічній академії чи медичних факультетах університетів; підготовка відповідних підручників та введення дисципліни з гігієни на вчительських курсах; ведення статистики про стан здоров'я учнів в Україні. Окремим пунктом обумовлювалося скликання з'їздів шкільних лікарів та піклування про гігієну дошкільного виховання [205, арк. 1-2].

Передбачалося, що департамент буде складатися з трьох відділів: санітарно-гігієнічного, санітарно-технічно-будівничого та фізичного виховання. При департаменті мала діяти спеціальна рада. Складання штатів нового підрозділу доручалося комісії з трьох осіб. У процесі дослідження архівних джерел не вдалося виявити документи, які б свідчили, що цей відділ працював за період існування Центральної Ради, тому можна припустити, що ідею створення медично-санітарного департаменту так і не було реалізовано до кінця.

При вищому органі управління освітою УНР періоду УЦР працювала також загальна канцелярія. Канцелярію планувалося реорганізувати у Департамент

загальних справ з трьома відділами: інспекторським, господарським і фінансовим. Остання відала бюджетом секретарства, штатами, займалася підготовкою законопроектів, справою реформи шкільного управління. Шкільна рада при секретарстві була дорадчим органом, якому належала вся «повнота влади шкільного управління на Україні». Вона повинна була згодом стати Генеральною радою [186, арк. 30-30зв.].

Крім того, варто зазначити, що кадри для вищих органів управління освітою підбиралися за принципом професійності, але професійності не в галузі управління, а в галузі, над якою здійснювалося управління. Таким чином, до роботи в секретарстві були залучені видатні діячі освіти, культури і мистецтва. У наш час досвід керівництва органами виконавчої влади представниками культури і мистецтва розцінюється неоднозначно і навіть негативно, але слід брати до уваги, що система управління освітою в УНР відрізнялася від системи управління освітою сучасної України. В УНР владно-виконавчі повноваження були розподілені між кількома органами, що давало результати, відмінні від тих, які ми бачимо в сучасний період. Крім того, система управління освітою УНР проіснувала короткий час і була лише на стадії формування і впровадження в практику не момент знищення УНР, і тому не могла в повній мірі виявити свої позитивні й негативні сторони. Разом з тим результати діяльності цієї системи за час її існування, вказані вище, свідчать про її ефективність. Варто також звернути увагу і на те, що відділ мистецтва входив до складу вищого органу управління освітою, що в свою чергу є свідченням практичного застосування концепції, відповідно до якої мистецтво у всіх його проявах є невід'ємною частиною освітнього процесу.

Законом УЦР від 28 грудня 1917 р. було скасовано шкільні округи як «органи зайвої централізації» та бюрократичні посередники між вищими органами управління освітою і місцевим самоуправлінням. Замість них упроваджувався інститут комісарів шкільної освіти, про що вже говорилося вище. Усі справи скасованих органів передавалися до відповідних секретарств і органів місцевого самоврядування [187, арк. 106].

У 1918 р., на основі досвіду першого року роботи, був розроблений новий план управління народною освітою в Україні. У пояснювальній записці до плану вказувалося, що секретарство ставить перед собою три головних завдання: забезпечення всім народам України вільного розвитку школи й освіти; об'єднання сил для проведення загальної лінії організації освітньої справи та широка децентралізація управління освітою. Для цього в плані були поєднані принципи національно-персональної автономії та загальної координації управління освітою в державі. Відповідно до положень III Універсалу УЦР, які визнавали національно-персональну автономію росіян, євреїв, поляків та ін., загальне завідування справами освіти кожної національності передавалося відповідним відділам народної освіти при національних народних міністерствах. У свою чергу, під керівництвом останніх повинні були засновуватися національні ради освіти – обласні, губерньські, повітові і т.д. До компетенції національних органів входили національні освітні питання, за винятком загальнодержавних норм, установлених Міністерством народної освіти. Останнє було також об'єднуючим, вищим та контролюючим органом усіх національних культурно-просвітніх інституцій України. Для задоволення національних потреб в освітній галузі утворювалися національні губерньські, повітові, міські та сільські ради освіти. Окремо закладалися українські губерньські ради освіти, до функцій яких входили розподіл коштів, завідування середніми школами, призначення допомоги вчителям, збір статистичних даних, упорядкування музеїв, бібліотек, розгляд скарг, прохань тощо. Склад ради мав обиратися раз на три роки. Для порядкування справами при Українській губерньській раді освіти раз на рік скликався з'їзд.

При повітових земствах відповідно укладалися українські повітові ради освіти з подібними функціями до губерньських рад у рамках відповідних повітів – нагляд за школами, призначення та усунення педагогічного складу, організація учительських курсів, бібліотек тощо. Наприкінці навчального року ради мали складати звіти про стан народної освіти, які передавалися до губерньських рад освіти. Персональний склад ради обирався раз на три роки. Виконавчим органом

ради була управа [192, арк. 73-78]. Усе вищезазначене свідчить про системність і безперервність побудови системи освіти в УНР.

У містах, які за адміністративним поділом були виокремлені в самостійну одиницю, при міському самоврядуванні створювалися міські українські ради освіти за аналогією з повітовими радами. За їх ініціативи, могли також утворюватися національні міські ради освіти, за умови згоди міської думи.

В селах утворювалися українські сільські ради освіти шляхом вибору раз на три роки для опікування матеріальним станом сільських шкіл, допомоги вчителям і учням, виконання розпоряджень повітових рад освіти.

На кінець квітня 1918 р. Міністерство народної освіти як вищий орган управління освітою, що був створений на основі Генерального секретарства освіти, було цілком сформованою установою зі своєю структурою, чітко визначеними завданнями і сферою компетенції. Паралельно, у зв'язку із великою кількістю співробітників, не дивлячись на той факт, що частина посад були вакантними, та величезним обсягом роботи, ішов процес внутрішньої реорганізації та модернізації його діяльності. Отже, відомство розвивалося, а його керівництво намагалось організувати роботу всіх його підрозділів відповідно до нагальних потреб поточного моменту, що в свою чергу свідчить про системний підхід УНР доби УЦР до побудови системи національної освіти в Україні, а також про належний рівень державної підтримки освітньої галузі. Практичний досвід Генерального секретарства освіти УНР у побудові національної системи освіти, а також цілеспрямованість і завзятість співробітників секретарства заслуговують на увагу й сьогодні [196, арк. 61зв.].

Таким чином, на листопад 1917 р. структура відомства була практично сформована [Додаток Б, сх. 5], але штати, як видно з вищевикладеного, були недоукомплектованими. Найбільша кількість працівників працювала у двох департаментах – вищої і середньої школи та нижчої школи. Всього в штаті працювало 76 осіб, з них 24 технічних працівники канцелярії і 11 осіб обслуговуючого персоналу [184, арк. 20-22].

На 1 січня 1918 р. у вищому органі управління освітою УНР досліджуваного періоду працювало вже 114 співробітників [206, арк. 1-5].

Велика кількість підрозділів, чималий штат працівників Міністерства, а також величезний обсяг роботи викликали низку проблем у діяльності установи весною 1918 р. Для поліпшення координації праці різних підрозділів та підвищення ефективності роботи в березні 1918 р. за ініціативою частини працівників було проведено кілька нарад. У результаті 19 березня на нараді під головуванням виконуючого обов'язки міністра народної освіти П. Холодного було ухвалено створити при міністрі окрему раду як об'єднуючий, контролюючий адміністративний орган для узгодження планів і контролю за діяльністю окремих департаментів і відділів. До ради увійшли міністр, товариш міністра, директори та заступники директорів департаментів, голови відділів, два представники від комісаріату у справах Київської шкільної округи, по одному – від інших шкільних округів і два – від комітету службовців Міністерства. Нарада також обговорила проект «Плану управління народною освітою. Основні риси організації шкільного управління».

Першим заходом новоствореної ради при міністрі освіти стало складання загального звіту діяльності всього Міністерства та перегляд складу службовців інституції. Починаючи з 22 березня, рада почала заслуховувати звіти окремих підрозділів з метою виявлення недоліків та корекції планів майбутньої роботи, намагаючись чітко визначити функції останніх. Рада була особливо незадоволена роботою двох відділів – статистичного та архівно-бібліотечного. Їх вирішено було реорганізувати, а також запросити на роботу до статистичного відділу 5 фахівців-статистиків [186, арк. 52-58].

Окремо слід вказати, що при вищому органі управління освітою УНР досліджуваного періоду діяли комісії. Насамперед це були галузеві комісії зі складання шкільних програм, розгляду існуючих та написання нових підручників, запровадження додаткових предметів у школах. Серед них була видавнича комісія по Закону Божому, яка розглядала питання видання Євангелія українською мовою; вироблення програми Закону Божого для перших чотирьох класів гімназій

та вищих початкових шкіл. Займалася вона і перекладом підручників з російської на українську мову.

Комісія з українознавства опікувалася справою впровадження в школах викладання української мови, літератури, історії та географії. Вона працювала вже в серпні 1917 р.

Комісія зі складання підручників для початкових шкіл та комісія зі складання підручників української мови рецензували існуючі підручники, рекомендували їх до друку, складали пропозиції щодо доповнення шкільних бібліотек. Остання піднімала питання про передрукування класичних творів для середньої школи та створення серії книг «Шкільна бібліотека».

Природнича комісія обговорювала шкільні програми та підручники з природознавства у загальній школі; займалася складанням книжок для читання з теми, розробкою тематичних екскурсій. У планах роботи було заснування майстерні для виготовлення приладдя для вже діючих гуртків бюро натураліста «Фізик – хімік» [207, арк. 46].

Математична комісія зі складання підручників для перших чотирьох класів гімназій і вищої початкової школи рецензувала підручники з математики для перекладу найкращих з них українською мовою та рекомендувала їх до друку.

Для запровадження єдиного українського правопису була створена правописна комісія при Міністерстві з учених-філологів та педагогів у складі 18 осіб. Вона була скликана одною з останніх. Перше засідання відбулося 14 квітня 1918 р.

Закон УЦР від 28 грудня 1917 р., яким було скасовано шкільні округи як «органи зайвої централізації» та бюрократичні посередники між вищим органом управління освітою і місцевим самоуправлінням, був прийнятий з метою забезпечення задекларованих іще Генеральним секретарством освіти принципів децентралізації «єдиної школи». Замість них упроваджувався інститут комісарів шкільної освіти. Усі справи скасованих органів передавалися до відповідних секретарств і органів місцевого самоврядування.

Як у попередньому, так і в новому плані, були поєднані принципи національно-персональної автономії та загальної координації управління освітою в державі. Відповідно до положень III Універсалу УЦР, які визнавали національно-персональну автономію росіян, євреїв, поляків та ін., загальне завідування справами освіти кожної національності передавалося відповідним відділам народної освіти при національних народних міністерствах. У свою чергу, під керівництвом останніх мали засновуватися національні ради освіти – обласні, губернські, повітові тощо. До компетенції національних органів входили національні освітні питання, за винятком загальнодержавних норм, установлених вищим органом управління освітою УНР досліджуваного періоду. Останнє було також об'єднуючим, вищим та контролюючим органом усіх національних культурно-просвітніх інституцій України [192, арк. 63-64].

Згідно з планом управління народною освітою, Міністерство народної освіти складалося з міністра, товаришів міністра, Головної ради загальної освіти, Головної ради професійної освіти та Головної ради мистецтва.

Основною функцією Міністерства було об'єднання роботи всіх просвітніх інституцій УНР, для чого воно встановлювало мінімальні освітні норми, розробляло бюджети, регулювало взаємини окремих установ, керувало розробкою загальної освітньої статистики.

Головна рада загальної освіти виконувала при Міністерстві «законодорадчі» функції і складалася з представників національних рад освіти при відповідних міністерствах – по одному від національних меншостей і четверо від українців; представників учительських організацій, Міністерства народної освіти, спілки міст та земств. Головою Ради був міністр народної освіти [192, арк. 65]. При відповідних міністерствах створювалися національні ради освіти, які також мали дорадчі функції.

Далі структура управління освітніми установами виглядала наступним чином. У губерніях при губернському земстві утворювалися губернські ради освіти (для об'єднання діяльності культурно-просвітніх організацій усіх

національностей та нагляду за додержанням мінімальних вимог міністерства). Вони, у свою чергу, утворювали зі свого складу виконавчий орган – управу.

Для задоволення національних потреб в освітній галузі утворювалися національні губернські, повітові, міські і сільські ради освіти. Окремо закладалися українські губернські ради освіти, функції і порядок формування яких описані вище.

При повітових земствах відповідно укладалися українські повітові ради освіти з подібними функціями до губернських рад у рамках відповідних повітів – нагляд за школами, призначення та усунення педагогічного складу, організація учительських курсів, бібліотек тощо. Наприкінці навчального року ради мали складати звіти про стан народної освіти, які передавалися до губернських рад освіти. Персональний склад ради обирався раз на три роки. Виконавчим органом ради була управа.

У містах, які за адміністративним поділом було виокремлено в самостійну одиницю, при міському самоврядуванні створювалися міські українські ради освіти за аналогією з повітовими радами. За їх ініціативи, могли також утворюватися національні міські ради освіти, за умови згоди міської думи.

У селах утворювалися українські сільські ради освіти шляхом вибору раз на три роки для опікування матеріальним станом сільських шкіл, допомоги вчителям і учням, виконання розпоряджень повітових рад освіти [192, арк. 66-71].

Головна рада мистецтва при вищому органі управління освітою, за обома планами управління освітою, виконувала «законо-дорадчі» функції з питань мистецтва і створювалася для об'єднання діяльності всіх мистецьких інституцій в УНР. Через раду мали проходити всі законопроекти, що торкалися проблем мистецтва. Рада порядкувала і контролювала роботу мистецько-просвітніх організацій і інституцій, розробляла загальний бюджет, регулювала взаємини між різними мистецькими установами та займалася розробкою статистики у своїй галузі. До ради входили міністр освіти (голова), його заступники, представники від національних рад мистецтва, Міністерства народної освіти, Всеукраїнської спілки міст і спілки земств.

За зразком національних рад освіти при національних міністерствах організовувалися національні ради мистецтва. Документом обумовлювався склад та функції цих рад.

Передбачалася розгалужена система органів порядкування мистецькими справами на місцях. При губернських земствах – губернські ради мистецтва та, в разі потреби, національні ради мистецтва [192, арк. 71-72].

Для координації діяльності закладів професійної освіти при Міністерстві діяла Головна рада професійної освіти. Через неї мали проходити законопроекти, що торкалися професійної освіти. Створювалася також і мережа губернських рад професійної освіти. У разі потреби також могли організовуватися повітові, місцеві та інші ради.

Таким чином, на початку діяльності вищого органу управління освітою УНР досліджуваного періоду робота його підрозділів, у більшості випадків, обмежувалася м. Києвом. Поступово склалися плани майбутньої роботи. З урахуванням резолюцій всеукраїнських учительських і професійних з'їздів викристалізувалися головні завдання відомства в галузі народної освіти, у тому числі проведення загальної реформи системи освіти в Україні. Ці завдання позначилися й на внутрішній структурі освітнього відомства. З'являлися нові департаменти, відділи, секції. Взагалі міністерству вдалося охопити головні ланки освітньої роботи – від реорганізації та створення нижчих і середніх шкіл, заснування університетів до організації дошкільного виховання і позашкільної освіти. Не залишилися поза увагою освітнього міністерства і система професійної освіти. Окрім праці над загальними планами управління освітою в Україні та проектом єдиної школи, співробітники міністерства опікувалися й суто практичними питаннями – впровадженням предметів українознавства в школах, підготовкою нових навчальних програм, написанням підручників. При освітньому відомстві діяла низка спеціалізованих комісій.

Окремо слід вказати на багатовекторність діяльності департаменту мистецтва, який у березні 1918 р. планувалося перетворити на Народне міністерство культури і мистецтва.

На кінець квітня 1918 р. Міністерство народної освіти було цілком сформованою установою зі своєю структурою, чітко визначеними завданнями і сферою компетенції. Паралельно, у зв'язку із великою кількістю співробітників, не дивлячись на той факт, що частина посад була вакантною, та величезним обсягом роботи, проходив процес внутрішньої реорганізації та модернізації його діяльності. Отже, відомство розвивалося, а його керівництво намагалося організувати роботу всіх його підрозділів відповідно до нагальних потреб поточного моменту.

Варто також звернути увагу на морально-етичний бік роботи вищого органу управління освітою УНР досліджуваного періоду. В останні місяці УЦР було запропоновано ідею створення особливого судового органу при Міністерстві народної освіти – «Товариського суду честі». Цей спеціальний орган створювався не при самому Міністерстві, а при Товаристві шкільної освіти, котре, в свою чергу, було частиною Міністерства. Був розроблений статут майбутнього органу [Додаток В]. За цим статутом «Товариський суд честі» жодним чином не був підконтрольний чи підзвітний Міністерству, а призначався і звітував перед загальними зборами товариства. Суд повинен був мати реальні повноваження як морально-правового осуду винних, так і усунення з учительських посад осіб непридатних і навіть шкідливих для шкільної справи. Основними завданнями цього органу, відповідно до статуту, були: 1) Оберігати перед громадою достоїнство титулу (звання) учителя; 2) Виховувати в учительській громаді почуття громадянства, солідарності і взагалі корпоративності [161, с. 298]. По суті, це мав бути орган, покликаний притягати вчителів до морально-правової відповідальності, захищати права учнів і високе звання вчителя. Така практика є безпрецедентною і була б корисною в наш час.

3.2. Юридичний аналіз нормативно-правових актів вищих органів управління освітою УНР доби УЦР

У попередній частині дослідження розглядалася система і спосіб організації роботи вищого органу управління освітою УНР періоду УЦР. Наступним кроком є необхідність дослідження документів освітнього відомства і визначення їх відповідності вимогам юридичної науки, щоб зрозуміти, в якій мірі якість нормативної бази сприяла розвитку системи освіти УНР за короткий час її існування.

Перед тим, як аналізувати безпосередньо освітнє законодавство УНР досліджуваного періоду, необхідно розглянути систему законодавства в цілому.

Систему законодавства УНР періоду УЦР досліджували В. Б. Чміль, Н. Ю. Задирака, Т. О. Подковенко та ін. Вони, хоч і звертають увагу на певні недоліки, досить високо оцінюють законодавство УНР як законодавство країни, що розвивається.

Т. О. Подковенко, зокрема, визначила, що перші нормативно-правові акти періоду УЦР мали більше політико-декларативний характер, ніж правовий. Це у певній мірі було виправданим. Першими документами, що мали конституційний характер, були декларації та універсали. Важко недооцінювати, з правової точки зору, значущість цих програмних документів. Саме через їх всенародне оприлюднення УЦР намагалася розбудити свідомість народних мас і зробити ті кроки, що відповідали б сподіванням українського народу.

Звичайно, через відсутність належних механізмів закони та постанови не завжди своєчасно й ефективно втілювалися у життя. Реальність вимагала конкретних кроків, докорінних змін, а не тільки загальних гасел, що звучали в деклараціях та універсалах, котрі містили лише основні принципи державотворення, але не завжди вказували шляхи їхнього досягнення.

Дослідження свідчить, що практично всі конституційні акти УНР спиралися на концепцію правової держави. Доцільно зазначити, що в УНР поняття правової держави ототожнювалося з принципом верховенства права і вважалося одним із

найважливіших здобутків людської цивілізації. В основу конституційних актів закладено такі загально визнані засади, як ствердження суверенітету народу і суверенітету держави, розподілу функцій між окремими органами державної влади, забезпечення основних прав людини. Поєднання двох начал – верховенства і незалежності – означає як право держави на незалежність і свободу від посягань ззовні та зсередини, так і право управляти, панувати, володарювати, вільно приймати рішення, здійснювати функції верховної влади, тобто те, до чого прагнув український народ [124, с. 10-11].

Автор, спираючись на результати власних досліджень, погоджується з Т. О. Подковенко і вважає, що система законодавства УНР має свої унікальні особливості. Першою особливістю є початкова безсистемність законодавства. Причиною такого явища є та обставина, що серед членів Центральної Ради було небагато осіб з професійною юридичною освітою, а досвід державотворення, а разом з ним і досвід законотворення, був узагалі відсутній. Іншою причиною такої безсистемності була наявність у державі більш ніж одного законодавчого органу. В УНР існувало поняття галузевих законодавчих органів, існування яких передбачено галузевим законодавством [192, арк. 64-74]. Безсистемність виникала через неузгодженість дій різних галузевих спеціалізованих рад і через те, що їх діяльність не визначалася певними загальними нормами і правилами оформлення документів. Загальні вимоги до оформлення офіційних документів вироблялися в процесі діяльності державних органів.

Іншою особливістю є вільна форма викладення документів. Документи викладені мовою побутового спілкування, літературною мовою і лише в окремих випадках мовою діловодства.

Також спочатку на якість документів впливало складне майнове становище УЦР. Часто документи написані від руки в довільній формі, без дотримання загального зразка і на різних видах паперу, що свідчить про низький рівень матеріального забезпечення і складність умов роботи УЦР. Також на початку діяльності УЦР УНР була відсутня єдина термінологія. Наприклад, Генеральне секретарство освіти в офіційних документах називали «Генеральним

секретарством справ освітніх», «Генеральним секретарством освіти» чи просто «Секретарством освіти». Але детальний аналіз законодавства УНР не є темою цього дослідження, оскільки він уже був виконаний, про що зазначалося вище.

При здійсненні аналізу документів УЦР УНР треба брати до уваги також ту обставину, що в Україні на той час діяли нормативні акти царської Росії, Тимчасового уряду, радянської влади в різних галузях права, що не суперечили законодавчим актам та інтересам Української суверенної держави. Як свідчить дослідження, УЦР вдалося розробити основи конституційного, земельного, кримінального, фінансового, родинного, кримінально-процесуального законодавства. Створивши власну систему законодавства, УЦР юридично закріпила основи національного суверенітету [124, с. 11].

Для аналізу документів доби УНР доцільно застосувати неформалізований метод дослідження. Про сутність цього методу і про доцільність його застосування йшлося у другому підрозділі першого розділу цього дослідження.

Аналізуючи законодавство УНР доби УЦР у галузі освіти, можна умовно поділити всю сукупність держаних актів на два періоди: період Генерального секретарства освітніх справ і період Міністерства народної освіти як вищих органів управління освітою УНР досліджуваного періоду. Правові акти, що були видані державними органами в ці періоди відрізняються як детальністю, так і метою прийняття. Акти періоду Генерального секретарства відрізняються простотою написання і безсистемністю. Метою їх видання було регулювання правових відносин у галузі освіти і культури. До того ж завданнями цих документів були систематизація й легалізація закладів освіти, а також заміна застарілого і антидержавного законодавства Російської імперії, яке використовувалося противниками української школи для протидії українізації навчальних закладів України. Яскравим прикладом є закон «Про скасування шкільних округ» [191, арк. 70]. Фактично основним завданням, яке ставилося перед законодавством галузі освіти в період Генерального секретарства, була передача владних повноважень у закладах освіти України від чиновницького апарату Російської держави до осіб, призначених Генеральним секретарством

освіти. В той же час офіційно задекларованими цілями вищих органів управління освітою УНР досліджуваного періоду були: «забезпечення всім народам України вільного розвитку школи і освіти; об'єднання сил для проведення загальної лінії організації освітньої справи; широка децентралізація управління освітою» [107, с. 20-21].

Крім того, при детальному вивченні системи законодавства УНР, і особливо законодавства про освіту, спостерігається стрімкий розвиток юридичної науки. Перші документи, прийняті УЦР, мали загальний і довільний характер викладення. Вони були призначені для декларування позицій УЦР як представницького органу українського народу та визначення правового статусу органів майбутньої держави. Буквально через місяць акти УЦР і Генерального секретарства освіти почали виявляти ознаки поділу на галузі права. Приймалися установчі документи, які можна віднести до галузі конституційного права, і документи, що регулювали діяльність спеціалізованих державних органів в окремих галузях права. Також існувала суттєва відмінність у структурі установчих і галузевих документів – установчі документи склалися лише з однієї частини, в якій були задекларовані основні правила і принципи існування держави в цілому або певних її елементів зокрема. У галузевих документах було передбачено дві частини: основну, в якій зазначалися безпосередньо правила поведінки і принципи діяльності певного органу у відповідній галузі, і додаткову, яка називалася «пояснююча записка» до відповідного документа. В пояснюючій записці деталізувався порядок дії і практичного застосування самого закону. На перший погляд, така система нагадує сучасну структуру нормативно-правового акта і поділом на загальну й особливу частини. Така подібність, хоч і свідчить про високий розвиток юридичної науки в Україні на початку ХХ ст., але не є абсолютною. На відміну від особливих частин сучасних законів, у нормативних документах УЦР відбувається не тільки деталізація застосування закону в конкретній ситуації, а й надаються інструкції до впровадження закону в практику. Також може бути виписаний перелік бюджетних витрат на впровадження документа в дію, вирішення колізійних питань, що зазвичай виникають уже після

впровадження закону в дію і вирішуються в наш час самим органом виконавчої влади або прийняттям відповідних поправок до закону. Таке явище можна пояснити тією обставиною, що документи УНР, принаймні в галузі освіти, були прийняті не самою УЦР, а спеціалізованими органами, які були наділені законодавчими повноваженнями лише у відповідній галузі і сформовані не на політичній, а на професійній основі, тому при підготовці та прийнятті нормативного документа у своїй галузі вони керувалися практичними міркуваннями, тобто усували відомі їм колізійні питання і деталізували необхідні витрати галузі. Прикладом такого документа є закон УЦР від 5 грудня 1917 р. «Про українську академію мистецтва» [191, арк. 12-19]. У цьому законі додаткова частина не виведена в «пояснюючу записку», але додаткова частина присутня у вигляді «Статуту академії мистецтва». Також як приклад можна навести закон УЦР «Про відкриття 50 шкіл і асигнування на це 905727 карб. 50 коп.». У цьому законі присутня саме пояснююча записка [191, арк. 53-57]. Прикладом установчого документа є закон УЦР від 28 грудня 1917 р. «Про скасування шкільних округ» [191, арк. 90] і закон УЦР від 5 грудня 1917 р. «Про передачу Секретарству Освіти всіх шкіл і просвітніх Установ, які існують на території Української Народної Республіки» [191, арк. 11]. Законів, виданих спеціалізованими галузевими законодавчими органами, при вивченні архівів, на жаль, виявлено не було, хоча їх існування і компетенція були закріплені в законодавстві УНР, про що було сказано в попередньому розділі цього дослідження. Причиною відсутності таких законів можуть бути як політичні та кадрові перебудови у вищих органів управління освітою УНР досліджуваного періоду, пов'язані з відставкою уряду В. К. Винниченка, так і війна з більшовиками, що унеможливлювала нормальну роботу вищих органів управління освітою.

Переходячи до аналізу документів, найкраще починати з документів УЦР УНР з питань освіти установчого характеру.

Для більш повного розуміння мети та концепції реформування варто проаналізувати документ установчого характеру – закон УЦР від 5 грудня 1917 р. «Про скасування шкільних округ» [191, арк. 70].

При проведенні аналізу насамперед необхідно визначити вид та форму документа. За видом цей документ є установчим, оскільки встановлює основи нового порядку здійснення виконавчих повноважень у галузі освіти, і прийнятий він у формі закону.

Наступним кроком є визначення загальної ситуації на момент створення документа, обставин його виникнення, історичного і соціального контексту.

Історичні передумови прийняття закону «Про скасування шкільних округ» полягали в наявності на території УНР застарілої системи освіти, що лишилася у спадок від колишньої Російської імперії. Саме ця система складалася зі шкільних округ. Крім того, керівництво царської системи освіти призначалося не лише за професійним, а й за ідеологічним принципом, про що свідчить його позиція щодо української мови і щодо процесу українізації взагалі [100, с. 22-24]. У цей період відбувалися визвольні змагання. Український народ боровся за свою автономність, а потім і за незалежність від Російської держави. Перебудова та українізація відбувалися в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і в освіті. З метою розбудови і українізації системи народної освіти в УНР було створено Генеральне секретарство освіти.

Отже, можна зробити висновок, що прийняттям закону «Про скасування шкільних округ» передували події, які змусили законотворців Генерального секретарства освіти і УЦР прийняти цей закон, крім іншого, для подолання опору з боку проросійських і антиукраїнських сил у галузі освіти.

Також для чистоти аналізу необхідно відмежовувати події того часу від різного роду історичних і політичних оцінок. У випадку із законом «Про скасування шкільних округ», відкинувши політичне значення його прийняття, можна визначити його суто юридичне значення. З юридичної точки зору, цей закон був спрямований на зміну застарілої та неконтрольованої системи шкільних округ і їх керівників на більш спрощену й контрольовану систему комісарів

освіти, а також закон був установчим документом у процесі побудови нової системи управління народною освітою в УНР.

Для детального аналізу закону «Про скасування шкільних округ» можна застосувати лише неформалізований метод аналізу, оскільки цей документ належить до нині неіснуючої системи права і не може бути підданий формальному юридичному аналізу за сучасними критеріями.

Історичне значення документа полягає в його суті. Документ був прийнятий в період Української революції. Його суть полягає у встановленні нової української, створеної українцями і для забезпечення освітніх потреб громадян УНР, системи освіти. В історичному розумінні такий крок є надзвичайно важливим, оскільки таким чином керівництво УЦР УНР проголошувало повну національну і культурну незалежність. Також прийняттям такого акта керівники УНР проголошували український народ окремим, повноцінним, самостійним і самодостатнім. Українська нація проголошувалася державною і такою, що здатна творити власну національну культуру та освіту.

Появі документа сприяли декілька чинників. Перший чинник – це отримання Генеральним секретарством освіти реальних владно-виконавчих повноважень у галузі управління освітою шляхом побудови нової системи із новою структурою розподілу повноважень і призначенням кадрів із визначеною компетенцією. Другий чинник – подолання опору працівників колишньої системи освіти, не згодних з політикою Генерального секретарства освіти, описаного вище. Третій чинник – це початок побудови української національної системи народної освіти; вироблення новітніх засад організації навчального процесу; розробка й удосконалення засобів освіти і виховання; орієнтація учнів на національно патріотичне виховання; забезпечення культурних і духовних потреб учнів та студентської молоді. Четвертий чинник – це відокремлення української науки, культури та освіти від культурно-освітнього простору Російської імперії; утвердження самостійності української освіти, її незалежності від волі інших держав. П'ятий чинник – політичний. Він полягає в проголошенні УЦР УНР

напряму до самостійності, автономності, а в майбутньому і незалежності України, в тому числі і в освіті.

Закон «Про скасування шкільних округ» має деякі спільні риси з іншими досліджуваними актами. Перша з них – це авторство документа.

Авторство документа, як і авторство інших досліджуваних документів, належить співробітникам вищого органу управління освітою УНР досліджуваного періоду. Ініціатором розробки і прийняття документів, а у випадку із законом УЦР «Про скасування шкільних округ» і головним автором, є генеральний секретар освіти з червня 1917 до лютого 1918 рр. І. М. Стешенко. Документ був підготований працівниками Генерального секретарства освіти, але головним автором ідеї документа був саме І. М. Стешенко. Про причини, котрі спонукали його до такого кроку, окрім уже згаданих, сказано в попередніх розділах дослідження. Готуючи проект такого закону, І. М. Стешенко керувався необхідністю усунення від влади чиновників старого режиму, а також отриманням усієї повноти виконавчої влади в галузі народної освіти. Крім того, І. М. Стешенко мав широкий досвід роботи в галузі освіти і був знайомий з головними проблемами тодішньої системи. Тому цей закон приймався не лише з міркувань усунення від влади чиновників, що не підтримували політику генерального секретаря, а й для закладення основ нової системи народної освіти в Україні, в якій І. М. Стешенко мав змогу розв'язати проблемні питання, тому що їх вирішення за старої системи освіти було неможливе [168, с. 7].

Надійність документа підтверджена Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України, де він і зберігається.

Закон «Про скасування шкільних округ» мав значний суспільний резонанс і широко обговорювався в наукових колах, хоча в групах інтелігенції з різною політичною орієнтацією оцінки також були різні, оскільки він став першим фактичним кроком до суттєвих змін у системі освіти УНР у бік українізації [166, с. 75].

Другою спільною рисою для всіх документів тієї доби загалом і для документів, підготованих вищими органами управління освітою УНР

досліджуваного періоду, зокрема, є оформлення. За сучасними стандартами оформлення юридичної документації оцінювати цей документ неможливо, оскільки він був створений у рамках правової системи УНР і відповідно до вимог до юридичних документів того часу. Крім того, слід пам'ятати, що не всі автори документа були професійними юристами і своєю основною метою ставили не юридичну правильність, а практичну доцільність. Документи були складені загальною мовою діловодства, яка є лише частково юридичною. Але відмінною рисою досліджуваного документа є те, що в порівнянні з галузевими законами закон «Про скасування шкільних округ» за обсягом видається коротким. Та слід пам'ятати, що цей закон є установчим документом і встановлює лише загальні правила та принципи. Тому, незважаючи на брак детальності та відповідності нормам юриспруденції, в документі присутні основоположність, конкретність мети прийняття, а також точне визначення поставлених перед документом завдань і засобів їх виконання. Саме на ці особливості і принципи творення законодавства УНР у галузі освіти корисно було б звернути увагу сучасним законотворцям.

Наступним установчим документом, який корисно проаналізувати, є закон УЦР від 5 грудня 1917 р. «Про передачу Секретарству Освіти всіх шкіл і просвітніх Установ, які існують на території Української Народної Республіки» [191, арк. 11].

Як і у випадку з попереднім документом, при проведенні аналізу передусім необхідно визначити вид та форму документа. За видом цей документ є установчим, оскільки регламентує порядок передачі закладів освіти до нового, національного органу управління освітою новоствореної автономної, а в майбутньому – незалежної держави. Хоча якщо розглядати характер відносин між УЦР і російським Тимчасовим урядом, то можна зробити висновок, що Тимчасовий уряд не мав ефективних засобів впливу на діяльність УЦР, і, як наслідок, про фактичну незалежність УЦР і, відповідно, УНР. Також документом закладаються основи нового порядку здійснення виконавчих повноважень у галузі освіти. Документ прийнятий у формі закону і оприлюднений відповідним чином у

офіційному виданні органу виконавчої влади, що відповідає загальноюридичному принципу «промульгації» нормативно-правових актів [191, арк. 11].

Наступним кроком є визначення загальної історичної ситуації на момент створення документа, обставин його виникнення, історичного і соціального контексту. У цій частині необхідно насамперед визначити, до відання яких органів належали заклади освіти, що були передані під управління Генеральному секретарству освіти.

Історичні передумови прийняття закону «Про передачу Секретарству Освіти всіх шкіл і просвітніх Установ, які існують на території Української Народної Республіки» полягали в наявності на території УНР застарілої системи освіти, що складалася з сукупності освітніх закладів, які були підзвітні та підконтрольні окремим відомствам колишньої Російської імперії. Виключний перелік цих відомств наведений у самому законі. У пункті 1 закону «Про передачу Секретарству Освіти всіх шкіл і просвітніх Установ, які існують на території Української Народної Республіки» виділені наступні установи колишньої Російської імперії, з відання котрих вилучено заклади освіти: Міністерство «Призр'янія», найбільш вірогідно, що мається на увазі Міністерство освіти Російської імперії; Міністерство внутрішніх справ (секретарству освіти передавалися музичні і театральні школи при ньому); Міністерство торгу і промисловості, колишнього відомства імператриці Марії, колишнього імперського двору. Крім того, пунктом 2 закону встановлювався педагогічний нагляд і часткове управління спеціалізованими закладами освіти таких відомств УНР: духовного, військового, шляхів, земельного, медичного та правничого [191, арк. 11]. У цих закладах освіти було встановлено спільне управління з розподілом компетенції, що був пізніше закріплений у плані управління народною освітою в Україні [192, арк. 63-64]. В історичному аспекті в цей період відбувалася Українська революція. Історичні передумови багато в чому тотожні передумовам прийняття попереднього досліджуваного акта. Його створення було обов'язковою умовою подальшого розвитку молоді української держави. Україні була і в принципі й нині необхідна національна система освіти як інструмент боротьби за

відродження національної свідомості, культури та духовності, тому що в часи російського панування система освіти була інструментом їх винищення. На момент прийняття закону на території УНР діяли в основному заклади системи освіти колишньої Російської імперії, метою діяльності яких була не сама по собі освіта, а фактична русифікація українського народу, підкорення чужій для нашого народу імперській шовіністичній ідеології, про що сказано в першому підрозділі другого розділу цього дослідження.

Отже, ухвалення закону «Про передачу Секретарству Освіти всіх шкіл і просвітніх Установ, які існують на території Української Народної Республіки» було продиктоване необхідністю організації роботи національного освітнього відомства і водночас усунення від управління освітою шкідливих їй антиукраїнських сил.

Наступний крок – це відмежовування для чистоти аналізу подій того часу від різного роду історичних і політичних оцінок. У випадку із законом «Про передачу Секретарству Освіти всіх шкіл і просвітніх Установ, які існують на території Української Народної Республіки», відкинувши політичне значення його прийняття, можна визначити його суто юридичне значення. З юридичної точки зору, цей закон був спрямований на заміну застарілої та неконтрольованої системи освіти на нову національну освітню систему з передачею керівництва закладами освіти до новоствореного Генерального секретарства освіти з відповідним вибудовуванням нового ланцюга керування освітньою системою.

Історичне значення документа, так само, як і у випадку попереднього закону, полягає в його суті. Крім того, УНР свідомо відмовлялася від використання системи освіти, створеної попереднім державним утворенням, до складу якого входила Україна, а також не приймало керівництва російського Тимчасового уряду, свідомо не сприймаючи політику русифікації.

Появі документа сприяли декілька чинників, які є майже такими самими, як і стосовно закону «Про скасування шкільних округ», що свідчить про послідовність політики українського уряду. Перший з них – це отримання Генеральним секретарством освіти реальних владно-виконавчих повноважень у

галузі управління освітою шляхом побудови нової системи освіти і отримання під управління всіх закладів освіти на території УНР. Другий – як і в попередньому законі, подолання опору працівників колишньої системи освіти, не згодних з політикою Генерального секретарства освіти, описаного вище. Третій – це початок побудови української національної системи народної освіти: вироблення новітніх засад організації навчального процесу; розробка й удосконалення засобів освіти і виховання; орієнтація учнів на національно-патріотичне виховання; забезпечення культурних і духовних потреб учнів та студентської молоді. Четвертий чинник – це виокремлення української науки, культури та освіти з культурно-освітнього простору Російської імперії, утвердження самостійності української освіти, її незалежності від волі інших держав. П'ятий чинник – політичний. Він полягає в проголошенні УЦР УНР на пряму до самостійності, автономності, а в майбутньому – незалежності України, в тому числі і в освіті.

Авторство документа належить тим же особам, що і у випадку з законом «Про скасування шкільних округ», але відмінною є та обставина, що генеральний секретар І. М. Стешенко був ініціатором розробки і прийняття документа, а також одним з авторів, але аналіз досліджуваних джерел не дає можливості визначити обсяг його участі в розробці документа. Тому можна лише стверджувати, що авторами документа є працівники Генерального секретарства освіти.

Надійність документа, як і у випадку із попереднім дослідженим документом, підтверджена Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України, де він також зберігається, як і більшість документів доби Української революції.

Закон «Про передачу Секретарству Освіти всіх шкіл і просвітніх Установ, які існують на території Української Народної Республіки» був оприлюднений 21 грудня 1917 р. у «Віснику Генерального Секретаріату УНР» і мав широкий суспільний резонанс, активно обговорювався в наукових колах. У групах інтелігенції з різною політичною орієнтацією оцінки також були різні, оскільки закон став першим фактичним кроком до встановлення контролю над системою

освіти України органами виконавчої влади УНР і одним із перших кроків у бік українізації народної освіти [166, с. 75].

Рівень юридичного оформлення документа відповідає вимогам того часу, про що йшлося вище. У порівнянні із законом «Про скасування шкільних округ» закон «Про передачу Секретарству Освіти всіх шкіл і просвітніх Установ, які існують на території Української Народної Республіки» є дещо коротшим, оскільки складається лише з трьох пунктів. Але незважаючи на брак детальності та відповідності нормам юриспруденції, у документі присутні основоположність, конкретність мети прийняття, а також точне визначення поставлених перед документом завдань і засобів їх виконання.

На основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що установчі документи УЦР у галузі освіти встановлювали загальні норми в галузі освіти і служили не тільки правовим, а й політичним цілям, будучи інструментом політичної волі УЦР, і відповідали меті національного, культурного і державного відродження України в період визвольних змагань.

Наступним кроком у вивченні системи законодавства про освіту УНР є аналіз спеціалізованих галузевих нормативних документів. Із цією метою варто розглянути спеціалізований закон УЦР від 5 грудня 1917 р. «Про Українську Академію Мистецтва» [191, арк. 12-19].

Якщо у випадку з попередніми документами при проведенні аналізу перш за все необхідно було визначити вид та форму документа, то в даному випадку потрібно застосовувати більш глибокий підхід. Така необхідність спричинена тим, що досліджуваний документ є значно вужчим за сферою свого регулювання і стосується не всієї галузі, а окремих її аспектів. За видом цей документ є досить спеціалізованим, оскільки його не можна оцінити однаково за сучасними нормами права і нормами права періоду УНР. Причинами такої відмінності в оцінці є відмінність у розумінні концепцій розвитку освіти. За сучасними нормами, закон «Про Українську Академію Мистецтва» є міжгалузевим, оскільки це заклад освіти, що готує працівників культури. Тому, за сучасними нормами, це був би заклад подвійного підпорядкування. За нормами УЦР, Академія мистецтв є

закладом освіти, котрий відноситься лише до відомства освіти, оскільки, за концепцією Генерального секретарства освіти, мистецтво є невід'ємною частиною процесу освіти. Тобто в соціально-політичному контексті Академія мистецтв була, з одного боку, закладом освіти, на який покладался обов'язок підготовки висококваліфікованих кадрів для культурного виховання українського суспільства, а з іншого – першим закладом вищої освіти, відкритим національною українською владою окремо від російської метрополії. Такий крок мав, по-перше, важливе політичне значення як доказ незалежності української влади і наявності в неї політичної волі до розвитку та розбудови української держави в цілому і народної освіти зокрема. Хоч, як говорилося вище, якщо розглядати характер відносин між УЦР і російським Тимчасовим урядом, то можна зробити висновок, що Тимчасовий уряд не мав ефективних засобів впливу на діяльність УЦР. По-друге, відкриття першим закладом вищої освіти закладу культурної освіти є яскравим показником обраного напрямку розвитку молодого держави. З історичної точки зору, важко однозначно оцінити обрання УЦР напрямку на широку культурну освіту в той історичний період. Більш доцільним було б обрати напрям військової освіти, але завдання дослідника полягає в пошуку істини і встановленні історичної справедливості, а не в осудженні діячів минулого. Можна лише зробити висновок, що, з точки зору світової історії, діячі УНР обрали один із найбільш цивілізованих шляхів розбудови держави.

Документ прийнятий у формі закону і оприлюднений відповідним чином у офіційному виданні органу виконавчої влади, що відповідає загальною юридичному принципу «промульгації» нормативно-правових актів [191, арк. 19]. На відміну від загальних установчих документів, розглянутих вище, цей документ має вузьку спеціалізацію, але значно більш деталізовану. Він складається з основної і додаткової частин. Додаткову частину становить статут.

Наступним кроком є визначення загальної історичної ситуації на момент створення документа, обставин його виникнення, історичного і соціального контексту. У цій частині необхідно передусім визначити, до відання яких органів

належали заклади освіти, передані під управління Генеральному секретарству освіти.

Історичні передумови прийняття закону «Про Українську Академію Мистецтва» полягали у складній ситуації з розвитком культури і мистецтва на Україні, що виникла внаслідок боротьби української інтелігенції з органами російської цензури. Стрімке відродження української культури почалося ще наприкінці XIX ст. Усупереч перепонам, які чинилися російським самодержавством, друга половина XIX ст. була періодом прогресу української культури. Незважаючи на тиск з боку російських чиновників, українська література не тільки вижила, а й зробила впевнений крок уперед. У ній сформувався реалістичний напрям, представниками якого були Марко Вовчок, І. С. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Леся Українка та інші літературні діячі, котрі талановито відображали у своїх творах гострі соціальні та психологічні проблеми українського суспільства.

Незважаючи на заборони, саме на другу половину XIX ст. припав початок розквіту українського театру. В 1882 р., з ініціативи М. Л. Кропивницького, почала свою роботу перша українська професійна трупа – Товариство українських акторів, до якої входили М. К. Заньковецька, П. К. Саксаганський, М. К. Садовський та інші актори і театральні діячі.

Найяскравішим представником української музики того часу став композитор М. В. Лисенко. Він був автором симфонічних творів і багатьох опер: «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Коза-дереза», «Пан Коцький» та ін.

Розвиток міст сприяв архітектурній творчості. Талановиті архітектори О. В. Беретті, О. В. Кобелєв і О. М. Вербицький зробили значний внесок у забудову м. Києва. У м. Харкові плідно працював архітектор О. М. Бекетов. Зрілим майстром архітектури зарекомендував себе західноукраїнський архітектор Ю. О. Захаревич, за проектами якого було побудовано кілька споруд у Львові, Чернівцях та інших містах. Нові риси з'явилися в мистецтві скульптури. Видатним майстром, який у малих формах зображував різні типи людей та їх заняття, був Л. В. Позен. Широко відомі його композиції «Трактирник»,

«Кобзар», «Скіф», «Запорожці в дорозі». Монументальна скульптура була представлена пам'ятниками царям і вищим чиновникам. У 1853 р. у Києві було споруджено пам'ятник князю Володимиру Великому, в 1888 р. – Богдану Хмельницькому скульптором М. Й. Микешиним.

Свого розквіту досяг і живопис, у якому помітне повернення до українських традицій. Українські майстри приділяли більше уваги не тільки пейзажам, побутовим темам українського села, а й історичним проблемам, зокрема героїчним подіям часів козаччини. Всесвітньо відома, наприклад, картина І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Українські теми звучали у творах художників А. І. Куїнджі («Місячна ніч на Дніпрі»), М. К. Пимоненка («Святочне гадання»), М. О. Ярошенка. Видатним майстром морського пейзажу був І. К. Айвазовський.

Незважаючи на всю складність суспільно-політичного життя, українська культура початку ХХ ст. зробила значний крок уперед, хоча у своєму розвитку вона мусила долати серйозні перешкоди.

Як і раніше, болючою була освітня проблема. У часи революції 1905–1907 рр. розширилася шкільна мережа, про що було викладено в попередніх розділах дослідження.

Революція 1905–1907 рр. сприяла полегшенню розвитку науки. Значний крок уперед у дослідженні історії України зробили М. С. Грушевський (кілька томів «Історії України-Руси»), О. Я. Єфименко («Історія українського народу» та інші праці), Д. І. Багалій (праці з історії Слобожанщини). Видатним антропологом, етнографом і археологом був Ф. К. Вовк. Серед учених-філологів помітними фігурами були Б. Д. Грінченко та А. Ю. Кримський. Наукова думка розвивалася і вченими-природознавцями. Деякі з них, такі як В. І. Вернадський, Д. К. Заболотний та інші, вийшли на передові рубежі світової науки. Київ та інші міста стали центрами технічного прогресу.

Початок ХХ ст. в історії українського мистецтва відзначено подальшим розквітом, що розпочався у другій половині ХІХ ст. Українські митці долали

численні перепони, що стояли перед ними через антиукраїнську політику російського й австрійського урядів.

В умовах тимчасового послаблення тиску на українське слово нові можливості відкрилися і перед літературою. Письменники не обмежувалися лише селянською тематикою. Вони сприймали нові творчі течії, зверталися до нових жанрів. Визнаними майстрами літератури були В. К. Винниченко, М. М. Коцюбинський, В. С. Стефаник, Олександр Олесь, які висвітлювали всі аспекти життя українського народу, формуючи своїми творами національну свідомість.

З початку ХХ ст., одночасно з розвитком національного руху, бажання повернути рідні корені, відродити українську культурну самобутність відчувається і в мистецтві. Яскравим виразником національного стилю в архітектурі був В. Г. Кричевський, за проектом якого було побудоване Полтавське земство. Видатних успіхів досягли художник-баталіст М. С. Самокиш, живописець С. І. Васильківський.

Народна пісенна традиція стала важливим джерелом розвитку музичної культури. Народні пісні в обробці М. В. Лисенка, М. Д. Леонтовича, С. П. Людкевича все ширше звучали в концертному репертуарі професійних виконавців і самодіяльних художніх колективів. Пісенну музичну культуру примножила видатна актриса С. А. Крушельницька.

Продовжувалося піднесення українського театру. Його славу примножували брати Тобілевичі, М. К. Садовський, П. К. Саксаганський. У 1906 р. був створений перший стаціонарний український театр у Києві, де провідне місце посідала видатна артистка М. К. Заньковецька [122, с. 229-231].

Отже, можна зробити висновок, що прийняття закону «Про Українську Академію Мистецтва» було продиктоване необхідністю його визнання державою і втілення в життя здобутків української культури, забезпечення її подальшого розвитку на більш високому рівні. Також через відкриття Академії мистецтв Генеральне секретарство освіти робило наступний крок у реалізації своєї концепції, за якою культурне виховання є невід'ємною частиною процесу освіти.

Наступний крок – це відмежовування для чистоти аналізу подій того часу від різного роду історичних і політичних оцінок. У випадку із законом «Про Українську Академію Мистецтва», відкинувши політичне значення його прийняття, можна визначити його суто юридичне значення. З юридичної точки зору, прийняття цього закону має досить вузьку мету. Призначення закону – регулювати утворення і діяльність Української академії мистецтв, але регулювати повністю і вичерпно. З юридичної точки зору, у законі передбачені всі аспекти діяльності Академії – від управління і до загального переліку посад [191, арк. 13-19].

Чинники, що сприяли прийняттю документа, не відрізняються від чинників, що сприяли прийняттю документів, проаналізованих вище, оскільки, як зазначалося раніше, мистецтво вважалося невід’ємною частиною освіти і виховання.

Авторство документа належить тим же особам, що й авторство раніше досліджених документів.

Надійність документа підтверджена так само, як і в попередніх випадках.

Документ оприлюднений таким самим способом, як і інші закони УЦР, що свідчить про налагоджений механізм законотворчості в УНР. Він мав широкий суспільний резонанс і обговорювався в наукових, освітніх і культурних колах. У групах інтелігенції з різною політичною орієнтацією оцінки були різні, оскільки Академія мистецтв стала першим фактичним закладом вищої освіти, що був відкритий новою українською владою [166, с. 75].

Оформлення документа відповідає наведеним вище принципам і вимогам досліджуваного періоду, за винятком окремих особливостей, що обумовлені специфікою документа. Наприклад, у порівнянні із законом «Про скасування шкільних округ» і законом «Про передачу Секретарству Освіти всіх шкіл і просвітніх Установ, які існують на території Української Народної Республіки», розглянутий закон є набагато ширшим і має дві частини. Друга частина складається з чотирьох розділів. У порівнянні із сучасними законами такого типу, документ виглядає коротким і неповним, але при цьому є достатньо детальним і

відповідає нормам юриспруденції того часу. У документі присутні основоположність, конкретність мети прийняття, а також точне визначення поставлених перед документом завдань і деталізація засобів їх виконання, характерна для законодавства про освіту того часу. Цікавою особливістю документа є те, що в ньому закріплено надзвичайно широкі права і свободи студентства [191, арк. 13-14]. Також передбачено можливість отримання культурно-мистецької і наукової літератури з-за кордону без сплати державного мита [191, арк. 12]. У документі передбачено порядок звітності й відповідальності професорів за їхню діяльність [191, арк. 17]. Особливо цікавою є та обставина, що в законі одразу встановлено обсяг мінімальної заробітної плати, що позбавляє державні органи можливості впливати на розмір виплачуваної платні; це питання є актуальним і в наш час [191, арк. 19].

З вищесказаного можна зробити висновок, що закон «Про Українську Академію Мистецтва» розроблено з урахуванням потреб тодішнього українського мистецтва, культури та студентства. Норми, наведені в законі, є простими і водночас логічними. Закон повністю відповідає вимогам часу і містить у своїх положеннях усе необхідне для реалізації мети його прийняття, але цим його наукова цінність не вичерпується – закон «Про Українську Академію Мистецтва», як і інші згадані закони і акти УЦР, є надзвичайно цікавим і з точки зору сучасних євроінтеграційних процесів в Україні.

Для того щоб зрозуміти його цінність для сьогодення саме в контексті входження у європейське співтовариство, варто спочатку розглянути систему сучасної європейської освіти. Сучасна система освіти у Європі заснована одночасно на принципах уніфікації і збереження національних особливостей та освітніх традицій. Усі держави європейського співтовариства об'єднані системою Болонського процесу і нині працюють над розробленням новітніх, більш сучасних і ефективних освітніх доктрин. Процес об'єднання Європи, що офіційно розпочався у червні 1999 р., супроводжується формуванням спільного освітянського та наукового простору. Цей процес дістав назву Болонського від назви університету в італійському місті Болонья (Італія), де започатковано цю

ініціативу. Болонський процес – це система заходів європейських державних установ (рівня міністерств освіти), університетів, міждержавних і громадських організацій, пов'язаних із вищою освітою, спрямована на структурне реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і необхідних інституційних перетворень з метою створення єдиного європейського наукового й освітянського простору для підвищення спроможності випускників вищих навчальних закладів до працевлаштування, поліпшення мобільності громадян на європейському ринку праці, підвищення конкурентоспроможності європейської вищої школи. Головна мета цього процесу – це консолідація зусиль наукової й освітянської громадськості та урядів країн Європи не лише для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської системи науки та вищої освіти у світовому вимірі, а й для підвищення її ролі в суспільних демократичних перетвореннях. Нині Болонський процес – це 54 країни-учасниці, тисячі вищих навчальних закладів, студентство яких прагне інтегруватися [118, с. 93-94].

Одним із найбільш яскравих прикладів реалізації принципів сучасної європейської освіти в поєднанні зі збереженням класичних освітніх традицій є Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). Структура освіти у ФРН складається з дошкільної, початкової, середньої, професійної, вищої та освіти дорослих.

Система вищої освіти ФРН передбачає поєднання навчального процесу з науковими дослідженнями. «Єдність дослідження і навчання», – так звучить принцип, на якому будується німецька вища школа. Німеччина є привабливим місцем для навчання студентів із Китаю, Болгарії, Польщі, Росії і, звичайно, України. Більшість студентів навчаються в державних університетах.

У 2007 р. у вищих школах навчалось близько 1,98 млн студентів. У цілому пропонують навчання 376 вищих закладів, з них 102 університети, 170 фахових вищих шкіл і 69 приватних вищих закладів.

Характерними рисами німецької освіти є такі: доступність навчання; великий вибір різноманітних навчальних закладів; рання диференціація навчання;

досконала система професійного навчання; «академічна свобода» у вищій школі; єдність науки і практики.

До державних органів, що опікуються освітою в Німеччині, належать такі заклади: Федеральне міністерство освіти і досліджень, Федерально-земельна комісія з планування і розвитку досліджень, Постійна конференція міністрів освіти і культури. Для вирішення проблем у вищій освіті створено Конференцію ректорів навчальних закладів Німеччини.

Головним консультативним органом є Рада з науки (Wissenschaftsrat), до складу якої входять представники федерації, земель, громадськості, вчені. Рада подає пропозиції, рекомендації щодо реформ, здійснює аналіз дослідницької діяльності вищих навчальних закладів [43, с. 313-314].

Варто звернути увагу, що принцип «академічної свободи» у вищій освіті реалізовано на державному рівні у вигляді цілої низки державних установ, таких як Конференції ректорів навчальних закладів Німеччини, а Рада з науки, або Wissenschaftsrat, фактично є органом, який забезпечує участь громадськості та професійних педагогічних і наукових кадрів у процесі управління освітою. Крім того, на загальнодержавному рівні участь в управлінні освітою беруть навіть батьки, для чого у ФРН функціонує Федеральна батьківська рада. Також до управління освітою залучені працівники професійного навчання, котрі реалізують свої повноваження через Головний комітет Федерального інституту професійного навчання. У деяких землях (Нижня Саксонія, Баден-Вюртемберг) при уряді на період його діяльності створюється виборна громадська організація – Рада з освіти. Рада консультує уряд землі з питань освіти і молодіжної політики, розробляє рекомендації для подальшого розвитку освітньої справи [102, с. 69]. Тобто фактично громадськість і професійні педагогічні працівники у ФРН мають змогу здійснювати контроль за системою управління освітою і впливати на розвиток освітніх процесів у державі. Таким чином, освіта у ФРН заснована на принципах академічної свободи і поділу владно-виконавчих повноважень між державними органами управління, представниками громадськості і професійними

науковими та педагогічними працівниками, що, без сумніву, є однією з причин успішності та ефективності системи освіти Німеччини.

Може виникнути питання: чи не запозичити нам позитивний досвід ФРН у галузі освіти? Але перед тим, як запозичувати чужий досвід, варто вивчити власну історію і визначити, чи не було в Україні подібного корисного досвіду, і саме в нормативних документах Української Центральної Ради Української Народної Республіки у галузі освіти можна виокремити освітні тенденції європейського спрямування.

Відповідно до положень I Універсалу УЦР, що був прийнятий 23 червня 1917 р., функції Українського уряду періоду УЦР виконував Генеральний секретаріат, а у його складі було утворено Генеральне секретарство освіти як вищий орган управління системою освіти в Україні [182, арк. 9-10]. Потім, відповідно до положень III Універсалу УЦР, який було прийнято 20 листопада 1917 р., Генеральний секретаріат перетворювався на Раду народних міністрів, а генеральні секретарства – на міністерства. Таким чином, було утворено Міністерство народної освіти УНР [158, с. 98-100].

Одним з документів того періоду, що на державному рівні встановлював порядок управління освітою в УНР періоду УЦР, був «План управління освітою на Вкраїні», який розглядався вище. За цим планом основою системи управління освітою стали Ради освіти. Вони організовувалися за територіальним принципом. Ради освіти були не просто колегіальним консультативним органом при секретарстві – вони виконували роль спеціалізованого професійного органу, на який, поряд із секретарством, покладалися обов'язки контролю за дотриманням «мінімальних норм», установлених секретарством для всіх культурно-просвітних інституцій. Також до їхніх обов'язків входила розробка загального бюджету освіти, а крім того, обов'язок регулювання відносин окремих національних культурно-просвітних установ [192, арк. 64].

Вищим органом серед колегіальних органів управління освітою була Головна рада загальної освіти. Вона виконувала законо-дорадчі функції при вищих органах управління освітою УНР періоду УЦР. Структура, склад і

повноваження рад освіти викладені в попередніх розділах цього дослідження [192, арк. 65]. Сутність їх полягає в тому, що в УНР періоду УЦР на законодавчому рівні було реалізовано принцип широкої толерантності, що виражався в наданні доступу до управління освітою представникам національних меншин, а також принцип поділу владно-виконавчих повноважень між державними органами управління, представниками громадськості та професійними об'єднаннями науково-педагогічних працівників.

Крім того, окремо заслуговує на увагу вже згаданий закон УЦР від 5 грудня 1917 р. «Про Українську Академію Мистецтва», а особливо «Статут Академії Мистецтва», що є його складовою частиною [191, арк. 12-19]. Варто зазначити, що Українська академія мистецтва була одним з перших вищих навчальних закладів, відкритих УЦР періоду УНР незалежно від російської влади і, відповідно, була організована за принципами української національної освітньої традиції. Пункти 2 і 3 закону закріплювали норми вільного, навіть без митних платежів у випадку одержання книжок з-за кордону, обміну друкованими виданнями [191, арк. 12], що було однією з основ академічної мобільності й академічної свободи. Статут Академії мистецтва закріплював ряд норм, які свідчать про близькість і навіть спорідненість української та європейської освітніх традицій. Наприклад, у пункті 20 статуту Академії було закріплено, що вищим органом управління Академії є рада Академії, головою якої був ректор, а пункт 21 визначав, що рада Академії складається з ректора Академії, професорів і академіків, а також студентів Академії, по одному представнику від кожних п'ятдесяти дійсних студентів. При цьому студенти мали право вирішального голосу в питаннях призначення стипендії і правового становища студентів, тобто було закріплено надзвичайно широкі права студентського самоврядування. У пункті 22 статуту Академії було закріплено принцип, за яким перший склад професорів визначався комітетом при Генеральному секретарстві народної освіти, що розробляв статут, і затверджувався Генеральним секретаріатом, після чого Академія мистецтва ставала повністю автономною від уряду. Пункт 27 статуту закріплював за радою Академії право самостійно, без погодження з вищим

органом управління освітою УНР досліджуваного періоду, обирати ректора, професорів і усіх посадових осіб Академії, лише сповіщаючи про це Генеральне секретарство. Також раді Академії надавалося право формувати бюджет Академії на основі всіх її доходів, а за Генеральним секретарством було закріплено право контролю за його виконанням, але лише у тій частині, що складається з коштів, наданих вищим органом управління освітою. Контроль за іншими видатками здійснював передбачений пунктом 30 статуту господарський комітет, що формувався радою Академії і його членами, які необов'язково повинні були бути професорами Академії [191, арк. 16-18]. Таким чином, у статуті Української академії мистецтва було закріплено принцип правової і фінансової автономії вищого навчального закладу, що фактично було реалізацією принципу академічної свободи, який є однією з основ сучасної європейської освітньої системи.

Наведений аналіз документів доводить, що система законодавства УНР, включаючи й законодавство про освіту, знаходилась на етапі свого формування. Проаналізовані закони мають лише часткову схожість за формою укладання. У кожному із законів присутні як окремі спільні елементи, так і значна кількість відмінних [Додаток В].

Однак варто зазначити, що розвиток системи законодавства відбувається послідовно і стрімко. Про послідовність свідчить суть досліджених документів, в яких закріплений цілеспрямований розвиток і втілення однієї концепції розвитку освіти, запропонованої вищими органами управління освітою УНР досліджуваного періоду. Про стрімкість розвитку свідчить активна розробка національних стандартів оформлення документів. Якщо накази і розпорядження, що видавалися Генеральним секретарством освіти на початку діяльності УЦР, мали довільну форму, були написані від руки на різних видах паперу і дійшли до нас лише частково і у спотвореному вигляді, то менш ніж за рік роботи вже було розроблено стандартний бланк відомства. Наприклад, у наказі від 16 листопада 1917 р. «До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України» можна побачити стандартний бланк

Генерального секретарства освіти [202, арк. 18-18зв.]. Бланк надруковано на аркуші якісного паперу, у лівому верхньому куті аркуша знаходиться так звана «шапка», в якій зазначено приналежність до ГС, назву секретарства, нижче – приналежність бланка канцелярії, місце видання, тобто Київ, і дату заповнення бланка. Однак, незважаючи на такий прогрес, все одно періодично при дослідженні можна зустріти документи, написані на вказаному бланку від руки, або бланки, надруковані на різних видах паперу. Все вищезазначене свідчить про розвиток і розбудову національної системи українського законодавства періоду визвольних змагань.

Дослідниця Н. Ю. Задирака, розглядаючи принципи законотворчості (демократизму, законності, конституційності, науковості, використання правового досвіду, зв'язку з практикою, адекватного відображення нормативно-правових потреб, понятійної визначеності, модальної збалансованості, ретребутивної забезпеченості) зазначає, що сам по собі законотворчий процес – це не лише особлива форма державної діяльності з розробки та встановлення правових норм, а й творчий процес. А законотворчість як різновид правотворчості відбувається у формі особливої специфічної діяльності компетентних уповноважених представницьких органів держави з метою закріплення об'єктивної дійсності в нормативно-правових актах [70, с. 8-9]. Автор вважає, що законодавча діяльність вищих органів управління освітою УНР досліджуваного періоду, хоч і не в повній мірі відповідає зазначеним принципам законотворчості, але повністю відповідає наведеному визначенню законотворчості.

Крім того, можна зробити припущення, що незначна кількість професійних юристів серед творців УЦР і УНР мала не тільки негативну, а й позитивну роль. Без юристів, які отримали юридичну освіту в Російській імперії, діячі УЦР були вільні від стереотипів правової системи колишньої метрополії і мали змогу створювати абсолютно нову, національну систему законодавства, систему освіти і будувати абсолютно нову, вільну державу.

Висновки до третього розділу

Вищі органи управління освітою УНР досліджуваного періоду діяли на принципах децентралізації, колегіальності, професійності і відповідно до принципу «єдиної школи». Реалізація цих принципів досягалася за рахунок розподілу повноважень відомства між призначеними і виборними органами управління, що одночасно знімало навантаження з державного органу виконавчої влади і надавало можливості громадянам здійснювати контроль за діяльністю державних органів, реалізувати своє законне право на управління державою. Освітнє відомство постійно і послідовно розвивалося, незалежно від того, котра з політичних сил, що входили до складу УЦР, формувала уряд. Причинами такого стрімкого і послідовного розвитку було формування кадрового складу відомства не за політичним, а за професійним принципом, розробка планів і нормативних актів освітнього законодавства на основі попередніх документів. Причинами значних успіхів у розбудові національної системи освіти були дієва система управління освітою, передові концепції організації освітнього процесу і високий рівень виконання законодавства про освіту на територіях, підконтрольних УЦР УНР.

На основі аналізу законодавства про освіту УНР у досліджуваному періоді можна зробити висновок, що система законодавства УНР знаходилася на стадії формування. Про це свідчить відсутність єдиних стандартів оформлення правових документів і довільна форма їх складання. У досліджуваній період відбувався стрімкий розвиток національного права України, про що свідчать досліджені закони. Система законодавства УНР у галузі освіти складалася з законів установчого характеру, спеціалізованих галузевих законів, наказів, інструкцій і розпоряджень вищих органів управління освітою УНР періоду УЦР, а також актів, виданих органами місцевого самоврядування. Система освітнього законодавства формувалася в процесі роботи освітнього відомства і була заснована на застосуванні в процесі законотворення практики професійної діяльності, про що свідчить рівень деталізації досліджених законів.

ВИСНОВКИ

Розв'язуючи поставлені в дисертаційній роботі задачі, автор дійшов певних висновків, основні з яких й виносяться на захист:

1. Завдяки історіографічному аналізу джерельної бази дослідження визначено, що процеси організації та діяльності органів управління освітою УНР доби УЦР вивчалися багатьма вченими і дослідниками, але лише в історичному і педагогічному аспектах в той час як історики права не приділяли цьому питанню належної уваги. Так, радянська історіографія оцінює період УЦР вкрай негативно і лише частково торкається питань освіти. Набагато суттєвіший внесок здійснили діячі української діаспори, які в більшості своїй були членами уряду УНР досліджуваного періоду або працівниками органів управління освітою і наводять більш достовірні факти і документи. І лише в останні роки спостерігається підвищення інтересу саме вчених історико-правового напрямку сучасної України до питань управління освітою того часу.

2. Основними історико-правовими передумовами організації системи органів управління освітою в Україні напередодні повалення самодержавства були, по-перше, політика русифікації, що призвела до значного зниження рівня освіченості населення і розшарування його за рівнем освіти і, по-друге, національний освітянський рух, що виник на протидію політиці русифікації, задля відродження національної освіти і став основою для розбудови системи органів управління освітою в УНР доби УЦР. Національні освітні організації створили основи для формування національної освітньої системи досліджуваного періоду. А їх учасники стали кістяком кадрового складу майбутніх органів управління освітою того часу.

3. Суспільно-політичні передумови розбудови системи органів управління освітою УНР періоду УЦР полягали у високій активності педагогів і професійних вчительських об'єднань у справі розбудови освіти, а також у політичній позиції партій соціалістичного і соціал-демократичного спрямування щодо першочергової ролі освіти у процесі розбудови держави. Результати

діяльності професійних об'єднань педагогів лягли в основу правового забезпечення створення і функціонування органів управління освітою того часу, а реалізація освітніх положень політичних програм наймасовіших партій УЦР забезпечила прийняття необхідного освітнього законодавства для потреб суспільно-політичного життя УНР.

4. Причинами ефективності роботи органів управління освітою УНР доби УЦР було затвердження програми діяльності органів управління освітою досліджуваного періоду, підготованої на основі результатів роботи професійних учительських з'їздів та фінансування освітньої галузі на засадах першочерговості. Важливу роль, також, відіграло впровадження практики розподілу повноважень між органами управління освітою та громадськими організаціями, формування яких здійснювалося на принципі професіоналізму в результаті чого органи управління освітою того часу діяли досить послідовно, системно і ефективно. Політика УЦР у галузі освіти була настільки успішною, що її результати лягли в основу успіхів культурно-просвітньої політики Української Держави гетьмана П. Скоропадського і українізацію початку 20-х років ХХ ст.

5. Дано правову оцінку внеску останнього міністра народної освіти УНР В. К. Прокоповича, котрий запропонував одну з найбільш передових систем відповідальності уряду, засновану на принципі особистої політико-моральної відповідальності. Такий принцип характерний для найбільш передових і успішних демократичних режимів сьогодення.

6. При Міністерстві народної освіти створювався Товариський суд честі, завданням якого було давати моральну оцінку діям учителів і захищати добре ім'я вчительства. Попри назву, цей орган не належав до судової системи УНР доби УЦР і мав виконувати функцію реалізації морально-правової відповідальності педагога.

7. Нормативно-правове регулювання, організації та діяльності органів управління освітою УНР доби УЦР засновувалося на поділі повноважень між державними органами управління освітою і колегіальними громадськими

об'єднаннями, сформованими на професійній основі, рішення яких у галузі освіти мали силу закону.

8. Через відсутність в органах управління освітою УНР доби УЦР фахівців-юристів, акти, видані в перші місяці роботи, відрізняються простотою написання і безсистемністю, але в процесі роботи відбувається вироблення загальних стандартів і вимог до оформлення офіційних документів, простежується поступовий перехід від безсистемності до структуризації, а відсутність професійних юристів дала можливість вибудувати систему законодавства про освіту поза межами правової системи Російської імперії. Крім того, встановлено, що правові акти органів управління освітою досліджуваного періоду відрізняються низькою колізійністю, що свідчить про виважений системний підхід до вироблення національного законодавства в галузі освіти, а запровадження на законодавчому рівні, принципів академічної свободи і мобільності, децентралізації і поваги до прав та свобод людини дозволяє стверджувати, що законодавство УЦР у галузі освіти було одним з найбільш передових на той час.

9. На основі проведеного дослідження виявлено, що уряд і органи управління освітою в УНР доби УЦР напрацювали корисний практичний досвід у галузі формування, розбудови і управління системою національної освіти, створення норм освітнього права і почали запроваджувати принципи широкої автономії, толерантності, поділу управління освітою між державними органами, громадськістю і професійними об'єднаннями, а також принцип академічної свободи, які вирізняють класичну європейську традицію і є основою сучасної системи освіти Європейського Союзу. Тому, розглядаючи сучасні євроінтеграційні процеси України у галузі освіти, доцільно говорити не лише про встановлення нових зв'язків і уніфікацію освітніх систем, а й про відновлення українських національних освітніх традицій, як невід'ємної частини європейського освітнього простору.

Рекомендації, що до наукового і практичного застосування результатів дослідження:

На основі результатів проведеного дослідження автором було сформовано практичні пропозиції:

1. Внести зміни до закону України «Про освіту» і закону України «Про вищу освіту» і надати Національному агентству з якості вищої освіти і громадським професійним органам контролю за якістю освіти право участі у підготовці урядових законопроектів у галузі освіти спільно з центральним органом виконавчої влади з управління освітою. За основу взяти досвід діяльності відповідних державних органів УНР періоду УЦР, а також досвід роботи подібних органів країн Європи, зокрема Федеративної Республіки Німеччини.

2. Внести зміни до статті четвертої закону України «Про освіту» зобов'язавши центральний орган виконавчої влади з управління освітою скликати у тридцяти денний термін з дня вступу на посаду керівника центрального органу виконавчої влади з управління освітою, всеукраїнський учительський з'їзд, делегатами на якому будуть представники професійних учительських організацій усіх областей України, а також представники професійних учительських організацій Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя і покласти на нього обов'язок формування основ державної політики у галузі освіти і основних завдань діяльності центрального органу виконавчої влади з управління освітою. Покласти на з'їзд обов'язок розробляти стратегічну програму розвитку освіти в Україні, яку Верховна Рада України повинна розглянути і ухвалити у формі закону. Також внести зміни до статті десятої закону України «Про освіту» де зобов'язати центральний орган виконавчої влади з управління освітою у шести десятиденний термін з дня вступу на посаду керівника центрального органу виконавчої влади з управління освітою розробляти програму своєї діяльності на основі завдань, сформованих всеукраїнським учительським з'їздом і подати її на розгляд до Верховної Ради України, яка ухвалює її у формі закону, а також оприлюднює її після прийняття. Крім того, покласти на керівника центрального органу виконавчої влади з управління освітою обов'язок у випадку неможливості скликання з'їзду без наявності причин, що від нього не залежать, неможливості розробки програми діяльності центрального органу виконавчої влади з управління

освітою взагалі або у встановлений термін чи відхилення її Верховною Радою України в цілому, подати у відставку у зв'язку з неможливістю виконання своїх обов'язків.

3. Внести зміни до закону «Про судоустрій» і створити в системі судів України окремий спеціальний судовий орган громадського контролю із завданням моральної оцінки діяльності педагогічних працівників і державних службовців у галузі управління освітою. Надати такому органу повноваження, що до усунення з посади чи застосування інших санкцій до осіб, котрі стали суб'єктом його засудження. Крім того закріпити принцип формування складу такого органу на громадських засадах, повної публічності його діяльності і встановити широкий громадський контроль за його діяльністю.

4. Внести до навчальних програм з дисциплін «Історія держави і права України», «Історія правових і політичних вчень», «Конституційне право» і «Державне право зарубіжних країн» теми занять по діяльності освітнього відомства України періоду УЦР, а також по принципам особистої політико-моральної і колективної відповідальності уряду задекларовані В. К. Прокоповичем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусишин Б. І. Створення Наркомату праці України і його діяльність (листопад 1918 – серпень 1919 рр.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія" / Б. І. Андрусишин ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 1990. - 18 с.
2. Андрусишин Б. І. Робітнича політика українських урядів (1917 - 1920 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України" / Б. І. Андрусишин ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К., 1997. - 44 с.
3. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги : нарис історії робітничої політики укр. урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. / Б. І. Андрусишин ; Федерація профспілок України. - К. : [б.в.], 1995. - 192 с.
4. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посібник для студ. вузів / Б. І. Андрусишин. - К. : Либідь, 1997. - 174 с.
5. Андрусишин Б. І. Соціально-економічна програма Михайла Грушевського в Українській революції 1917-1920 рр. : до 130-річчя з дня народження М. С. Грушевського / Б. І. Андрусишин, О. П. Реєнт //Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. - 1999. - № 1. - С. 212-219.
6. Андрусишин Б. І. Соціально-економічний зміст української революції / Б. І. Андрусишин // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення : тези наук. доповідей / за ред. О. Реєнта, Ю. Терещенка [та ін.], - К., 2001. - С. 47-48.
7. Андрусишин Б. І. Центральна Рада і становлення незалежного профспілкового руху / Б. І. Андрусишин // Микола Плав'юк: Україна - життя моє. — Т. 3 : Та долю іншу він обрав — душі неспокій. На пошану Миколи Плав'юка. - К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2002. - С. 625-646.
8. Андрусишин Б. І. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради / Б. І. Андрусишин // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та

- аспірантів / НПУ ім. М. П. Драгоманова. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1996. - Т. 1. - С. 178-213.
9. Андрусишин Б. І. Профспілки і українська державність (1917- 1920 рр.) / Б. І. Андрусишин // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: матеріали наук. коїф. «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми історії і сучасності», присвяч. 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. - К. : Логос, 1996. - С. 70-71.
10. Андрусишин Б. І. Методологія оцінки соціальних конфліктів на Волині у період революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. / Б. І. Андрусишин // Малинщина у просторі і часі: Всеукр. наук. - краєзнавч. конф., 25-27 верес. 1996 р. - Малин, 1996. - С. 113-114.
11. Андрусишин Б. І. «Спомини» П. Скоропадського як джерело вивчення соціально-економічної політики Української держави / Б. І. Андрусишин // Наукові записки : матеріали зв.-наук. конф. викладачів Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова за 1992 рік. - К. : Вид-во УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1993. - С. 224-225.
12. Андрусишин Б. І. Як приборкували профспілки: міжпартійна боротьба у профрусі України 1917-1920 рр. / Б. І. Андрусишин, О. П. Реєнт, О. Л. Мовчан // Профспілки України. - 1995. - № 5-6. - С. 20-27 ; 1996. - № 1-2. - С. 53-59 ; № 3-4. - С. 65-75.
13. Андрусишин Б. І. Охорона праці : повторення пройденого? (Як було в Україні 1917-1921 рр.) / Б. І. Андрусишин // Профспілки України. - 1994 - № 1. - С. 45-50.
14. Андрусишин Б. І. Профспілки і держава: взаємовідносини в 1918-1919 рр. / Б. І. Андрусишин // Профспілки України. - 1993. - № 1.- С. 38-43 ; № 2. - 11-15 ; № 3. - С. 96-110.
15. Андрусишин Б. І. Соціально-економічні погляди С. Петлюри / Б. І. Андрусишин // Центральна Рада і український державотворчий процес: до 80-річчя створення Центральної Ради : матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. / Ін-т історії України НАН України. - К., 1997. - С. 347-366.

16. Андрусишин Б. І. Державні органи регулювання трудових відносин в УНР / Б. І. Андрусишин // Наукові записки : зб. наук. ст. / НПУ імені М. П. Драгоманова. - К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. - Вип. 4. - С. 139-147.
17. Андрусишин Б. І. Трудове право в Українській Народній Республіці / Б. І. Андрусишин // Наукові записки : зб. наук. ст. / НПУ імені М. П. Драгоманова. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. - Ч. 1 : Педагогічні та історичні науки. - С. 187-195.
18. Андрусишин Б. І. Західні українці у державному апараті УНР / Б. І. Андрусишин // Наукові записки: збірник / Інститут політичних етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: Вид-во Інституту політичних етнонаціональних досліджень, 2000. - С. 3-11.
19. Андрусишин Б. І. Профспілки в контексті українського консерватизму (1918 р.) / Б. Андрусишин // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації професійних спілок України. - 2000. — № 3. - С. 19-24.
20. Андрусишин Б. Є в революції початок / Б. Андрусишин // Освіта. - 2001. - №38-39 (11-18 липня). - С. 13. - Рец. на кн.: Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / Реєнт О. П., Рубльов О. С. – К. : 1999. - 320 с.
21. Андрусишин Б. І. Справа охорони пам'яток церковної старовини у добу Директорії УНР (1918-1921 рр.) / Б. І. Андрусишин // Культурна спадщина України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Умань, 15-16 травня 2009 р. - Умань, 2009. - С. 162-169.
22. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні : 1917-1990 / В. І. Акуленко. - К. : Вища школа, 1991. - 274 с.
23. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917-1920 рр. : автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України" / Н. В. Агафонова ; Одеський держ. економічний ун-т. - О., 1998. - 16 с.
24. Бадєєва Л. І. Діяльність товариства "Просвіта" на Лівобережній Україні у ХХ столітті : автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія

- України" / Л. І. Бадєєва ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. - Х., 2004. - 20 с.
25. Бєвз Т. А. Формування Української держави за доби Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України" / Т. А. Бєвз ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 1995. - 24 с.
26. Бєвз Т. А. Українська партія соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика : автореф. дис. ...д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України" / Т. А. Бєвз ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2005. - 33 с.
27. Богуславська В. Г. Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України" / В. Г. Богуславська ; Донецький національний ун-т. - Донецьк, 2001. - 19 с.
28. Богуславська В. Г. Історіографія проблеми становлення народної освіти в період української національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) / В. Г. Богуславська // Вісник Донецького університету. Сер. "Б". Гуманітарні науки. – 1999. – №1. – С. 27-33.
29. Богуславська В. Г. Розробка концептуальних основ народної освіти та перші кроки її організації в УНР за доби Центральної Ради (березень 1917-квітень 1918 рр.) / В. Г. Богуславська // Схід. – 2000. – № 5(36), вересень-жовтень. – С. 61-63.
30. Богуславська В. Г. Пошуки нового змісту освіти в період національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) / В. Г. Богуславська // Схід. – 2000. – № 1(32), січень-лютий. – С. 69-73.
31. Богуславська В. Г. Роль товариства «Просвіта» в організації народної освіти в Україні в період національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) / В. Г. Богуславська // Історичні і політологічні дослідження / Донецький державний університет. – Донецьк : Вид-во Донецького державного університету, 2000. – № 2(4). – С. 54-58.

32. Бутівченко С. В. Зміст і форми управління середніми професійними навчальними закладами України в 1917- 1941 роках : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теорія та методика професійної освіти" / С. В. Бутівченко ; АПН України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти. - К., 1997. - 17 с.
33. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920) / Г. Васькович //Мандрівець. – 1995. – № 3. – С. 9.
34. Васькович Г. Шкільництво в українській національній державі (1917-1920 рр) / Г. Васькович // Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). - Київ, 1996. - С. 66-123.
35. Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / упоряд.: В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмак ; Мін-во освіти, науки, молоді та спорту України ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. - 382 с.
36. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / В. Ф. Верстюк ; Міжнар. фонд "Відродження", Міністерство освіти України. - Київ : Заповіт, 1997. - 344 с.
37. Верстюк В. Ф. Склад і структура Української Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. - К., 2009. — Вип. 4. — С. 5-30.
38. Верстюк В. Ф. Діячі Української Центральної Ради : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко ; НАН України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури. - К. : [б.в.], 1998. - 255 с.
39. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / О. Ю. Висоцький. - К. : Основні цінності, 2004. - 272 с.
40. Винниченко В. Відродження нації : історія української революції. Март 1917 р. - грудень 1919 р. / В. Винниченко. - К. : Дзвін 1920. - Ч. 2. - 328 с.
41. Від Секретарства народної освіти // Вільна Українська Школа. — 1917. — № 3-4. — С. 194-196.

42. Гай-Нижник П. П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917-1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. - К.: Українське агентство інформації та друку "Рада", 2009. - Вип. XXIV. - С.229-270.
43. Гладка Т. І. Освіта в інноваційній політиці ФРН / Т. І. Гладка // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. – № 2 (36). – С. 313-317.
44. Городяненко В. Г. Соціологія : підручник / В. Г. Городяненко [та ін.] ; за ред. В. Г. Городяненко. - 2. вид., перероб., доп. - К. : Видавничий центр "Академія", 2002. - 559 с.
45. Головний козир революції // Голос труда. - 1917. - № 3. - С. 2-3.
46. Гомотюк О. Є. Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 - квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гомотюк Оксана Євгенівна ; Київський ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 1997. - 24 с.
47. Грушевський М. С. Листування Михайла Грушевського / М. С. Грушевський ; упоряд. Г. Бурлака ; ред. Л. Винар ; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. - К. : [б.в.] ; Нью-Йорк : [б.в.], 1997. - 399 с.
48. Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894 рр.) / М. С. Грушевський ; підгот. до вид., передне слово, упоряд., комент. і післямова Л. Зашкільняк ; відп. ред. П. Сохань [та ін.] ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К. : [б.в.], 1997. - 261 с.
49. Грушевський М. С. Українська Центральна Рада й її Універсали. Перший і другий / М. С. Грушевський. - 2.вид., доп. - К. : [б.в.], 1917. - 16 с.
50. Грушевський М. С. Вільна Україна : статті з останніх днів (березень-квітень 1917) / М. С. Грушевський. - К. : Друкарня товариства "П.Барський", 1917. - 16 с.

51. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу / М. С. Грушевський. - 2. вид. - К. : [б.в.], 1917. - 62 с.
52. Денисенко О. А. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській державі (1918 р.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Денисенко Олена Анатоліївна ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2002. - 19 с.
53. Декларація Генерального Секретаріату // Вісті з Української Центральної Ради. - 1917. - № 10. - С. 2-3.
54. Декларація Генерального Секретаріату // Нова Рада. - 1917. - № 150. - С. 1.
55. Дідух Л. В. Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець XIX - перша чверть XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України" / Л. В. Дідух ; Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. – К. : Б.в., 2005. – 17 с.
56. До Українського громадянства. Заклик / О. Вілінський, О. Волошин, А. Вязлов, М. Демяновський, Д. Дорошенко, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Леонтович, Ф. Матушенський, А. Ніковський, В. Прокопович, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Чикаленко, Ф. Штейнгель, Л. Яновська // Нова Рада. - 1917. - № 1. - С. 1.
57. Доценко О. Літопис Української Революції : матеріали й документи до історії української революції / О. Доценко. - Т. - Львів, 1924. - Т. 2, кн. 5 : 1917-1923. - 400 с.
58. Довідник з історії України : в 3-х тт. Т.1(А-Й) / упоряд.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст ; Ін-т історичних досліджень Львівського держ. ун-ту. - Київ : Генеза, 1993. - 240 с.
59. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи / О. Дорошкевич // Вільна Українська Школа. — 1917. - № 2. – С. 98-108.
60. Дорошенко Д. І. Історія України 1917-1923 рр. : в 2 т. / Д. І. Дорошенко ; упоряд., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко. - К. : Темпора, 2002. - (Vita Memoriae). - Т. 1 : Доба Центральної Ради. - 320 с.

61. До історії етнографічних досліджень Криму: Олександр Федорович Музиченко / А. Непомнящий // Народна творчість та етнографія. — 2007. — №. 5. — С. 19-22.
62. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Драч Оксана Олександрівна ; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. - Х., 2002. - 17 с.
63. Драч О. О. Навчальний процес у земській школі у другій половині ХІХ ст. / О. О. Драч // Збірник наукових праць. Сер.: Історія та географія /Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Х., 1999. – Вип. 3. – С. 88–100.
64. Драч О. О. Народний учитель початкової школи в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. О. Драч // Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – Вип. 5. – С. 171-185.
65. Драч О. О. Запровадження загальної початкової освіти в українських губерніях Російської імперії (1861 – 1917 рр.) / О. О. Драч // Збірник наукових праць. Сер.: Історія та географія / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2001. – Вип. 7. – С. 17-24.
66. Ернст Ф. Л. Георгій Нарбут та нова українська книга / Ф. Л. Ернст //Бібліологічні вісті. - 1926. - № 3. - С. 13.
67. Енциклопедія українознавства. Загальна частина : перевидання в Україні / НАН України, Інститут української археографії. - К.: [б.в.], 1995. - Т. 2. - С.369-800 + 1 л. карт.
68. Енциклопедія історії України: Т. 8. Па - Прик / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]; НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2011. - 520 с.
69. Закон України «Про освіту» : за станом на 1 січня 2013 р. / Верховна Рада України : Офіц. вид. - К. : Палам. вид-во, 1991. - 34 с. - (Бібліотека офіційних видань).

70. Задирака Н. Ю. Теоретико-правові питання законотворчості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Задирака Наталя Юрїївна ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2005. — 16 с.
71. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) : [монографія] / О. М. Завальнюк ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І Огієнка. - Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. - 643 с.
72. Заріцька І. М. Земельне законодавство доби української революції 1917-1921 рр. : [монографія] / І. М. Заріцька ; за заг. ред. І. Б. Усенка. - К. : Атіка, 2010. — 240 с.
73. Зайченко І. В. Педагогіка : навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закл. / І. В. Зайченко - К. : Освіта України, 2009. - 620 с.
74. Зворський С. Л. Видавнича та бібліотечна діяльність київського товариства "Просвіта" (1906-1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.08 „книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство" / С. Л. Зворський ; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. - К., 2000. - 18 с.
75. Зворський С. Л. Видавнича діяльність київської "Просвіти" в 1917-1919 роках / С. Л. Зворський // Вісник Книжкової палати. — 1999. — № 6. — С. 23-26.
76. Зворський С. Л. До проблеми вивчення історії бібліотечної справи в Україні / С. Л. Зворський // Бібліотечний вісник. — 1997. — № 4. — С. 20-21.
77. Зубалій О. Д. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917-1920 рр.) / О. Д. Зубалій, Д. С. Рященко // Український історичний журнал. — 1998. — № 3, (№419). — С. 12-23.
78. Іванова А. Ю. Законодавчий процес і законодавча техніка у період Центральної Ради, Гетьманату та Директорії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень" / А. Ю. Іванова ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 2005. — 20 с.

79. Іванова А. Ю. Оприлюднення офіційних документів та матеріалів у період діяльності Центральної Ради / А. Ю. Іванова // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.– К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 25. - С. 95–99.
80. Іванова А. Ю. Законотворча діяльність Української Центральної Ради: перший національний досвід / А. Ю. Іванова // Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва: матеріали XII Міжнародної конференції істориків права. – Сімферополь, 2005. – С. 197–201.
81. Історія держави і права України : академічний курс: у 2 т.: підручник для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти / ред. В. Я. Тацій, А. Й. Рогожин ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. - К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2000 . - Т. 1 / В. Я. Тацій [та ін.]. - 646 с.
82. Історія України: нове бачення: у 2-х т. / авт. кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко, В. Б. Євтух, Г. В. Касьянов, М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Р. Г. Симоненко, Ю. І. Шаповал; під ред. В. А. Смолія. НАН України. Інститут історії України.– К.: Вид-во “Україна”, 1996. – Т. 2. - 494 с.
83. Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти в Україні : матеріали доповідей і повідомлень на Всеукр. наук.-практ. конф., 4-5 березня 1997 р., м.Житомир / АПН України, Інститут педагогіки ; ред. І. Д. Бех [та ін.]. - Житомир : Журфонд, 1997. - 104 с.
84. Из партии. Среди учителей // Рабочая газета. - 1917. - № 8. - С. 3.
85. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність : історіограф. нарис укр. державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) / В. П. Капелюшний ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К. : Олан, 2003. - 607 с.
86. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917 - 1920 : навч. посібник / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. - К. : Либідь, 1997. - 208 с.
87. Ковальчук О. О. Кошиць Олександр Антонович / О. О. Ковальчук // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю. / редкол.: В. А. Смолій

- (голова) [та ін.]; НАН України, Інститут історії України. – К.: Вид-во Наукова думка, 2008. – 568 с.
88. Кравченко А. А. Українська загальноосвітня середня школа в період визвольних змагань (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України" / А. А. Кравченко ; Запорізький держ. ун-т. - Запоріжжя, 2002. - 18 с.
89. Кравченко А. А. Перша українська гімназія ім. Т. Г. Шевченка / А. А. Кравченко // Наукові записки: зб. наук. ст. / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.— К.: Логос, 1999.— Вип. XXXV . - С. 67-74.
90. Кравченко А. А. Роль Всеукраїнської учительської спілки в справі організації та розвитку української школи / А. А. Кравченко // Наукові записки: зб. наук. ст. / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. - К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. — Вип. 44.— С. 201-206.
91. Кравченко А. А. Українська загальноосвітня середня школа в період визвольних змагань (1917-1920 рр.) / А. А. Кравченко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.— Вип. 5. - С. 74-82.
92. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко / пер. з англ.: В. Івашка та В. Корнієнка. — К.: Основи, 1997, — 423 с.
93. Кривошеєва Л. М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914-1918 рр.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01: Історія України / Л. М. Кривошеєва ; Запорізький національний ун-т. - Запоріжжя, 2009. - 20 с.
94. Кудлай О. Б. Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства освіти УНР / О. Б. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — Вип. 4. — С. 59-88.

95. Кучеров Г. Г. Становлення і діяльність сільських товариств "Просвіта" Правобережної України (1905-1923 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кучеров Геннадій Геннадійович ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці, 2007. - 20 с.
96. Лебедева І. М. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. - квітень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01: Історія України / І. М. Лебедева ; Запорізький держ. ун-т. - Запоріжжя, 2003. - 19 с.
97. Лебедева І. М. Формування Генерального Секретаріату Української Центральної Ради (червень – вересень 1917 р.) / І. М. Лебедева // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Сер.: Історія, економіка, філософія. – 1998. – Вип. 2. – С. 58-76.
98. Лебедева І. М. Особливості формування структури уряду УНР доби Центральної Ради / І. М. Лебедева // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий наук. збірник. – 2001. - Вип. 4. – С. 71-81.
99. Лебедева І. М. Джерела до вивчення процесу формування вертикалі виконавчої влади УНР доби Центральної Ради / І. М. Лебедева // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий наук. збірник. - 2002. – Вип. 5. – С. 285-296.
100. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : у 2 т. / І. Л. Лікарчук. - К. : Видавець Ешке О. М., 2002. - Т. 1 : (1917-1943 рр.). - 328 с.
101. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К. : Знання, 2006. – 839 с.
102. Луценко В. І. Досвід державного управління системою вищої освіти в розвинутих країнах та його застосування в Україні / В. І. Луценко // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології : зб. наук. праць Херсонського національного технічного університету. — Херсон, 2011. – Вип. 1 (4). - С. 67-75.
103. Любовець О. М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917-1920 рр.) : автореф. дис.

- ...д-ра іст. наук: спец. 07.00.01: Історія України / О. М. Любовець ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2006. - 31 с.
104. Луб'янов І. «Наш провід попав до рук дрібної шантрапи» / І. Луб'янов // Газета по-українськи. – 2013. - № 32 (1574). – С. 26.
105. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917 - червень 1941 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01: Історія України / Р. В. Маньковська ; НАН України, Інститут історії України. - К., 1997. - 21 с.
106. Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.) : автореф. дис. д-ра наук з держ. управління: спец. 25.00.01 : Теорія та історія державного управління / С. В. Майборода ; Українська академія держ. управління при Президентові України. - К., 2002. - 36 с.
107. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985). / В. К. Майборода. — К. : Либідь, 1992. — 196 с.
108. Міхновський М. І. Самостійна Україна / М. І. Міхновський. - К. : [б.в.] ; Л. : Всеукраїнське політичне об'єднання Державна Самостійність України, 1991. - 22 с.
109. Малюта О. В. "Просвіта" у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина ХІХ - перша чверть ХХст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 : Історія України / О. В. Малюта ; НАН України, Інститут історії України. - К., 2005. – 20 с.
110. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921 / І. П. Мазепа. - 2.вид. - Д. : Січ, 2001. - 414 с.
111. Михайло Грушевський (до 130-ї річниці від дня народження) : збірка матеріалів / відп. ред. М. Оленковський. - Херсон : [б.в.], 1996. - 43 с.
112. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посібник / П. П. Музиченко. — 4-те вид., стер. — К.: Т-во "Знання", КОО, 2003. - 429 с.

113. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова: 1834—2004: Історія. Сьогодення. Перспективи / авт.: В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова [та ін.]. - К.: Навч. книга, 2005. - 255 с.
114. Наказ Українській Центральній Раді // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. - №5. – С. 1-2.
115. Народа в справі організації Народної Освіти на Україні 15—20 грудня 1917 р. // Вільна Українська Школа. — 1918. — Ч. 5—6. — С. 54.
116. Нестуля С. І. Роль наукової та творчої інтелігенції в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету (1917- початок 30-х років) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01: Історія України / С. І. Нестуля ; Запорізький держ. ун-т. - Запоріжжя, 1998. - 17 с.
117. Огієнко І. І. Моє життя : автобіографічна хронологічна канва / І. І. Огієнко. - Житомир : Полісся, 2002. - 120 с.
118. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посібник [для студ. вищих навч. закл.] / В. Л. Ортинський – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.
119. Пахоменков Ю. Г. Український освітній процес у 1917-1918 рр. на Подніпров'ї (до історії першої українізації) / Ю. Г. Пахоменков // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник. - 2009. - № 6. - С.176-180.
120. Пастернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. / С. Пастернак. – К. : Всеукр. кооп. вид-во Союз, 1920. – 127 с.
121. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні : кінець ХІХ - початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля : кінець ХІХ ст.-лютий 1917 р. / А. І. Павко; відп. ред. Б. І. Андрусишин. - К. : Іван Федорів, 1999. - 248 с.
122. Павлова О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Павлова. - К.: Центр учбової літератури, 2012. - 368 с.

123. Передерій І. Г. Становлення основ національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917- квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ...канд. іст. наук : спец. 07.00.01: Історія України / І. Г. Передерій. - Київ, 1998. - 19 с.
124. Подковенко Т. О. Становлення системи законодавства України в 1917-1920 роках (Українська Центральна Рада, Гетьманат П.Скоропадського, Директорія УНР) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 : Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень / Т. О. Подковенко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2004. - 21 с.
125. Подковенко Т. О. Система законодавства в Україні в 1917 – 1921 рр. / Т. О. Подковенко // Актуальні проблеми правознавства: наук. збірник ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2001. – Вип. 2. – С. 91–95.
126. Подковенко Т. О. Законодавча діяльність Центральної Ради / Т. О. Подковенко // Актуальні проблеми правознавства: наук. збірник ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2001. – Вип. 3. – С. 122–129.
127. Подковенко Т. О. Конституція та конституційні акти Української Центральної Ради : історико-правовий аспект / Т. О. Подковенко // Актуальні проблеми правознавства: наук. збірник ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С.123–131.
128. Постанова Тимчасового Уряду // Вісті з Української Центральної Ради. - 1917. - № 10. - С. 1.
129. Полтавщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. - К.: УРЕ, 1992. - 1022 с.
130. Полное Собрание Законов Российской Империи, с 1649 года. Собрание первое. - Санкт-Петербург. : 1830. — Том XXVIII. – 1349 с.
131. Програма національного з'їзду УСДРП // Робітнича газета. - 1917. - № 4. - С. 2-3.

132. Програма Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, ухвалена на 2-му черговому з'їзді Партії в грудні 1905 р. // Робітнича газета. - 1917. - № 15. - С. 2-3.
133. Приходько Олекса // Енциклопедія українознавства, у 10-х томах. / гол. ред.: В. Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954—1989. — Т. 6. — С. 2005 - 2400.
134. Приходько Л. Ф. Олександр Сергійович Грушевський - історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Приходько Людмила Федорівна ; Державний комітет архівів України, Український НДІ архівної справи та документознавства. - К., 2005. - 19 с.
135. Прокопенко Л. Державне управління освітою в західноукраїнських землях у другій половині XIX на початку XX ст. / Л. Прокопенко. - Львів : ЛРІДУ УАДУ, 2010. - С. 145-151. - (Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентіві України ; вип. 22).
136. Резолюція II-го Всеукраїнського Учительського З'їзду в Києві // Вільна українська школа. - 1917. - № 1. - С. 32-35.
137. Реєнт О. П. З'їзд поневолених народів (8-15 вересня 1917 р.), (21-28 вересня н.ст.) / О. П. Реєнт, Б. І. Андрусишин ; НАН України, Інститут історії України. - К. : [б.в.], 1994. - 71 с.
138. Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ротар Наталя Юріївна ; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. - Чернівці, 1996. - 22 с.
139. Розовик Д. Ф. Національно-культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень" / Д. Ф. Розовик ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2004. - 38 с.

140. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори / С. Ф. Русова. - К. : Освіта, 1996. - 304 с.
141. Русова С. Мої спомини / С. Русова. - К. : Україна- Віта, 1996. - 208 с.
142. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова ; упоряд. В. Сергійчук ; ред. М. Іщенко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства, Центральний держ. архів вищих органів влади та управління України, Центральний держ. архів громадських об'єднань України, Українська вільна академія наук у США. - К. : Поліграфкнига, 2004. - 544 с.
143. Річицький А. Центральна Рада від лютого до жовтня : нарис з історії української революції / А. Річицький. - Х. : Держвидав України, 1928. - 62 с.
144. Салтовський О. І. Становлення радикально-націоналістичного напрямку української політичної думки / О. І. Салтовський //Українознавство : науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України. – К., 2005. - N 4.- С.277-282.
145. Собчинська М. М. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній Республіці (1917-1920 р.р.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Теорія та історія державного управління" / М. М. Собчинська ; Український державний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. - К., 1995. - 24 с.
146. Сорочан Н. А. Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 : Історія України / Н. А. Сорочан ; Харківський держ. ун-т. - Х., 1998. - 17 с.
147. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. - К. : Книга Пам'яті України : Просвіта, 1999. - 507 с.

148. Солдатенко В. Ф. Революційні альтернативи 1917 року й Україна : [монографія] / В. Ф. Солдатенко, О. М. Любовець ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса . - К. : Наукова думка, 2010. - 317 с.
149. Солдатенко В. Ф. Проект "Україна", 1917-1920 рр. Постаті / В. Ф. Солдатенко. - Х. : Фоліо, 2011. - 511 с.
150. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917-1920 роки): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті / В. Ф. Солдатенко. - К. : Парламент. вид-во, 2011. - 567 с.
151. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко ; ред. Ю. Вільчинський, Л. Масенко ; Український Вільний Ун-т, Друзі товариства ім. Григорія Ващенко. - К. : Наукова думка, 2001. - 912 с.
152. Сірополко С. О. Народна освіта на українських землях і в колоніях : [Освітній рух за часів національно-визвольних змагань українського народу] / С. О. Сірополко // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія. - Київ : Знання , 2005. - С. 379-384.
153. Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні / С. Сірополко.— Варшава, 1934. — 240 с.
154. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, еволюція, діяльність (кінець ХІХ століття - 1939 рік) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Стрілець Василь Васильович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2004. - 32 с.
155. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття-1939 рік) / В. В. Стрілець ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К. : ВПЦ "Київський університет", 2002. - 361 с.
156. Субтельний О. М. Україна. Історія. / О. М. Субтельний ; [пер. з англ.] Ю. Шевчук ; [вступ. ст. С. В. Кульчицький]. - К. : Либідь, 1991. - 512 с.
157. Симоненко Р. Г. Кирило-Мефодіївське товариство // Енциклопедія історії України : в 5 т. / голова ред. кол. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. - К. : Наукова думка, 2003 . - Т. 1 : А-В. - 688 с.

158. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції. / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. - Київ : Т-во "Знання" України, 1993. – 192 с.
159. Сушицький Теоктист // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / ред. В. Кубійович ; Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові. - Л. : Фонд духовного відродження ім. Митрополита Андрея Шептицького, 2000. - Т. 8. - С. 2805-3199.
160. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини ХІХ - початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Суровцева Ірина Юріївна ; Донецький національний ун-т. - Донецьк, 2006. - 19 с.
161. Статут Товариського Суду чести // Вільна українська школа. – 1918. - № 8-9. – С. 298-299.
162. Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): історичний аспект. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Телячий Юрій Васильович ; Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича - Чернівці, 2000. - 16 с.
163. Телячий Ю. В. Основні напрями освітньої політики на Волині в період Української Народної Республіки (1917-1920 рр.) / Ю. В. Телячий // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть: матеріали Х наук. іст. краєзнавчої конф.: зб. наук. пр. – Луцьк, 2002. – 292 с.
164. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні // Нова Рада. – 1917. - 6 серпня, N 107. - С. 1.
165. Усатенко Т. П. Шкільні реформи кінця ХVІІІ початку ХІХ ст. на українських землях / Т. П. Усатенко // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. – Чернівці, 2004. – Вип. 222. – С. 177–184.
166. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т, т. 1 (4 березня - 9 грудня 1917 р.) / Нац. акад. наук України, Ін-т історії, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України ; упоряд. : В. Ф. Верстюк, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький ; ред. В. А. Смолій. - Київ : Наукова думка, 1996. - 587 с.

167. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : у 2-х т. / ред. кол.: В. А. Смолій, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький [та ін.]; Ін-т історії України НАН України. - К.: Наукова думка, 1997. - Т.2.: 10 грудня 1917 р. - 29 квітня 1918 р. - 424 с.
168. Український педагог Іван Стешенко : посібник з історії педагогіки / ред. В. Слюсаренко. - Київ : КМПУВ, 1994. - 220 с.
169. Уряди України у ХХ ст. / С. В. Кульчицький [та ін.] ; відп. ред. В. М. Литвин ; Кабінет Міністрів України, НАН України. - К. : Наукова думка, 2001. - 608 с.
170. Хлівнюк О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 26.00.05 / Хлівнюк Олександр Віталійович ; НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства. - К., 2009. - 20 с.
171. Христюк П. О. Замітки і матеріали до історії української революції / П. О. Христюк. - Wien, 1921. - (Українська революція. Розвідки і матеріали ; кн.1). Т. 1 : 1917-1920 р. - 204 с.
172. Христюк П. О. Замітки і матеріали до історії української революції / П. О. Христюк. - Нью-Йорк : В-во Чарторийських, 1921. - (Українська революція. Розвідки і матеріали ; кн.2). Т. 2 : 1917-1920 р. - 204 с.
173. Хрестоматія з історії держави і права України : [навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл.] / [уклад. В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький ; ред. В. Д. Гончаренко]. - [3.вид., перероб]. - К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. - 796 с.
174. Хроніка // Вільна українська школа. - 1917. - № 3-4. - С. 197-206.
175. Хроніка // Вільна Українська Школа. - 1917. - № 1. - С. 63-64.
176. «Хрещена мати» української національної школи // Позашкілля. - 2009. - № 1 (25). - С. 32-34.
177. Хорунжий Ю. Шляхетні українки: Есеї-парсуни / Ю. Хорунжий. - К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. - 208 с.

178. Цапко О. М. Діяльність товариства "Просвіта" в Україні (1891-1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Цапко Олег Михайлович ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 1998. - 18 с.
179. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2201. Міністерство Освіти Української Держави. Оп. 1. Спр. 24. Листування з губернським комісаром по народній освіті на Катеринославщині про призначення про призначення повітових комісарів, вчителів та ін. 127 арк.
180. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 157. План і звіт про діяльність департаменту; звіт про перший з'їзд місцевих товариств «Просвіта», його протоколи і постанови. 52 арк.
181. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 53. Накази по міністерству освіти /копії/, 132 арк.
182. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 1115. «Українська центральна рада». Оп. 1. Спр. 5. Універсали Центральної ради. 19 арк.
183. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 1063. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, оп. 2, спр. 2. Універсали (копії) УЦР, відозва на захист УНР та проти влади П. Скоропадського, інтерпеляція Малої Ради про репресії її членів та з ін. питань; списки міністрів та товаришів міністрів УНР, списки адрес та телефонів вищих державних установ УНР. 19 арк.
184. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної

- Республіки. Оп. 1. Спр. 39. Відомості на виплату заробітної плати співробітникам міністерства і списки їх; відомості про кредитування занять. Листування з театральним відділом. 75 арк.
185. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 29. Штати й проекти штатів міністерства освіти. 43 арк.
186. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 12. Проекти, постанови і доповіді про організацію і структуру Секретарства, та Міністерства освіти УНР. 84 арк.
187. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 1115. «Українська центральна рада». Оп. 1. Спр. 1. Постанови центральної ради та її комітету про затвердження інструкції про Комісію для підготовки статуту автономії України, компетенцію та склад Комітету Центральної ради, склад Генерального секретаріату та його статут; витяги з протоколів засідань, обіжники, законопроекти та закони, проекти конституції УНР; статут канцелярії Центральної ради; тимчасовий земельний закон і ін. 272 арк.
188. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2201. Міністерство Освіти Української Держави. Оп. 1. Спр. 12. Обіжники Генерального секретаря освітніх справ про організацію роботи в школах України, тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні. 175 арк.
189. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 1115. «Українська центральна рада». Оп. 1. Спр. 26. Протоколи засідань Генерального секретаріату УНР. 31 арк.

190. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2201. Міністерство Освіти Української Держави. Оп. 1. Спр. 50. Накази по міністерству народної освіти за травень-грудень 1918 р. 191 арк.
191. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 14. Закони, законопроекти, постанови Центральної Ради, Народного міністерства освіти УНР про скасування шкільних округів і передачу до відомства Генерального секретарства освіти всіх шкіл і освітніх установ, організацію Всеукраїнської та місцевих учительських спілок. 109 арк.
192. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 10. Проекти і положення розроблені міністерством про організацію нової школи і управління освітою в цілому. 83 арк.
193. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 1115. «Українська центральна рада». Оп. 1. Спр. 27. Журнал засідань Генерального секретаріату від 19 грудня 1917 р. 16 арк.
194. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 25. Доповідні записки Комісара освіти на Кубані про труднощі роботи з місцевою владою і прохання окремих осіб про звільнення з посади. 30 арк.
195. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної

- Республіки. Оп. 1. Спр. 61. Звіт про діяльність департаменту. (нижчої освіти) 23вересня 1917 р. – травень 1918 р. 16 арк.
196. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 15. Звіт про роботу, плани і проекти планів секретарства освіти і окремих його відділів. /з 25 червня 1917 р. до 1 травня 1918 р./ 104 арк.
197. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 164. План і звіт про діяльність департаменту. 71 арк.
198. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 162. Протоколи засідань комісії і нарад по окремих формах роботи департаменту, курсів, шкіл, лекцій, дитсадків, бібліотек і інших; програми роботи цих установ; листування про організацію центрального книжкового складу. 70 арк.
199. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 170. Листування з земствами і іншими установами, які відали дитячими притулками, про облік притулків, їх стан, про передачу їх до міністерства освіти. Звіт відділу про діяльність за 10 місяців / 1918 року/. 65 арк.
200. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної

- Республіки. Оп. 1. Спр. 190. Документи з організації департаменту і його частин. (протоколи, плани, законопроекти, листування). 32 арк.
201. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 205. Документи про організацію відділу і його завдання, листування про організацію українським хорів, школи нотної грамоти та інше. 27 арк.
202. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 197. Листування з Генеральним Секретарством Народної Освіти про організацію курсів, підготовку кадрів акторів, про культурно-масову роботу. Статут драматичної школи в м. Києві. 50 арк.
203. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 196. Листування з Генеральним Секретарством Народної Освіти про організацію театрального відділу та його функції, вдержання помешкання для театрів, передачу різних театрів і гуртків до його відомства. 39 арк.
204. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 210. Плани і звіти про діяльність відділу; проект організації музею кустарних виробів. 18 арк.
205. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 8. Протоколи засідань комісії по утворенню

- медично-санітарного департаменту при міністерстві освіти. (доповіді і проекти). 19 арк.
206. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 27. Накази по міністерству освіти. /копії/. 85 арк.
207. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 154. Постанови засідання комісії по розгляду складених підручників по різних предметах для їх видання, рецензії на деякі підручники. 83 арк.
208. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 2. Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Наркомосу про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, передачу всіх учбових закладів і театрів до відому Наркомосу, організацію Центрального агентства по постачанню і розповсюдженню друкованих творів, охорону пам'яток старовини та інших питань культурного будівництва на Україні. Списки повітів і волостей України. 85 арк.
209. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 3. Декрети та проекти декретів Тимчасового робітничо-селянського Уряду України і Раднаркому УСРР. Постанови та інструкції наркоматів України. Копії. 166 арк.
210. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 5. Протоколи засідань Великої державної комісії по освіті і матеріали до них. 140 арк.

211. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 7. Протоколи засідань I-го Всеросійського з'їзду робітників освіти 25-31 серпня 1918 р. Звіт про роботи підсекції по викладанню прикладного мистецтва в учительських інститутах та семінаріях / на нараді діячів по підготовці працівників освітніх установ/. План викладання предметів українознавства в середніх школах на 1918/19 р. 80 арк.
212. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 8. Резолюції I-ї Всеросійської конференції пролетарських культурно-освітніх організацій 18-20. IX . 18р. Та план організації пролеткультури прийнятий на з'їзді Всеросійської Ради пролеткультури 4 . 1 . 19р. 13 арк.
213. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 10 Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України, Раднаркому і Наркомосу УСРР про організацію і розвиток культурно-освітньої роботи на Україні 82 арк.
214. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 11а. Реформи школи 9 арк.
215. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 13. Декрети Раднаркому УСРР про субсидування Наркомосом шкіл, що утримуються на місцеві кошти, оголошення бувш. маєтку Фальц-Фейна «Асканія Нова» народним заповідником та пояснююча записка до декрету Раднаркому про організацію при Наркомосі «Будинку Рад». Положення про Наркомос і його відділи. План організаційного обслідування губернських і повітових відділів освіти. Протоколи 2-го Радомишльського повітового з'їзду вчителів 13-18 . УІ . 19р. 71 арк.

216. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 15. Декрети та проекти декретів Раднаркому УСРР про асигнування коштів на відкриття і утримання вищих і середніх учбових закладів, організацію різних курсів для вчителів і робітників народної освіти, забезпечення студентів стипендіями, відкриття шкіл, будівництво лабораторій та інші культосвітні міроприємства. Пояснюючі записки Наркомосу УСРР до проектів декретів, кошториси та листування з Раднаркомом, Наркомфіном і відділами Наркомосу УСРР з цих же питань. 156 арк.
217. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 18. Постанова Всеросійського ЦВК про розпуск Всеросійської вчительської спілки «ВУС» в зв'язку з її контрреволюційною діяльністю. Протоколи загальних зборів співробітників Наркомосу УСРР про вибори членів комітету службовців та ревізійної комісії наркомату. 12 арк.
218. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 22. Постанови Наркомосу УСРР про організацію Управління вищими учбовими закладами. Доповідні записки завідуючих відділами Наркомосу про роботу відділів. Накази Наркомосу по особистому складу, списки та посвідчення співробітників. 84 арк.
219. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 26. Положення і тимчасове положення про Єдину трудову школу УСРР і оплату праці шкільних робітників. Штатні розписи відділів Наркомосу та вимогові відомості на видачу зарплати співробітникам загального і шкільного відділів за квітень-травень 1919 р. Списки середніх шкіл України по тарифних поясах. 82 арк.
220. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 27.

- Положення про Всеукраїнський комітет образотворчого мистецтва. Штати і списки співробітників відділів Наркомосу УСРР та листування з Тимчасовим робітничо-селянським урядом УСРР про затвердження штатів. 28 арк.
221. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 33. Протоколи і виписки з протоколів широкої колегії Наркомосу УСРР. Копії. 7 арк.
222. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ Ф. 166. Міністерство освіти України Оп. 1. Спр. 37. Накази й розпорядження Наркомосу УСРР про введення 8-годинного робочого дня й мілітаризацію установ підвідомчих Наркомосу, про призначення та звільнення вчителів. Листування з Наркоматами УСРР, губернськими відділами народної освіти і середніми учбовими закладами про надсилку відомостей по статистиці народної освіти і скликання Всеукраїнського з'їзду по статистиці. 75 арк.
223. Черкасенко С. Кілька слів про українізацію народної школи / С. Черкасенко // Вільна Українська Школа. — 1917. — № 2. — С. 68—74.
224. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) : ч.3 / Є. Чикаленко. - Львів : [б.в.], 1926. - 126 с.
225. Чирва Ю. І. Розвиток народної освіти України (1917-1932 р.р.) : Історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чирва Юрій Іванович ; Дніпропетровський ун-т. - Дніпропетровськ, 1995. - 18 с.
226. Шевчук Л. С. Правові основи законодавчого процесу доби Центральної Ради / Л. С. Шевчук // П'яті юридичні читання : матеріали Міжнародної наукової конференції, 23-24 квітня 2009 р./ НПУ імені М. П. Драгоманова. - К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. - С. 211-214.
227. Шевчук В. П. Історія української державності : курс лекцій : навчальний посібник для студ. вищ. закладів освіти / В. П. Шевчук, М. Г.

Тараненко ; голов. ред. С. В. Головка ; М-во освіти і науки України. - Київ : Либідь, 1999. - 480 с.

228. Яневський Д. Б. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. - К. : Дух і літера, 2003. - 767 с.
229. Яковкина Н. И. Очерки русской культуры первой половины 19 века : учеб. пособие / Н. И. Яковкина. - Л. : Издательство ЛГУ, 1989. - 165 с.
230. I Всеукраїнський учительський з'їзд // Нова Рада. – 1917. - № 1. – С. 4.

ДОДАТКИ

Додаток А

Іменний покажчик

Драгоманов Михайло Петрович – народився 6 вересня 1841 р. у м. Гадяч. Український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, представник відомого роду українських громадських і культурних діячів Драгоманових.

Один із організаторів «Старої громади» у Києві. Доцент Київського університету (1864–1875 рр.). Після звільнення за політичну неблагонадійність емігрував до Женеви, де очолював осередок української політичної еміграції (1876–1889 рр.). Професор Вищої школи у Софії (зараз – Софійський університет) (1889–1895 рр.). Брат письменниці та громадської діячки Олени Пчілки, дядько Лесі Українки.

Спадщина М. П. Драгоманова про моральність, особистісну зорієнтованість освіти і виховання трансформується через науковість, духовність, фольклор і концепт поширення знань серед народу – від елементарної освіти до «вселюдської науки». Внесок визначного українця в педагогіку та освіту інтегрується з діяльністю в історії, філософії, культурології, економіці, літературознавстві, мовознавстві, етнографії, фольклористиці, публіцистиці. М. П. Драгоманов був педагогом у найширшому розумінні – учитель і наставник науковців своєї й наступних епох, автор прогресивних на той час поглядів на народну освіту, ініціатор, натхненник, організатор, теоретик і активіст упровадження освіти дорослих, викладач гімназії і професор у вітчизняному та зарубіжному університетах, речник ініціативних прагнень і потягу українського народу до знань та науки в різних країнах, натхненник і засновник педагогічної періодики, різних напрямів компаративістики.

М. П. Драгоманов проголошував ідею про значимість особистості, про пріоритетність знань у її формуванні. І. Я. Франко вважав М. П. Драгоманова «правдивим учителем» майбутніх українознавців, який виводив «...малоосвітніх,

вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі якісні шляхи європейської цивілізації» [35, с. 154].

Наукова і громадсько-педагогічна діяльність М. П. Драгоманова мала місце на етапі суспільного життя, коли різні соціальні, духовні, наукові, освітні сфери ще не були належно диференційовані. Середина XIX ст. була епохою становлення української інтелігенції, представники якої експериментували водночас на різних напрямках науки, ділянках життя – у філософії, історії, педагогіці, літературознавстві, охороні здоров'я, землеробстві, політиці, у публіцистиці й освіті. На вітчизняну науку, письменництво, українське просвітництво впливали світоглядна та освітня позиції М. П. Драгоманова і членів київської «Громади» [35, с. 29-62, 154-155].

Помер від розриву аорти 20 червня 1895 р. у м. Софія, де й похований.

Стешенко Іван Матвійович – народився 24 червня 1873 р. в сім'ї відставного унтер-офіцера і полтавської міщанки. Дитинство та юність минули в батьківській оселі на околиці Полтави.

Великий вплив на формування майбутнього творця Української держави мало суворе батьківське виховання, що залишило глибокий слід у пам'яті І. М. Стешенка і знайшло відображення в його автобіографічних поетичних творах. Проте батько прагнув дати своїм дітям належну освіту. Дітей у сім'ї було дев'ятеро, але він для цього не шкодував коштів. У 1882–1892 рр. І. М. Стешенко навчався в Полтавській класичній гімназії. Тут він написав свої перші поетичні твори російською мовою, оскільки до 7-го класу не усвідомлював себе українцем.

Перелом у світогляді відбувся під час мандрівки навколишніми селами. Особливе значення мало спілкування з полтавським земським лікарем О. Кривком, який сформував у юнака поняття патріотизму і любов до рідного народу. Значний вплив справило також спілкування з тарасівцями М. Байздренком, М. Базькевичем, І. Липою, які, перебуваючи в Полтаві, мешкали в будинку Стешенків.

Будучи студентом історико-філологічного факультету Київського університету, І. М. Стешенко познайомився з цвітом української інтелігенції – родинами Старицьких, Лисенків, Косачів. Був членом літературно-мистецького гуртка «Плеяда». Вільно володів французькою, німецькою, іспанською, італійською, багатьма слов'янськими мовами, перекладав зарубіжну поезію.

Захопившись марксизмом, очолив радикальну групу студентської громади. Разом із Лесею Українкою у 1896 р. заснував у Києві групу «Українська соціал-демократія» (на два роки раніше, ніж це зробив В. Ленін) [38, с. 167-168]. З молодих років І. М. Стешенко займався суспільно-політичною діяльністю і здійснив перші кроки на шляху становлення як борця за незалежну Україну.

Після закінчення університету І. М. Стешенко влаштувався лектором Фундуклеївської жіночої гімназії, проте невдовзі був заарештований за участь у студентських заворушеннях. Після п'яти місяців ув'язнення в Лук'янівській тюрмі І. М. Стешенко був висланий за межі Києва. Протягом 1897–1900 рр. разом із дружиною жив на чернігівському хуторі М. К. Садовського. Займався перекладацькою та літературною працею: досліджував творчість І. П. Котляревського, видав збірки поезій «Хуторні сонети» та «Степові мотиви». У 1898 р. взяв участь у нелегальному з'їзді таємного товариства «Молода Україна» [168, с. 147-148].

Після повернення до Києва ввійшов до Старої Громади. У подальшому брав участь у роботі РУП, згодом УСДРП. Через заборону викладацької діяльності працював в управлінні Південно-Західної залізниці, у Київській міській думі. У 1904 р. був обраний секретарем Київського літературно-артистичного товариства.

Під час революції 1905 р. надрукував низку статей із мовного та національного питань, у яких відстоював думку про доконечність національної школи та запровадження української мови в усіх сферах життя. Видавав часопис «Шершень», а після його заборони – журнал «Гедзь». Одержавши у 1906 р. можливість повернутися до викладацької роботи, працював у чоловічій гімназії м. Слупська, викладав у Київській комерційній школі, Фребелівському інституті, на Вищих жіночих курсах, у Музично-драматичній школі М. Лисенка. Читав

історію української, російської, західноєвропейських літератур. Як член київського товариства «Просвіта», Українського клубу, клубу «Родина» брав участь у культурницьких заходах, виступав із лекціями.

У 1908 р. обраний секретарем, а згодом – товаришем голови Українського наукового товариства в Києві. Видав ґрунтовні наукові дослідження: «Історія української драми», «Проби біографії й оцінки діяльності П. Куліша». На запрошення академіка Російської академії наук О. Шахматова брав участь у написанні нарису з історії української літератури XIV–XVIII ст. для енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

У 1913–1914 рр. був одним із редакторів педагогічного часопису «Сяйво». З відкриттям у Києві в 1915 р. Тетянинської української гімназії для біженців обійняв посаду її директора.

З початком Української революції з головою поринув у вир подій. Був одним із організаторів УЦР і членом Малої Ради, головою шкільної і редакційної комісії. Очолив рух за українську школу [38, с. 169]. 6 березня 1917 р. заснував і очолив Товариство поширення шкільної освіти в Україні. Як його голова, а також член Всеукраїнської учительської спілки і Київського губвиконкому ради об'єднаних громадських організацій, докладав чимало зусиль для реалізації програми дерусифікації школи, схваленої I Всеукраїнським учительським з'їздом (5–7.06.1917 р.). Одним із найголовніших результатів діяльності Товариства в 1917 р. було проведення з'їзду українських педагогів. Уже на перших установчих зборах Товариства, за пропозицією І. М. Стешенка, було порушено питання про такий форум: «Товариші-вчителі. Перед нами на першому місці стоїть заснування рідної школи, щоб народ наш не калічив свого духа... Ми мусимо поставити цю справу на рівень найкращих педагогічних вимог, а для цього треба перш за все єднання» [100, с. 10].

15 квітня 1917 р. І. М. Стешенка було призначено генеральним секретарем освіти.

30 липня 1918 р. він був на смерть забитий у Полтаві невідомими злочинцями. Похований на Байковому кладовищі в Києві. За однією з версій,

І. М. Стешенко був убитий членами місцевої більшовицької організації за свої проукраїнські погляди і професійну діяльність на посаді генерального секретаря і міністра освіти УНР.

Григоріїв Никифор Якович – народився 9 лютого 1883 р. в сім'ї сільських учителів у містечку Бурти Черкаського повіту Київської губернії. Учительське життя він знав не лише з книжок чи з розповідей товаришів, а бачив його з дитинства. Усе життя Никифора Яковича було тісно пов'язане з учительством і школою.

Він здобув педагогічну освіту (учитель російської мови). Брав участь в організації повітово-учительського союзу в Бердичеві, на нелегальному з'їзді якого ще в 1905 р. було прийнято резолюцію з вимогами до уряду запровадити вивчення в школах України рідної мови.

Перебуваючи під наглядом поліції, Н. Я. Григоріїв усе ж залишався активним громадським діячем: організовував українські книгарні, нелегальні курси з вивчення української історії, проводив літературні і музичні вечори з національної тематики для молоді, співпрацював з «Просвітою». Основною ж його роботою було викладання всесвітньої та вітчизняної історії, російської мови, методики викладання рідної мови в середніх школах і на педагогічних курсах у Кам'янці-Подільському. Педагогічна діяльність Н. Я. Григорієва закінчилася в 1915 р., коли його було призвано на службу до російської армії як військового урядовця. В армійських частинах він перебував до люневих подій 1917 р. У квітні 1917 р. був обраний від Поділля до УЦР, у діяльності якої брав активну участь [38, с. 84-85].

Після гетьманського перевороту Н. Я. Григоріїв очолював культурно-освітній відділ Київського губернського земства, був активним діячем Українського національного союзу, учасником підготовки антигетьманського перевороту (листопад 1918 р.), коли вкотре українці боролися проти українців. У 1919 р. став членом Українського трудового конгресу, завідував службою преси Армії УНР.

Після остаточної перемоги більшовиків Н. Я. Григорійв виїхав у еміграцію, спочатку до Чехословаччини, а в 1938 р. – до США, де з 1949 р. й до кінця життя в 1953 р. очолював українське відділення радіостанції «Голос Америки».

Помер 5 серпня 1953 р. в Нью-Йорку [38, с. 85].

Христюк Павло Оникійович – народився в сім'ї козака-хлібороба на Кубані в 1890 р., куди його дід переселився з України. Навчався в Київському політехнічному інституті, брав активну участь у кооперативному русі.

Після закінчення інституту працював в окремих періодичних виданнях, був засновником та активним учасником Центрального Українського кооперативного комітету (березень 1917 р.) – організаційного і культурно-просвітницького центру української кооперації. П. О. Христюк був одним із керівників кооперативного з'їзду Київщини, що відбувався 14–16 березня 1917 р. і прийняв ухвали чіткого національного та політичного характеру. Серед них була й ухвала про необхідність запровадження української мови в школі, суді, в усіх громадських інституціях і в церкві [38, с. 180].

Подальше життя П. О. Христюка було тісно пов'язане із селянським рухом, інтереси якого він представляв і в УЦР. 5 червня 1917 р. він був призначений Генеральним писарем новоствореного ГС, а потім – міністром внутрішніх справ в уряді В. О. Голубовича.

Після гетьманського перевороту був заарештований своїми ж у Сквирі на Київщині. Звільнившись, готував повстання проти гетьмана П. П. Скоропадського. За часів Директорії працював в урядах Б. М. Мартоса та І. П. Мазепи. Був в еміграції.

У 1923 р. повернувся в Україну, працював у фінансових органах, займався літературознавчою діяльністю. На початку 30-х рр. повністю віддався науковій діяльності, працюючи в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка, редактором журналу «Література і мистецтво», секретарем редакції часопису «Літературний архів».

Проте наукою Павло Оникійович займався недовго. В Україні органи ДПУ розгортали справу Українського національного центру. За вигаданими звинуваченнями в причетності до його діяльності 2 березня 1931 р. П. О. Христюка було заарештовано та засуджено. В 1941 р. він загинув в одному з таборів Архангельської області [100, с. 41].

Прокопович В'ячеслав Костянтинович – народився 10 червня 1881 р. у Києві в родині священика. Батько походив зі старовинного козацького роду з Чигиринського повіту Київської губернії.

Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету В. К. Прокопович викладав історію в державній гімназії. Після заборони через «українофільство» працювати в державних навчальних закладах учителював у приватних гімназіях, отримав посаду наукового бібліотекаря в Київському міському музеї. На початку ХХ ст. брав активну участь у політичному житті: від 1905 р. – член української радикально-демократичної партії, від 1908 р. – член Товариства українських поступовців. У 1911–1914 рр. під псевдонімом С. Волох редагував педагогічний журнал «Світло», друкувався в українській пресі [169, с. 181]. Як свідчать сучасники, на початку ХХ ст. В. К. Прокопович був відомим і авторитетним педагогом у Києві, якого, до речі, добре знали й поза межами міста.

У 1917 р. В. К. Прокопович був обраний до складу Української Центральної Ради. Восени цього ж року він став одним із співзасновників Української партії соціалістів-федералістів. Саме цією партією В. К. Прокопович був делегований до складу уряду В. О. Голубовича.

Після гетьманського перевороту В. К. Прокопович відмовився співпрацювати з новим урядом М. Л. Василенка, незважаючи на досить наполегливі пропозиції останнього. Пізніше, за часів Директорії, він займався дипломатичною діяльністю. Із 26 травня до 14 жовтня 1920 р. керував РНМ. Наприкінці 1920 р. В. К. Прокопович емігрував з України.

В еміграції він знову повернувся до керівництва Міністерством освіти, на короткий час посівши цю посаду в першому еміграційному уряді УНР А. М. Ливицького. У 1924 р. В. К. Прокопович переїхав до Парижа, де став «одним із найближчих сподвижників С. Петлюри й посідав важливі посади в уряді УНР у вигнанні. Після вбивства С. Петлюри від 1926 р. до 1939 очолював уряд» [169, с. 183].

Перебуваючи в еміграції, крім урядових справ, займався виданням двомісячного журналу «Тризуб», дослідженнями історії м. Києва та сфрагістикою.

Життєвий шлях В. К. Прокоповича завершився 7 червня 1942 р. у Франції, де він і похований [38, с. 44].

Музиченко Олександр Федорович – народився 6 серпня 1879 р. на Херсонщині. У 1900 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут. Певний час працював в Одеській чоловічій гімназії вчителем словесності.

З 1904 по 1906 рр. стажувався в Новоросійському університеті (Одеса), у 1906–1908 рр. поглиблював знання в Ієнському університеті (Німеччина) під керівництвом В. Райна, вивчав досвід провідних країн Західної Європи та Америки [61, с. 19].

З 1908 по 1910 рр. працював у Ніжині, читав курси педагогіки і філософії. Працював у Київському інституті народної освіти. Виступав як лектор з питань методики, історії зарубіжної педагогіки. Був першим директором Київського педагогічного музею.

О. Ф. Музиченко – автор праць «На пути к демократизации школы» (1907 р.), «Философско-педагогическая мысль и школьная практика в современной Германии» (1909 р.), «Что такое педагогика и чему она учит» (1912 р.), «Современные педагогические течения в Западной Европе и Америке» (1913 р.), «Проблема комплексности в Германии и у нас» (1924 р.) та ін.

Він написав і опублікував кілька статей з методики навчання, підручники і навчальні посібники для початкової школи: «Читання і культура слова в сучасній школі» (1930 р.), «Буквар» (у співавторстві), «Методпоради по навчанню грамоті

по букварю» (у співавторстві), «Як навчати грамоти за букварем» (у співавторстві).

Помер 12 жовтня 1937 р. [61, с. 19-21]. Похований у Києві на Лук'янівському цвинтарі (ділянка 13-III).

Голоскевич Григорій Костянтинович – український мовознавець, громадський діяч, член Української Центральної Ради.

Г. К. Голоскевич народився 4 листопада 1884 р. у с. Супрунківці в родині священника Костянтина Степановича Голоскевича, який закінчив Волинську духовну семінарію та в 1883–1888 рр. був священником у с. Супрунківці. У 1888 р. його перемістили в с. Рункошів, а звідти у 1898 р. – в с. Бодачівка Ушицького повіту [67, с. 406-407].

Г. К. Голоскевич закінчив у 1899 р. Приворотське духовне училище, у 1905 р. – Подільську духовну семінарію в Кам'янці-Подільському (входив до напівлегального українського гуртка Володимира Чехівського). У 1906–1911 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Був учнем академіка Олексія Шахматова, належав до керованої ним лінгвістичної секції гуртка українознавства при університеті. Досліджував говірки Поділля (розвідку про них опубліковано в академічному збірнику).

Один із провідників українського національного руху в Петрограді. Учителював у Ризі (1911–1913 рр.), Петербурзі (1913–1917 рр.), Києві (до 1918 р.). Від 1918 р. працював у ВУАН (Всеукраїнській академії наук).

Г. К. Голоскевич – автор «Правописного словника» (перший найкращий і найповніший орфографічний словник української мови; сорок тисяч слів, сім видань: 1914–1930 рр.; перевидано в 1952 р. у Нью-Йорку). Автор праць з діалектології Поділля.

Г. К. Голоскевича було заарештовано 17 серпня 1929 р. Вироком особливого складу Верховного суду УРСР від 19 квітня 1930 р. за участь у діяльності національної контрреволюційної організації «Спілка визволення України» засуджено до п'яти років позбавлення волі. Ув'язнення відбував у Ярославській

в'язниці, потім його було вислано до Тобольська, де він загинув за нез'ясованих обставин. За деякими даними – вкоротив собі віку. Реабілітований 11 серпня 1989 р. [67, с. 407].

Русова Софія Федорівна (дівооче прізвище Ліндфорс) – народилася 18 лютого 1856 р. у с. Олешня Ріпкинського району Чернігівської області в сім'ї поміщика, яка мала давні аристократичні корені. Її батько за походженням – швед, мати – французенка.

Закінчила Фундуклеївську гімназію в Києві. Разом зі старшою сестрою відкрила свою школу, а згодом дитячий садок. Зважившись на таку самостійну і подвижницьку працю, С. Ф. Русова зробила вибір на все життя: вона віддала свою невтомну енергію українським дітям, організації дитячих установ, шкіл, притулків [176, с. 32].

Разом з чоловіком С. Ф. Русова об'їздила пів-України. Вона працювала в дошкільних та шкільних установах Чернігова, Ніжина, Одеси, Єлисаветграда, Полтави, Харкова. Життєвий шлях С. Ф. Русової тісно пов'язаний із Херсоном, де її чоловік А. А. Русов працював статистом. У Херсоні, згадувала вона, тоді вже був утворений гурток діяльних українців, які підготували і видали перший у Херсоні альманах «Степ». Життя Русових у Херсоні було наповнене творчістю, музикою, літературою.

Крім роботи в статистичному бюро, А. А. Русов із поміщиком Скадовським займався археологічними розкопками в районі с. Білозерка.

У 1889 р. за розпорядженням губернатора родині Русових, які, на думку жандармських чинів, були центром крамоли в губернському місті, було наказано за двадцять години назавжди покинути межі Херсонської губернії.

З 1909 р. С. Ф. Русова – професор Фребелівського педагогічного інституту в Києві, потім – викладач комерційного інституту. Вона була однією з засновниць і співредактором українського педагогічного журналу «Світло», що виходив у Києві протягом 1910–1914 рр.

«Прийдіть, будемо жити заради наших дітей», – з таким гарячим гаслом жила і працювала С. Ф. Русова.

Особливо активно С. Ф. Русова розгорнула діяльність з приходом нової влади. З 1917 р. вона керувала відділом дошкільної та позашкільної освіти і виховання. З усією рішучістю втілювала в життя гасло «українізації народної освіти, всіх шкіл, всіх освітніх організацій» [176, с. 32-33].

За активної участі С. Ф. Русової в Україні почали організовуватися нові і впроваджуватися старі «Просвіти», оскільки в них вбачали найкращу форму поширення освіти серед дорослого населення.

Вона складала підручники з географії та французької мови, писала популярні історико-географічні нариси для самоосвіти, залишила помітний слід в історії української літературно-естетичної думки.

За свою полум'яну любов до Батьківщини С. Ф. Русова поплатилася еміграцією. Вона була потрібна в рідному краї, але надзвичайно важливою була її присутність і в еміграції. С. Петлюра говорив: «Треба тепер, щоб Русова цілу Європу об'їхала й розповіла про стан України» [176, с. 33].

С. Ф. Русова розуміла, що обов'язки справжніх українців полягають не в тому, щоб шукати захисту у світі, а в тому, аби виконувати свій громадянський обов'язок на рідній землі. Вона постійно засмучувалася через долю української державності.

С. Ф. Русова пішла з життя 5 лютого 1940 р. у Празі. Її могила знаходиться на Ольшанському цвинтарі. Гідно шанується світла пам'ять мудрої, невтомної просвітительки [176, с. 34].

Приходько Олександр Кіндратович – народився 17 жовтня 1887 р. у с. Княжпіль, нині Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. У 1899 р. сім'я Приходьків переїхала до Кам'янця-Подільського. Тут батько родини, Кіндрат Вікторович, працював міським садівником.

О. К. Приходько закінчив Подільську духовну семінарію. Він мав добрий музичний слух і гарний голос, тож юнака прийняли до кафедрального хору, в

якому він познайомився з найкращими зразками хорової творчості українських, російських і зарубіжних композиторів і добре засвоїв техніку хорового співу.

Потім О. К. Приходько закінчив філологічний факультет університету та музичний інститут у Варшаві. Після закінчення навчання став професором української гімназії у Варшаві, яку в 1915 р. було евакуйовано в Чернігів.

Після поразки УНР виїхав у еміграцію де й помер 8 лютого 1977 р. у Празі [133, с. 2346].

Кошиць Олександр Антонович – народився 30 серпня 1875 р. у с. Ромашки Канівського повіту, нині Миронівський район Київської області. Належав до старої родини священиків. Батько, Антін Гнатович, був священиком, мати, Євдокія Михайлівна, походила з родини Маяковських.

У 1877 р. батько переїхав на нову парафію поруч із Шевченковою Кирилівкою – у село Тарасівку Звенигородського повіту. У свій час Тарас Шевченко наймитував у його прадіда – священика Григорія Кошиця, а згодом, коли вже був вільним художником (1845 р.), безуспішно сватався до дочки останнього Феодосії (Тодосі).

У 1884 р. О. А. Кошиць вступив до Єпархіальної бурси в Богуславі, у 1890 р. перейшов до Київської духовної академії, де отримав диплом Академії і вчений ступінь кандидата богослов'я в 1901 р.

У 1902 р. працював учителем на Кавказі у Духовній жіночій гімназії в Ставрополі, а потім – викладачем історії в Учительському інституті. Між 1903 та 1905 рр. збирав і записував козацькі пісні на Кубані, які згодом опублікував у збірці «500 кубанських народних пісень» [87, с. 260].

Повернувшись до Києва у 1904 р., вчителював у різних гімназіях, керував хорами Духовної школи, Школи сліпих, Комерційної школи, хором студентів Університету Св. Володимира. Згодом перейшов на роботу до Музично-драматичного інституту Миколи Лисенка, де вів клас хорового співу та одночасно студіював композицію у професора Любомирського. З 1911 р. дирекція Імператорського музичного училища запропонувала йому вести клас хорового

співу в училищі, а пізніше – в консерваторії. У 1912 р. обіймав капельництво в театрі Миколи Садовського, а в 1917 р. – диригентуру Київської опери.

У 1917 р. УЦР покликала О. А. Кошиця до Музичної театральної комісії, яка була зародком музичного відділу у складі відділу мистецтв Генерального секретарства освіти, а пізніше – Міністерства мистецтв України. За часів Директорії, спільно з К. Г. Стеценком, О. А. Кошиць став співорганізатором Української республіканської капели, з якою, за дорученням С. Петлюри, відбув у концертну подорож Західною Європою й Америкою. Цей колектив, на той момент найкращий в Україні, засобами мистецтва інформував світ про боротьбу українського народу за незалежність. Українська республіканська капела О. А. Кошиця успішно гастролювала європейськими столицями: їй з 1919 р. аплодували Чехословаччина, Австрія, Швейцарія, Франція, Бельгія, Голландія, Англія, Німеччина, Польща, Іспанія. У 1922 р. О. А. Кошиць зі своїм хором виїхав у турне до Америки, де мав іще більший успіх, ніж у Європі. Хор завоював грандіозну славу в США, Аргентині, Уругваї, Бразилії; з великим успіхом він концертував у 1923–1924 рр. в Канаді, Мексиці, Флориді, Каліфорнії, на Кубі. Цікавий факт: обробку О. А. Кошиця народної пісні «Ой ходить сон коло вікон» у 1929 р. чув Джордж Гершвін, мелодія цієї пісні лягла в основу арії «Summertime» з опери «Поргі і Бесс». Ця арія згодом стала одним із найпопулярніших джазових стандартів. Після падіння УНР О. А. Кошиць уже не зміг повернутися з хором до України [87, с. 260-261].

У 1926 р. оселився в Нью-Йорку, працював в Америці й Канаді над вихованням нових диригентів: провадив музичні курси для диригентів тощо. Писав церковні твори (5 літургій, окремі співи), займався обробкою народних пісень. У Нью-Йорку продовжував популяризувати українську музику своїми композиціями, аранжуванням та грамофонними записами. Музичне видавництво «Вітмарк і син» видало масовим тиражем переклади англійською мовою 42 українських народних пісень в обробці О. А. Кошиця.

Попри тріумфи в Європі, США, Мексиці, Кубі, Бразилії, Канаді, О. А. Кошиця все частіше переслідувала нестерпна ностальгія, тривожили звістки

з батьківщини. Своїм друзям Беневським писав: «Єдина моя надія, що держить мене на землі і дає сили жити, – це бути перед смертю дома, побачити милих друзів, мій дорогий Київ, мою Україну». На жаль чи на щастя, бюрократична система узгоджень розтягувала такі процедури на роки. Востаннє в 1928 р. надійшло повідомлення, що його кандидатуру на повернення в Україну не затверджено. О. А. Кошиць дуже болісно сприйняв цей удар.

Пізніше, у Вінніпегу, упорядкував щоденникові записи («З піснею через світ», видрукувані посмертно) та написав «Спогади», інтенсивно працював над репертуаром віршового звукозапису.

Свій земний шлях Олександр Антонович Кошиць закінчив 21 вересня 1944 р. у Вінніпегу. Похорон був подібний до всенародної жалобної демонстрації, а тіло упокоїлося в мавзолеї цвинтаря «Глен-Іден» (англ. Glen Eden), де зазвичай ховають визначних православних канадців українського походження [87, с. 261].

Старицька Марія Михайлівна – дочка Михайла і Софії Старицьких. Народилася 31 травня 1865 р. Закінчила Петербурзьке театральне училище.

З дитинства брала участь в аматорських виставах Київського драматичного гуртка, з 1885 р. – в професійній трупі свого батька, згодом – у трупах М. Кропивницького, М. Садовського та ін. Виступала з характерними ролями в п'єсах М. Старицького «Не судилось» (Анна Петрівна), «За двома зайцями» (Лимериха), «Маруся Богуславка» (мати), «Богдан Хмельницький» (Ганна) та ін. Виступала з мистецькими читаннями.

У 1904 р. очолювала драматичний відділ музично-драматичної школи М. Лисенка (з 1918 р. – інститут його ж імені).

М. М. Старицька вперше поставила на сцені твори Лесі Українки «Йоганна, жінка Гусова» та «Айша й Мохаммед» силами учнів музично-драматичної школи М. Лисенка у 1913 р. і «Камінний господар» у співпраці з Г. Матковським у театрі М. Садовського (1914 р.).

Померла 20 грудня 1930 р. у Києві [177, с. 72-87].

Кричевський Василь Григорович – народився 31 грудня 1872 р. у с. Ворожба Лебединського району. Був патріархом великої родини Кричевських, яка дала українському мистецтву ряд видатних особистостей. Батько художників Василя та Миколи Кричевських, митців, які здобули славу і популярність, особливо за свої праці аквареллю. Дід художниці Катрі Василівни Кричевської-Росандич. Брат Федора Кричевського, видатного образотворчого митця і педагога.

Крім малярства, у якому В. Г. Кричевський був типовим представником ліричного «українського імпресіонізму», графіки, де він зв'язує сучасність із здобутками книжкових прикрас XVII–XVIII ст., виконав у цьому дусі, між іншими цінними працями, проект прийнятого Центральною Радою українського державного герба. Його вважають творцем нового українського стилю в архітектурі [129, с. 426].

Помер 15 листопада 1952 р. у м. Каракасі, що у Венесуелі, де і був похований. Через деякий час відбулося перепоховання митця на українському цвинтарі св. Андрія в м. Бавнд-Брук, штат Нью-Джерсі, США.

Павлуцький Григорій Григорович – народився 19 січня 1861 р. в Києві. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету у 1886 р. Учень Ю. А. Кулаковського з класичної філології. Вивчав класичну мистецьку спадщину в музеях і бібліотеках Берліна та Парижа, де на той час знаходилися найбільші колекції античних творів, слухав лекції у Сорбонні.

Прочитавши пробні лекції студентам Київського університету «Про витоки мистецтва у Греції», молодий дослідник отримав звання приват-доцента, а в 1897 р., захистивши докторську дисертацію «Про жанрові сюжети у грецькому мистецтві до епохи еллінізму», був обраний екстраординарним професором щойно заснованої кафедри мистецтвознавства [129, с. 16].

Фахівець із класичного мистецтва, у кінці XIX ст. він активно включається у вивчення давнього українського церковного зодчества, зокрема дерев'яної народної культової архітектури. Його книга «Давнє дерев'яне церковне зодчество у південно-західному краї Росії» стало першим серйозним дослідженням у цій

галузі. Г. Г. Павлуцький займався історією української архітектури, іконописом, ужитковим мистецтвом. На межі ХІХ–ХХ ст. виходять його праці «Про походження форм українського церковного зодчества», «Про походження давньоруського живопису», «Дерев'яне і кам'яне зодчество України», «Найдавніші храми Києва і Чернігова». Непересічну наукову вартість має видана Г. Г. Павлуцьким праця «Історія українського орнаменту».

Поряд з вивченням українського мистецтва продовжував досліджувати і класичну спадщину Європи. Одна за одною виходять книги Г. Г. Павлуцького «Давньогрецькі розмальовані вази» (1889 р.), «Фідій» (1890 р.), «Корінфський архітектурний ордер» (1891 р.), «Храм Зевса Олімпійського в Афінах» (1899 р.) та ін.

У добу змагань за самостійну і незалежну Україну Г. Г. Павлуцький брав участь у розробці малого й великого гербів України, малюнків грошових знаків. Був серед тих, хто порушив питання про відкриття Українського державного університету, Української академії мистецтв, заснування Національної картинної галереї.

Г. Г. Павлуцький уперше ввів до академічного курсу цикли лекцій з історії українського мистецтва та із сучасного українського мистецтва. Він читав досить повний курс історії західноєвропейського і російського мистецтва. У 1902 р. переклав і відредагував «Історію мистецтва» французького вченого К. Байє, додавши до неї власні розділи про російське мистецтво ХVІІІ–ХІХ ст. Тим самим він забезпечив своїх студентів повноцінним навчальним посібником з історії мистецтва.

Г. Г. Павлуцький вважав, що історія мистецтва може й повинна викладатися систематично і тільки в повному обсязі. Він наголошував на необхідності введення на факультетах спеціальності «Історія мистецтва» для студентів, які бажають ґрунтовно ознайомитися з нею, прослухати спеціальні курси і, більш того, обрати мистецтвознавство своєю професією та присвятити себе науковій діяльності. Професор наголошував, що якщо існує магістерський іспит для істориків мистецтва, то повинна існувати і школа для них. Тим самим він хотів,

щоб університет випускав фахівців-мистецтвознавців. Його учнями були видатні українські мистецтвознавці Д. В. Антонович, С. О. Гіляров, Ф. Л. Ернст, Д. М. Щербаківський та інші. Виховання Г. Г. Павлуцьким цілої плеяди учнів визначило розквіт київської школи мистецтвознавства в 1910–1920-х рр. [129, с. 16-17].

Помер 15 березня 1924 р. у Києві.

Біляшівський Микола Федотович – народився 24 жовтня 1867 р. у м. Умані в сім'ї священика.

Зацікавлення українською старовиною з'явилося в гімназійні роки, коли М. Ф. Біляшівський познайомився з директором Київського церковно-археологічного музею М. І. Петровим. Інтерес до нумізматики спонукав М. Ф. Біляшівського стати членом гуртка київських нумізматів.

Протягом 1887–1891 рр. М. Ф. Біляшівський навчався на юридичному факультеті Київського, а згодом Новоросійського університетів, де й отримав диплом. Разом з тим він систематично слухав лекції із загальної та східноєвропейської археології професора В. Б. Антоновича, а також А. В. Прахова – з античного мистецтва. В студентські роки почав серйозно займатися археологією [55, с. 7-8].

Становлення світоглядних засад науковця припало на час національного піднесення кінця XIX – початку XX ст. та одночасного бурхливого розвитку науки. Певний вплив на громадську позицію М. Ф. Біляшівського мав В. Б. Антонович, який звернув його увагу на проблеми українства, а також громадсько-політична позиція членів гуртка, що зосередився навколо редакції «Киевской старины».

Як вільний слухач М. Ф. Біляшівський вступив на природничий факультет Московського університету (з 1892 р.), де потрапив до числа осіб, що гуртувалися навколо професора Д. М. Анучіна. Він брав активну участь у науковому житті Москви: став учасником XI Міжнародного конгресу з доісторичної археології, антропології і зоології, долучився до роботи декількох наукових товариств тощо.

Окрім наукової і дослідницької роботи, працював у Архіві Міністерства юстиції під керівництвом відомого російського історика права, археолога та архівіста Д. Я. Самоквасова як його власний секретар.

У 1894–1898 рр. М. Ф. Біляшівський працював завідувачем Архіву колишнього фінансового управління Царства Польського при Варшавській казенній палаті, займаючись упорядкуванням документальних колекцій архіву, а також плануючи друкування джерел з історії України. Тоді ж він познайомився з М. С. Грушевським і допомагав йому в підготовці до друку перших двох томів люстраційних описів королівщин фундаментальної серії «Жерела до історії України-Руси». Працюючи у Варшаві, М. Ф. Біляшівський долучився також до організації Городоцького музею барона Ф. Р. Штейнгеля на Волині.

На початку ХХ ст., будучи вже знаним ученим та маючи досить успішну наукову кар'єру, М. Ф. Біляшівський занурився в громадсько-культурну діяльність, пов'язану з музейною та пам'яткоохоронною справами. У 1902 р. він став директором Київського міського художньо-промислового і наукового музею, заснованого за його участі, і залишався на цій посаді до 1923 р.

Під час Першої російської революції 1905–1907 рр. М. Ф. Біляшівський розпочав свою громадсько-політичну діяльність. Він взяв участь у виборах до I Державної Думи, одержавши мандат від Київщини. У Думі М. Ф. Біляшівський був членом Української парламентської громади, що відстоювала автономію України. Під час Першої світової війни служив у Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст на території Буковини [55, с. 10-13].

Основна діяльність М. Ф. Біляшівського протягом 1917–1923 рр. була зосереджена на розбудові нових організаційних підвалин пам'яткоохоронної справи. Крім того, він долучився до створення Української академії мистецтв, Київського археологічного інституту тощо. У 1919 р. М. Ф. Біляшівського обрано дійсним членом Української академії наук. Він очолив в Академії кафедру археології в історично-філологічному відділі та комісію для складання археологічної карти України, а також був членом етнографічної комісії і Всеукраїнського археологічного комітету.

Помер М. Ф. Біляшівський 21 квітня 1926 р. і похований згідно з його волею на Княжій горі біля Канева [55, с. 7-14].

Грушевський Олександр Сергійович – представник відомої родини Грушевських. В українську культуру ввійшов як історик, етнограф, літературознавець, визначний суспільно-громадський діяч, член УЦР. На жаль, його життєвий і творчий шлях і досі залишається маловідомим.

Народився О. С. Грушевський у м. Ставрополі в сім'ї інспектора, а згодом директора народних шкіл Терської області. Навчався у Владикавказькій класичній гімназії (1888–1893 рр.); захоплювався математикою, фізикою, історією, літературою. З трьох напрямів – медичного, правничого, історико-філологічного – обрав останній, тому і вступив на історико-філологічний факультет Імператорського університету Св. Володимира в Києві. Одночасно слухав лекції на I–II курсах правничого факультету, захоплювався античною філософією. На старших курсах відвідував практичні заняття з джерелознавства в семінарі професора В. Б. Антоновича, опрацьовуючи матеріали з історії Русі домонгольського періоду [134, с. 8].

У 1899 р. О. С. Грушевський закінчив університет з дипломом I ступеня і золотою медаллю за дослідження «Турове-Пінське князівство». Незабаром молодий учений вирушає в наукове відрядження до Австрії та Німеччини, де поглиблює свої знання з археології, історії романського середньовічного життя, вивчає матеріали доісторичної доби Середньої та Східної Європи.

Зацікавлення проблемою заселення Наддніпрянщини спонукало О. С. Грушевського переселитися до Одеси. У 1904 р. він складає іспити на ступінь магістра російської історії. А з 1907–1908 рр. стає приват-доцентом кафедри російської історії Новоросійського університету в Одесі, однак через читання лекцій з історії України українською мовою змушений залишити стіни цього навчального закладу.

У 1909 р. О. С. Грушевський працював у Московському університеті, а з 1910 р. почав викладати в Петербурзькому університеті історію України, читав

лекції із соціально-економічного життя, вів спецкурси «з невеличким гуртком» на дому. У створеному ним гуртку українознавства розроблялися проблеми, не пов'язані з курсами та семінаром.

О. С. Грушевський зосередив свої наукові зацікавлення на історико-біографічних дослідженнях. Зокрема він створив цілу галерею портретів визначних істориків, фольклористів, етнографів – М. І. Костомарова, П. О. Куліша, М. О. Максимовича, І. Я. Франка. Також працював з російськими науковими часописами – «Известиями отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук» та журналом «Министерства народного просвещения» [134, с. 9-10].

О. С. Грушевський – дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ) з 1902 р., дійсний член Історичного товариства Нестора Літописця (1903 р.), дійсний член Українського наукового товариства, дійсний член Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті (1907 р.), дійсний член Імператорського російського географічного товариства (1913–1916 рр.).

Повернувшись до Києва, О. С. Грушевський одразу поринає у вир бурхливих подій нового часу. Стає членом УЦР від Української трудової партії. Розпочинає активну участь у створенні першого Українського народного університету. Саме ним виголошена доповідь про організацію навчального закладу, який був би народним і науковим одночасно. Він розробив один із варіантів навчального плану. Після відкриття Українського університету О. С. Грушевський стає його приват-доцентом, а пізніше – професором.

Учений працював у багатьох наукових установах, товариствах, комісіях, виданнях. Упродовж 1920–1936 рр. очолював Комісію Академії наук УРСР зі складання географічного словника України. З 1921 р. – директор Історико-географічної комісії ВУАН, дійсний член Археографічної комісії ВУАН. Також входив до редакційного комітету «Записок історичної і філологічної секції УНТ»; був співробітником та членом місячника «Шлях», «Записок НТШ».

Восени 1917 р. О. С. Грушевський очолив Бібліотечно-архівний відділ при Департаменті мистецтв Генерального секретаріату справ освітніх УЦР. Він запропонував оригінальну модель організації архівної справи. При Бібліотечно-архівному відділі створювалися археографічна комісія для розроблення теоретичних проблем архівознавства, наукова бібліотека, редакція спеціалізованого часопису «Пам'ятки». Він доклав значних зусиль для збереження документальних пам'яток. У своїх публікаціях звертав увагу широкого загалу на високу цінність архівних документів. О. С. Грушевський заклав основи загальної архівної реформи в Україні (1918 р.), що передбачала створення Національного архіву Української держави в Києві та губерніальних архівів і комісій на місцях.

О. С. Грушевський співпрацював з Археографічною комісією ВУАН: опрацьовував архівні джерела з історії міського землеволодіння часів Гетьманщини, займався розробкою правил археографічних публікацій у складі спеціального редакційного комітету, до якого увійшли М. С. Грушевський, Й. Ю. Гермайзе, К. О. Лазаревська, Є. К. Тимченко.

Спектр наукових досліджень О. С. Грушевського досить широкий. Він – автор понад ста праць, серед яких кілька монографій з історії Пінського Полісся та Великого князівства Литовського. Його перу належать літературознавчі, фольклористичні та етнографічні праці «Із історії української етнографії: Вивчення історичних пісень» (1905 р.), «М. О. Максимович. 1804–1873» (1906 р.), «До характеристики поглядів «Истории руссов» (1908 р.), «Гоголь і сучасна українська суспільність» (1909 р.), «Из истории украинской этнографии: Этнографические темы в украинской литературе» (1909 р.), «Н. А. Маркевич» (1911 р.), «Ранние этнографические работы Н. И. Костомарова» (1911 р.), «Из цикла украинских народных песен о панщине» (1916 р.), «З полемічної літератури кінця XVI століття і після запровадження унії» (1917 р.), «Життя і творчість Т. Г. Шевченка, 1814–1838» (1918 р.), «З етнографічних студій Ів. Франка» (1918 р.) [134, с. 11-14].

У серпні 1933 р. О. С. Грушевського звільнено з посади «за повний саботаж у науковій роботі та виготовлення низької якості та шкідливої за змістом своєї продукції, за вороже ставлення до заходів зі зміцнення діяльності ВУАН та її установ». Арешт і вигнання старшого брата М. С. Грушевського з України у 1937 р. негативно позначилися й на долі О. С. Грушевського. 9 серпня 1938 р. його було заарештовано як «одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації». Аж до березня 1939 р. у київській тюрмі тривали допити О. С. Грушевського. Упродовж багатьох місяців ув'язнення він мужньо відкидав висунені проти нього звинувачення. Лише протокол допиту від 14 березня свідчить, що його вдалося зламати, але тільки частково. Від О. С. Грушевського вимагали розшифрувати зміст його «підривної діяльності». І він мусив визнати, що ця діяльність полягала в перекручуванні суті того чи іншого історичного явища й поданні в такому вигляді молодим науковцям. А «саботаж» виявився у тому, що з 1930 р. учений не видав жодної праці. Хоча, певна річ, це сталося не з його вини, бо саме в ті роки почався розгром наукової школи М. С. Грушевського.

О. С. Грушевський тримався дуже мужньо, незважаючи на те, що в цей час йому вже виповнилося шістдесят років. Здоров'я його було дуже слабким. Під час обстеження в тюремній медамбулаторії в нього виявили цілий «букет» важких захворювань.

Звинувачувальний вирок О. С. Грушевському було затверджено заступником наркома внутрішніх справ УРСР. У цьому документі вказувалося, що органами НКВС викрита і ліквідована чергова антирадянська українська націоналістична організація. Далі йшов перелік «гріхів»: входження до українських політичних партій, родинні зв'язки з головою УЦР, підривна робота у ВУАН тощо. За участь в антирадянській націоналістичній організації О. С. Грушевському визначили міру покарання: «П'ять років заслання до Павлодара (Казахстан), зарахувавши термін від дня арешту, тобто з 8 серпня 1938 р.».

Боротьбу за звільнення О. С. Грушевського вела його дружина О. О. Грушевська. Довідавшись про те, що справу чоловіка направлено на розгляд Особливої наради, вона звернулася з листом до НКВС СРСР, намагаючись довести, що він ніколи не мав антирадянських настроїв і не належав до організації «сумнівного гатунку». Причину арешту Ольга Олександрівна вбачала у підлому оббріхуванні О. С. Грушевського, намаганні його недоброзичливців звести рахунки.

А тим часом Особлива нарада винесла ухвалу вислати О. С. Грушевського до Казахстану. Наприкінці жовтня 1939 р. дружина довідалася про долю чоловіка й у відчаї надіслала телеграму за адресою: «Москва. Кремль, особисто Й. В. Сталіну». Це документальне свідчення крику людської душі.

О. С. Грушевський тоді мешкав у Павлодарі. Перебуваючи під наглядом міліції, працював рахівником. У січні 1940 р. він подав апеляцію на скасування вироку Особливої наради. Поряд із доводами про відсутність свого зв'язку з будь-якою організацією розповів про методи отримання зізнань від заарештованих.

Можливо, якась із 81 скарг Ольги та Олександра Грушевських і «спрацювала», оскільки у червні 1940 р. справу знову розглянули в секретаріаті Особливої наради. Там дійшли висновку, що підстав для її перегляду немає. Цю відмову у вересні 1940 р. затвердив заступник наркома внутрішніх справ СРСР Меркулов, а наприкінці листопада невтішне повідомлення досягло Києва і Павлодара. О. О. Грушевській вдалося домогтися дозволу відвідати чоловіка. Потім подружжя вело листування. Остання звістка від О. С. Грушевського надійшла у серпні 1941 р.

Після визволення Києва від німецьких окупантів О. О. Грушевська надсилала численні запити з проханням з'ясувати долю О. С. Грушевського. І лише навесні 1948 р. з Іртишська Павлодарської області надійшла офіційна відповідь: «Ваш чоловік Грушевський О. С. після відбуття строку вибув невідомо куди. Точне місце перебування повідомити не можемо».

Проте О. О. Грушевська не полишала надії, вона знову і знову намагається вийти на його слід. На вимогу КДБ УРСР у 1955 р. павлодарські колеги відрядили

до Іртишська свого співробітника, якому вдалося з'ясувати, що у 1942 р. О. С. Грушевський довго хворів, лежав у лікарні і, за свідченням одного місцевого жителя, помер. Місце поховання залишилося й досі невідомим...

Навесні 1957 р. розглядалося питання про реабілітацію О. С. Грушевського. На запит КДБ УРСР республіканська академія підготувала про нього історичну довідку. Але, на превеликий жаль, аргументи київських прокурорів залишилися старими: «...разом з братом вів націоналістичну роботу на ідеологічному фронті», «викритий свідченням інших», «в працях викладені буржуазно-націоналістичні положення» тощо.

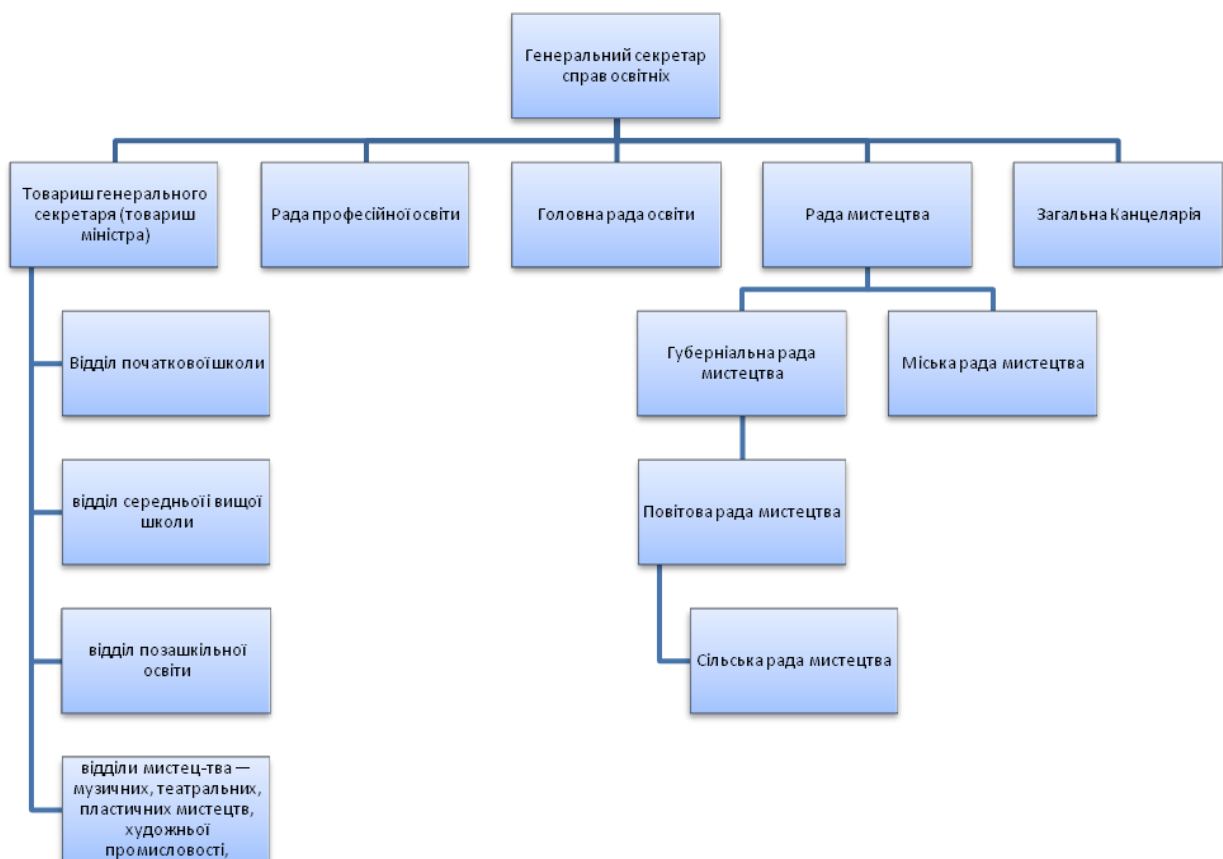
О. О. Грушевська померла в 1961 р., так і не дочекавшись повернення доброго імені чоловікові. Її роль у збереженні архіву Грушевських заслуговує на велику повагу.

Лише через три десятиліття, у вересні 1989 р., О. С. Грушевського було реабілітовано [134, с. 14-15].

Додаток Б

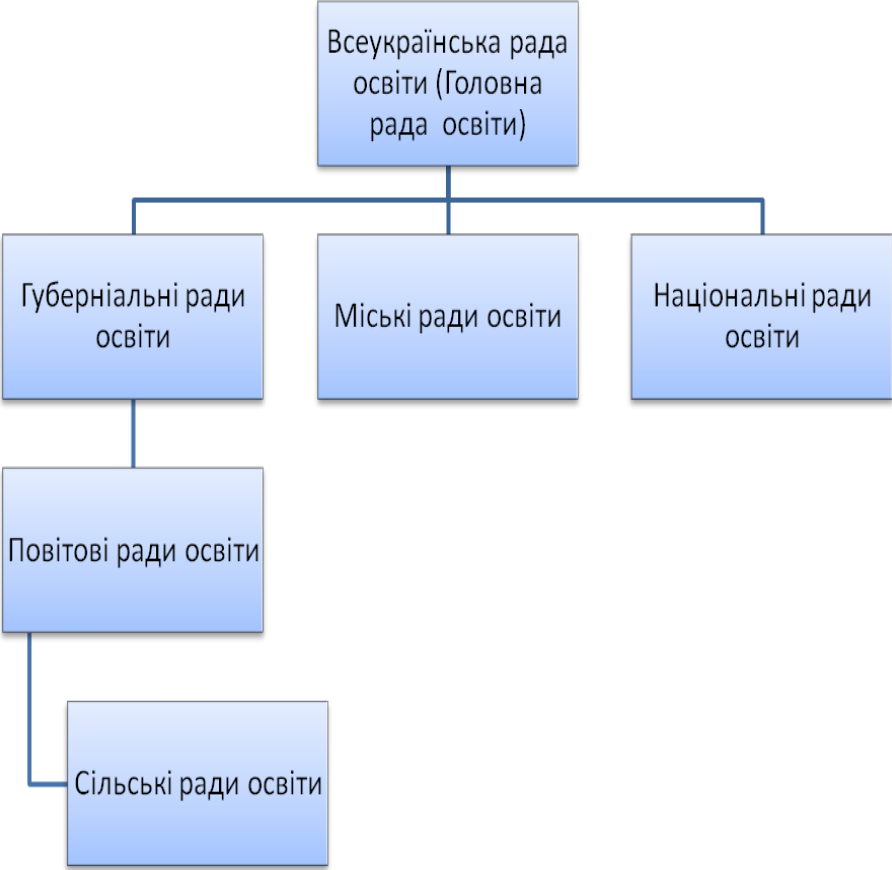
Схеми організації роботи органів управління освітою УНР досліджуваного періоду

Схема 1. Структура Генерального секретарства народної освіти у 1917 р. Первинний склад.

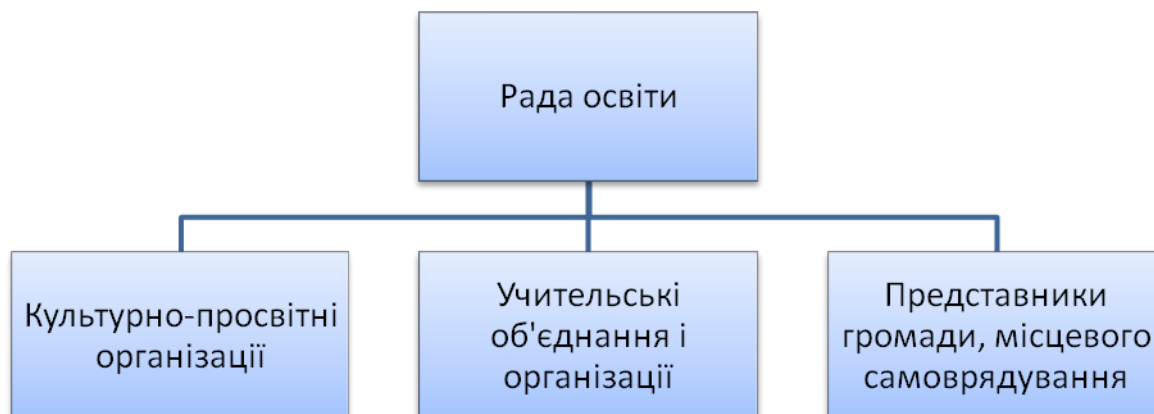
[195, арк. 1-2зв.]

Схема 2. Система рад освіти

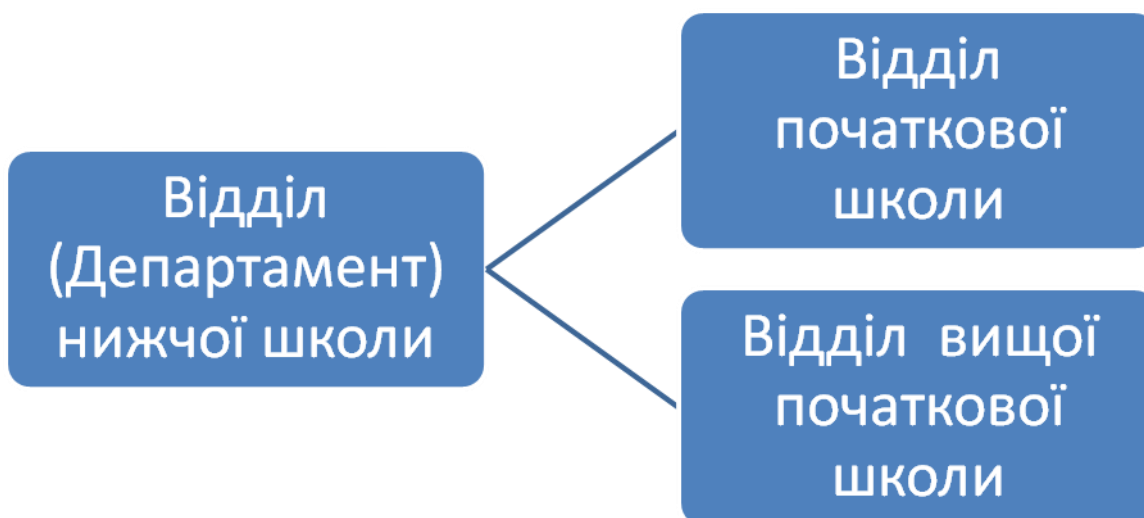
[192, арк. 68]

Схема 3. Склад ради освіти

[192, арк. 64]

Схема 4. Структура відділу (Департаменту) нижчої освіти

[186, арк. 6-7]

Схема 5. Склад Міністерства народної освіти УНР на 1918 р.

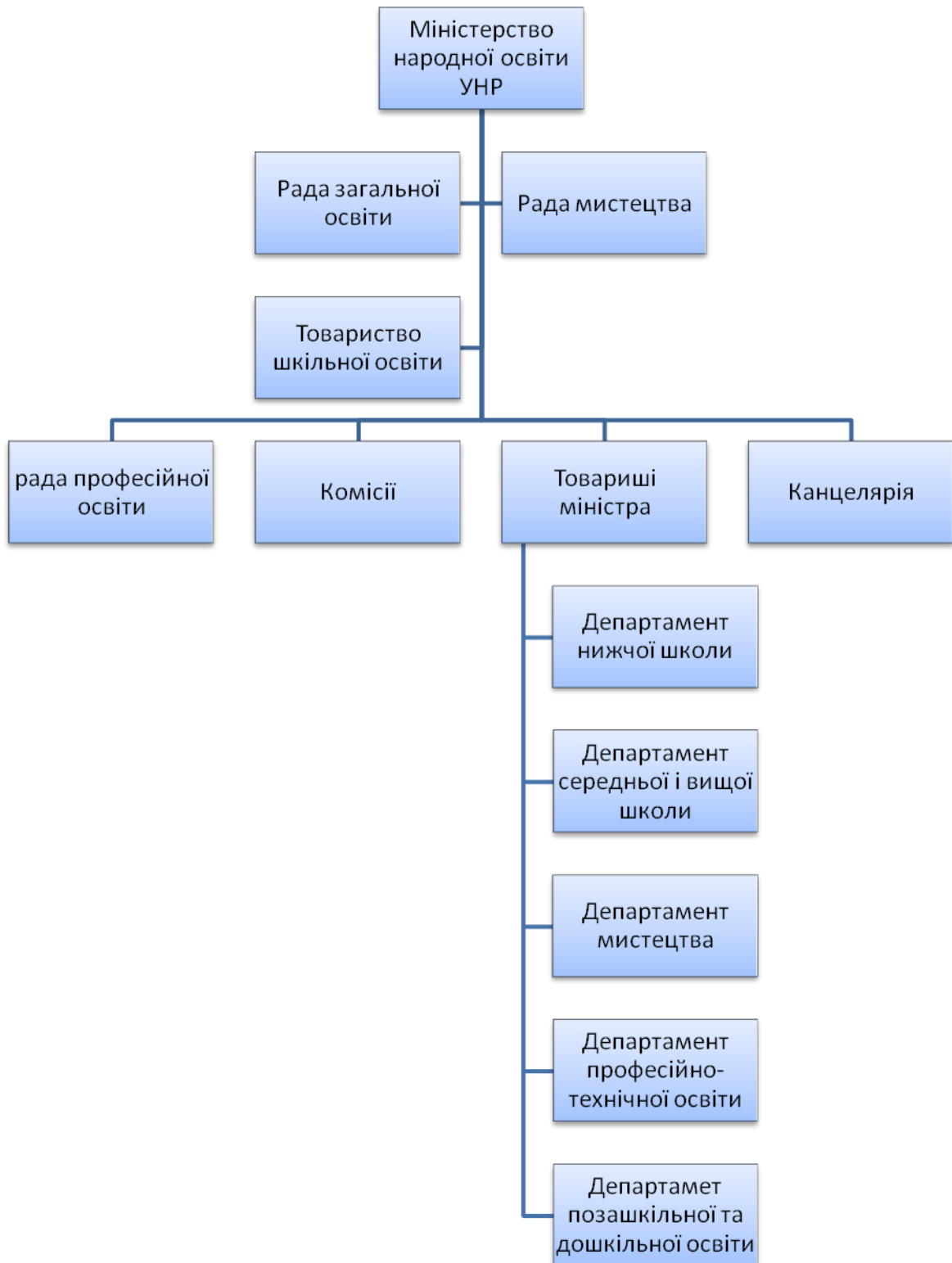
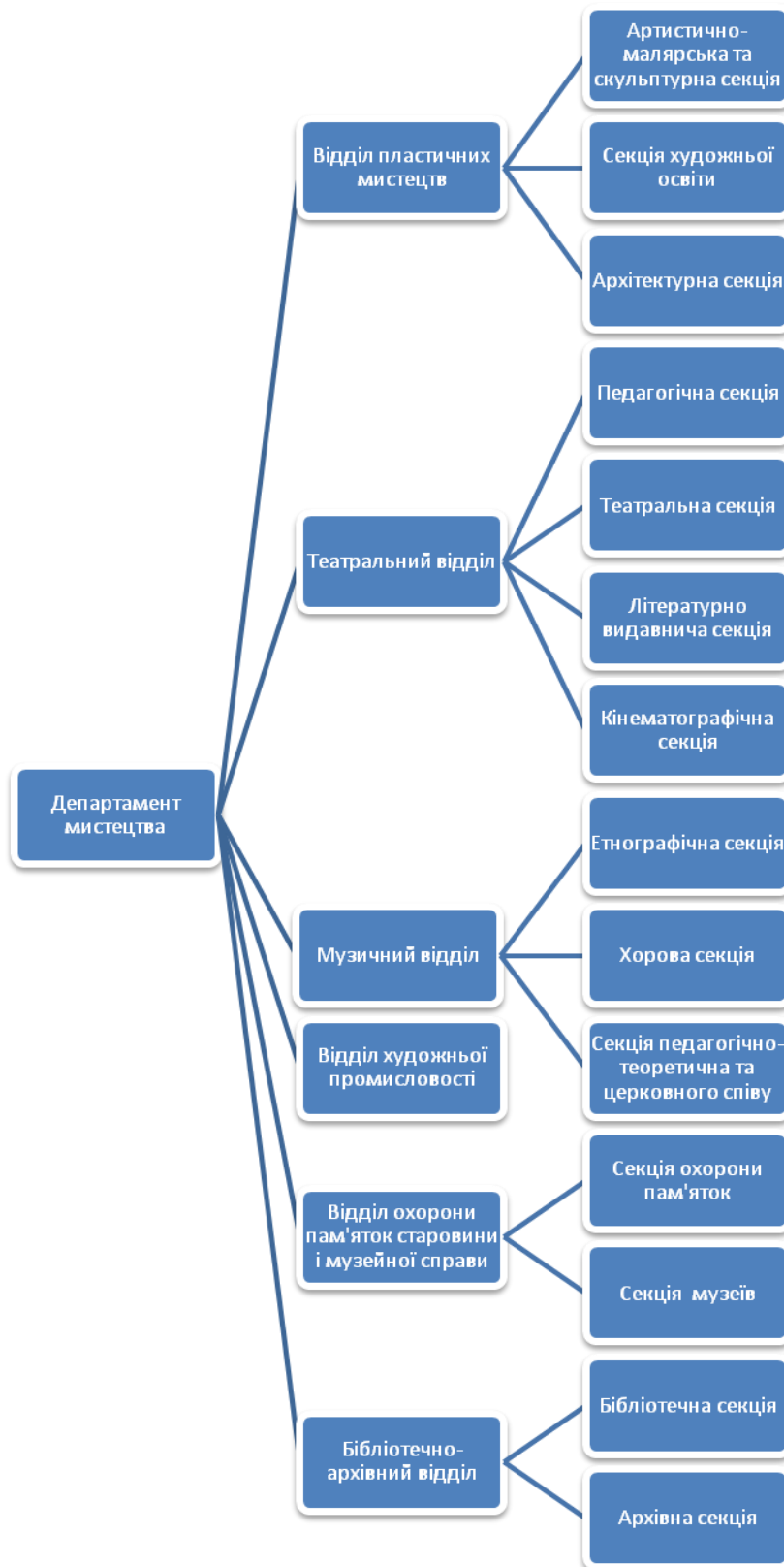

Схема 6. Структура Департаменту професійно-технічної освіти

[185, арк. 14]

Схема 7. Структура відділу (Департаменту) мистецтва

Додаток В

Архівні матеріали досліджуваного періоду

Статут

Товариського Суду чести.

1) Завдання товариського суду чести-зробити міцний етичний зв'язок між всіма членами корпорації. Він має своєю метою: 1) Оберігати перед громадою достоїнство титула (звання) учителя, 2) виховувати в учительській Громаді почуття громадянства солідарності і взагалі корпоративності.

II. Межи Товариського суду.

- 2) Товариському суду чести належать тільки ті вчинки члена корпорацій, які
 - а) порушують достоїнство самого титула учителя.
 - б) суперечать обов'язку перед товариством.
- 3) Етичний бік таких вчинків береться на увагу остільки. Оскільки вони мають не інтимний характерна громадянський.
- 4) За такі вчинки підсудний може бути притягнений до суду не тільки по постанові виконавчого органу корпорації, але і на підставі висловленої думки окремого її члена, або навіть особи, сторонньої для корпорації.

III. Члени трибуналу.

- 5) Членами трибуналу можуть бути члени товариства, які обираються на загальних зборах таємним голосуванням.
- 6) Членами суду не можуть бути члени, обмежені в своїх громадських правах перед корпорацією за свої власні вчинки.
- 7) Члени трибуналу несуть відповідальність тільки перед загальними зборами товариства, перед якими суд чести складає свій звіт по кожному ділу.

8) Члени суду не змінюються до скінчення строку своїх уповноважень, устанавляється загальними зборами.

IV. Основи судівництва.

9) Особі, яка обвинувачується, повинна бути забезпечена повна гарантія інтересів.

10) Підсудний може захищати себе сам, або це доручається другій особі по згоді підсудного, або як не зазначена його воля, то по постанові суду.

11) Двері суду можуть бути відчинені і зачинені по постанові суду, але і в першому разі на ньому можуть бути присутніми тільки члени корпорації.

12) Обвинувателем може бути особа тільки із корпорації, яка обирається для кожного випадку окремо виконавчим органом.

Ні захисником, ні обвинувателем не можуть бути особи, обмежені судом в своїх правах. і

Члени суду не можуть бути обвинувателями по дорученню суду.

13) Отвод членів суду буває: а) коли член суду хоче бути захисником, б) коли цього хоче по внутрішнім мотивам сам член, в) коли суд устанавляє факти дуже близьких особистих стосунків з підсудним, д) коли на члена суду є скарга, до розбору цієї скарги.

14 Засідання трибуналу бувають: розпорядчі, слідчі, судові і дорадчі після суду. На перших двох і останніх ніхто із сторонніх суду осіб бути не може.

V. Постанови Суду.

15) Товариський суд чести виносить постанови: 1) яка не находить можливим висловити догану, 2) яка визнає вчинок достойним осуду. В першому разі підсудна особа виправдується. В другому разі детально розглядається характер вчинку, щоб наложити кару.

16) Коли вчинок визнається ніяковим — висловлюється догана. Коли вчинок визнається недопустимим — обмежуються громадські права підсудного в самій організації (див.ст.6). Коли вчинок буде визнано недостойним педагога — винуватий лишається права оставатися на дальший час в організації, про що сповіщається офіціальні інституції, до яких належить ця особа.

17) Остаточне затвердження присуду, коли підсудного або обмежили в ; корпоративних. правах, або виключили із корпорації, належить загальним збором.

18) В випадках, зазначених в ст. 17, можна звертатись до загальних зборів, щоб скасувати постанови трибуналу в касаційному порядку, або в випадках, коди виявилися які-небудь нові давні, які можуть цілком змінити постанову. Як що буде згода зборів, діло передається на новий розгляд.

VI. Загальні пункти.

19) Число членів трибуналу і кандидатів до них, строк уповноважень належить зборам.

20) Всі випадки судівництва, які не передбачено в статуті, зазначаються в окремій Інструкції; туди ж вносяться принципові судові постанови для зберігання традицій.

VII. Третейський суд.

1) Мета третейського суду виявити тільки етичний бік того чи іншого вчинку члена корпорації.

2) Третейський суд складається із трьох осіб: по одному представнику од заінтересованих сторін і голови, який обирається по згоді перших двох членів.

3) Третейський суд започинається по згоді заінтересованих осіб.

4) Третейський суд виносить тільки постанови морального характеру.

[161, с. 298-299]

ЗАКОН ПРО СКАСУВАННЯ ШКІЛЬНИХ ОКРУГ.

Центральна Рада дня 28 грудня 1917 року ухвалила закон про скасування Шкільних Округ.

1. Шкільні Округи па території Української Народної Республіки скасувати.
2. Тимчасове завідування справами Київської Шкільної Округи, Харківської та Одеської Шкільних Округ, оскільки ці останні дотикалися шкіл на території Української Народної Республіки і також переведення ліквідації цих округ передати особним Комісаріатам в складі чотирьох українців і трьох представників меншостей..
3. Призначення Комісарів здати на Генерального Секретаря Оправ Освітних з тим, аби Комісари від меншостей призначалися по згоді з відповідними національними секретарствами.
4. Попечителів Київської, Харківської та Одеської Шкільних Округ і всіх урядовців цих округ увільнити за штат на загальних основах, як ще їх не буде призначено на нові посади.
5. Доручити Секретарству Справ освітних внести до Центральної ради законопроект про передачу справ шкільних округ відповідним Секретарствам, місцевим самоврядуванням та іншим.
6. На час існування Комісаріатів передати до їх розпорядження кредити Шкільних Округ, крім кредитів на удержання Попечителів, їх помічників та Окружних Інспекторів і внести натомість посади по 7 комісарів на кожному округу з утриманням 600 карбованців кожному комісарові.
7. Скасування Комісаріатів перевести наказом Генерального Секретаря Справ Освітніх.

Тов. Голови Української Центральної
Ради Мик. Шраг.
Секретар Української Центральної
Ради А. Постолювський.

Ствердив В. О. Генерального писаря

Ів. Мірний

[191, арк. 106]

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ДНЯ 5 ГРУДНЯ

1917 р. УХВАЛИЛА ЗАКОН:

- 1) Передати Секретарству Освіти всі школи і просвітні Установи, які існують на території Української Народної Республіки і належать до Міністерства "Призр'янія", Внутрішніх Справ / музичні школи, театральній та інші /, Торгу і Промисловости, булого відомства Імп. Марії, булого Імп. Двору.
- 2) Тимчасово, до переведення шкільної реформи, за спеціальними школами відомств: духовного, військового, шляхів, земельного, медичного та правничого, доручити Секретарству Освіти встановити педагогічний догляд через затвердження учєбких планів і програм по загальноосвітніх предметах і догляд за здійсненням їх.
- 3) Всі школи неукраїнських національностей переходять в Завідування Генеральних Секретарів відповідних національностей при спільному догляді з боку Шкільної Ради при Секретарстві Освіти, зложеної з представників усіх, національностей.

З оригіналом протоколу згідно,

Заст. Голови - Української Центральної Ради Мик. Шраг.

Секретар Української Центральної Ради А. Постоловський.

Ствердив В. О. Генерального Писаря

Ів. Мирний.

[191, арк. 11]

ПОЯСНЮЧА ЗАПИСКА.

До плану управління народною освітою на Вкраїні.

План управління освітньою справою на Вкраїні мусить відповідати трьом головним завданням:

а) Всім народам Української Народної Республіки повинно забезпечити вільний розвиток їхньої школи і взагалі освіти; б) щоб в освітній справі була певна єдність, яка забезпечувала б можливість спільними силами нашу землю після чужого панування, в) децентралізація Управління повинна бути можливо широкою. -

Ці на перший погляд протилежні моменти один одного не виключають, отже можливо надати управлінню освітою такі форми, котрі гармонійно їх сполучували. -

Далі подано плани, що з'єднав принцип національно-персональної автономії з принципом загальної координації управління освітою в державі. -

План проведено по градаціях місцевої децентралізації управління. Може кому вдаватиметься неясним, як построено керування Народною освітою, чим воно об'єднується, отже треба показати окремо конструкцію Управління національною освітою та конструкцією загальних об'єднуючих органів. -

Виходячи, з того пункту III Універсалу, де сказано "народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на, Україні призвемо національно-персональну автономію для забезпечення їм права свободи самоврядування в справах їх національного життя. Загальна завідування справами народної освіти кожної національності передається відділам по народній освіті при національних Народних Міністерствах з шкільними радами при них, яко законо-дорадчими органами. На місцях під загальним проводом відповідальних Міністерств закладаються національні ради освіти: обласні, губерніяльні потові, міські, сільські і інші. В компетенцію національних органів входить все, що торкається освітньої справи даної національності та з винятком загальнодержавних мінімальних норм, що встановлюються Міністерством Народної Освіти з законорядчим при ньому органом Генеральною Радою Освіти. Ці мінімальні норми, обов'язкові для всіх національностей, не повинні бути на зло жодному народові на Україні. Об'єднуючим органом діяльності всіх національних культурно-просвітних інституцій цілої Республіки в Міністерство Народної Освіти. Воно є найвищим органом, ще установляв в справі керування, і контролю

мінімальні загальні норми обов'язкові для культурно-просвітньої справі всіх національностей на території України і регулює взаємні відносини окремих національностей на ґрунті культурно-просвітньої діяльності. В межах цих мінімальних національних норм і працюють національні органи освіти. -

На місцях аналогічним об'єднуючим органом мають бути Губерніяльні Ради Освіти. -

Можна гадати, що управління освітою на цих підвалинах допоможе культурним синам всіх народів України стати в одну лаву, плечом об плече, на боротьбу з темнотою населення на Україні. -

ПЛАН УПРАВЛІННЯ НАРОДНЬОЮ ОСВІТОЮ НА УКРАЇНІ.

МІНІСТЕРСТВО НАРОДНЬОЇ ОСВІТИ.

Розділ I. Міністерство Народньої Освіти складається з Міністра, його товаришів, Головної Ради Загальної Освіти. Головної Ради Професійної Освіти та Головної Ради Мистецтва.

Розділ II.

ФУНКЦІЇ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНЬОЇ ОСВІТИ.

Міністерство Народньої Освіти об'єднує діяльність всіх національних-культурно-просвітних інституцій Української Народної Республіки. -

Для цього воно:

- 1) Установляв в порядку управління та контролю мінімальні норми, для всіх культурно-просвітних інституцій,
- 2) розроблює загальний бюджет для освіти та мистецтва всіх народів України. -
- 3) регулює взаємно відносини окремих національних культурно-просвітних установ. -
- 4) керує розробленням загальної освітньої статистики.

Розділ III.

ГОЛОВНА РАДА ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Законо-дорадчим органом при Міністерстві Народньої Освіти по питаннях освіти зазначених в розділі II є Головна Рада Освіти. Головна Рада Освіти складається з представників:

а) від національних Рад Освіти при відповідних Міністерствах, по I від національних меншостей (великоросів, поляків, євреїв) і 4 від українців, б) Представників від національних центральних вчительських організацій, що охоплюють школи всіх типів, по 1-му від національних меншостей і 4 від українців, в) Представників від Міністерства Народньої Освіти (по 1-му від кожного відділу) і Відділі по Освіті при Міністерствах меншостей по 1-му від національних меншостей, г) Міністра Народньої Освіти, котрий - головою Головної Ради Освіти, та його заступника, д) 4 представників від спілки городів та 4 від спілки земств.

У в а г а: Де представництво обмежено 1-ю особою, треба, щоб був кандидат, котрий цю особу заміняє при її відсутності.

ПОДІЛ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ ВІДПОВІДНО НАЦІОНАЛЬНО-ПЕРСОНАЛЬНІЙ АВТОНОМІЇ НАРОДІВ УКРАЇНИ. -

Розділ IV.

В основі законодавства про національні школи лежить:

На засідання можуть запрошувати спеціалістів з правом дорадчого голосу. Принцип національно-персональної, автономії, проголошеної III Універсалом У.Ц.Р. Згідно з - цим принципом загальне завідування справами Народньої Освіти кожної національності на Україні передається: завідування справами освіти українського народу Міністерству Народньої Освіти Українській Раді Освіти при ньому, завідування справами освіти національних меншостей (великоросів, поляк євреїв.) - відділи народньої освіти при національних Міністерствах і відповідним національним радам Освіти при них, всклад яких входять люди даної національності. Кожен з вище зазначених національних органів освіти для своєї національності:

- 1) Виробляє зразкові плани організації дошкільної, шкільної і позашкільної та професійної освіти.
- 2) Дбає, аби здійснювалась єдність школи. 3) Помагає розвитку самодіяльності народів України в напрямку поширення та поглиблення освіти, а також в напрямі розвитку мистецтва, для цього в овсего свого бюджету може видавати грошову допомогу. 4) Має при собі педагогічне інформаційне бюро. 5) Само е ініціатором ріжних просвітних справ: закладає ріжні школи академії і т.и. 6) Дбає щоб школи були забезпечені вчителями, підручниками і необхідним шкільним знаряддям. 7) Дає державні права школам. 8) Доглядає над задоволенням шкільних потреб учнів своєї національності у школах інших національностей: для цього національні Міністерства мають право поручати відповідним органам збирати в відповідних інституціях необхідні для цієї мети відомости.

В випадках непорозуміннь питання вирішуються Міністерством Народньої Освіти.

- 9) Виконує інші функції, які зв'язані з загальним завідуванням освітою свого народу. 10) Всі документи по справах освіти кожної національності, видані відповідним національним Міністерством мовою даної національності за підписом уповноважених осіб і печаткою даною Міністерства мають силу закону. -

Розділ V.

НАЦІОНАЛЬНІ РАДИ ОСВІТИ.

Законо-дорадчим органом по питаннях, зазначеннях в розділі IV-м при Міністерстві Народньої Освіти і Міністерствах інших національностей устанавлюються національні Ради Освіти. -

В національні Ради Освіти входять: 2 представника від національних Міністерств, представники від центральних учительських організації, по одному від кожного типу шкіл, 1 від центральної національної наукової організації, від центральної мистецької організації. В Українську Раду Освіти окрім того входять: 2 представника від спілки міст і 2 від спілки Губерніяльних Земств і при тому тільки українці. В інші національні Ради Освіти по 4 від національних Рад. –

Розділ VI.-

При кожному Губерніяльному Земстві засновується Губерніяльна Рада Освіти, яка об'єднує діяльність культурно-просвітних установ всіх національностей губерній. Губерніяльна Рада Освіти стежить за виконанням мінімальних норм і вимог для просвітних інституцій губерній, розроблює бюджет, регулює взаємовідносини окремих національно-культурно-просвітних установ, розроблює і направляє статистику по інструкції Головної Ради Освіти, розроблює шкільну сіть, листується з Міністерством. –

Розділ VII.-

Склад Губерніяльної Ради такий:

Од Губерніяльної Земської Управи з (між ними у, всяким разі) І представник працівників по народній освіті). Од Губерніяльних земських зборів 2, од спілки міст губернії І, а до утворення цієї спілки од губерніяльного міста І. По одному представникові од губерніяльних Рад Освіти меншостей, всього 3; од губерн. Укр. Ради 2, од губерніяльних учительських спілок по 2 представника від меншостей, всього 6: від української губерніяльної учительської спілки від кожного тину шкіл, всього не менш 8. Комісар з дорадчим голосом Голова обирається самою Радою. Всі члени обираються на три роки, колиж вибувають зі складу Ради через те, що кінчаються їхні строки по тим інституціях, від яких вони представлені, або з інших причин, то вони залишаються людьми відповідної категорії. -

Губерніяльна Рада. Освіти віділяє з свого складу виконавчий орган Управу. –

Розділ VIII.-

В листах виділених вокрему губерніяльну земську одиницю, утворюються міські Ради Освіти з компетенцією і складом губерніяльних Рад з відповідною заміною представництва органів губерній органами міста. –

Розділ ІХ.-

Національні Губерніяльні та інші Ради Освіти.

І) Національні меншости, що заселяють Україну закладають свої національні Ради Освіти обласні, губерніяльні, повітові, мійські, сільські, і інші згіднепотребам, які завідують освітньою справою даної нації на місцях під загальним проводом відповідних Міністерств.-

В склад цих Рад входять особи відповідної національності. –

Ті національності котрі не мають своїх Міністерств, організуються по інструкції, виробленій Губерніяльною Радою. -

2) В склад національних Рад Освіти входять представники від а) місцевих громад, або відповідних спілок громад, б) місцевого самоврядування в) відповідної національної спілки вчителів рїжних типів шкіл. -

3) Інше представництво і кількість представників від кожної групи позначається інструкцією Міністерства відповідної національності. -

4) Українська Губерніяльна Рада Освіти організується при губерніяльнім земстві і в компетенцію її входять: а) розміщення між повітовими земствами асігнованих губерніяльним земством коштів на народню освіту, коли асігновка не має певного призначення, б) розгляд прохань повітових і мійських Рад освіти, в) Завідування середніми школами, ще передаватимуться відповідними українськими Міністерствами, І) призначення допомоги вчителям з губерніяльних коштів, д) розгляд скарг на повітові ради освіти з правом запропонувати перегляд, діла і взагалі вирішення непорозумінь в орудуванні шкільним ділом губернії, е) збирання і розроблення статистичних даних для губерніяльної Ради Освіти по інструкції Міністерства, ж) зносини з відповідним Міністерством по Народній Освіті і з Губерніяльною Радою Освіти, з) упорядкування музеїв, бібліотек, народніх розваг і .т.инш. і взагалі пеклування про розвиток національної освіти в губернії. –

Розділ Х.-

Склад Української Народньої Освіти такий:

від Губерніяльної Земської Управи 2, від спілки мійських самоврядувань 2, від повітових і мійських рад освіти 4, обрані з'їздом від Української Губерніяльної Учительської Спілки по I від кожного типу шкіл завідуючий шкільною освітою при Губерніяльному земстві один. –

Завідуючий позашкільною освітою при Губерніяльному земстві один,- від кооперативних спілок один, від організованих лікарів один, від українських просвітних організацій від організацій мистецтва один. Голова обирається самою Радою. Українська Губерніяльна Рада Освіти відділяє з свого складу виконавчий орган Управу. Всі члени обираються на три роки (див. розділ VII). - При Українській Губерніяльній Раді Освіти не менше разу на рік скликається з'їзд, котрий обговорює питання, що входять в компетенцію Української Губерніяльної Ради Освіти і обирає чотирьох членів від повітових і мійських рад освіти. Членами з'їзду є всі члени Української Губерніяльної Ради Освіти і по 2 представника від кожної Української повітової Ради Освіти і мійської Ради Освіти. –

Розділ XI.-

При повітській земстві засновується Українська Повітова Рада Освіти. Українська Повітова Рада Освіти розміщує шкільні кошти повіту, що асигнуються порічно і проходять через сміту Повітового Земства, а також одноразові асигновки і даровані капітали, вишукує кошти на народню освіту повіта і складає обрахунки на утримання низчих шкіл усанов дошкільної і позашкільної освіти і народніх домів. -

Для цього Рада Освіти провадить Контроль над станом шкіл і навчання і вияснює о скільки існуючі школи і установи задовольняють населення як по кількості так і до якості і в разі необхідности приймає заходи усунення хиб. Повітова Рада Освіти признає, переміщає і усовує вчителів, пеклується педогогічною і загальною освітою їх (улаштує учительські курси, бібліотеки і т.и.) затверджує інструкторів шкіл, командірує запасних учителів, забезпечує школи підручниками

та шкільним знярядам, дозволяє приватним особам засновувати початкові школи, вирішує прохання сільських Рад Освіти, вступає в зносини з Губерніяльною Радою Освіти і національними Радами по різних питаннях освіти. -

Провадить статистику народньої освіти як по власній ініціативі, так і по вказівках міністерства. По закінченні шкільного року Повітова Рада Освіти складає справоздання про стан народньої освіти повіту і про свою діяльність, яке передає Губерніяльній Раді Освіти. Туди-ж передається і обрахунок на майбутній рік. -

Розділ XII.-

Склад Української Повітової Рада Освіти такий:

від Повітової Земської Управи 2, від Повітового Земського зібрання чотири, від мійських самоурядованнь повіту 2, всі інструктори шкільної повашкільної і дошкільної освіти, завідуючий шкільною, дошкільною і позашкільною освітою, всього три, від Української Мійської Ради Освіти один, від просвітних організацій - один, від кооперативних спілок - один, від організованих лікарів - один, від учителів Української Повітової Учительської Спілки, так, щоб від учителів і культурно-просвітних організацій у складі Ради було не менше половини. -

Всі члени Ради обираються на три роки (див. розд.VII) Українська Повітова Рада Освіти виділяє з свого складу голову і виконавчий орган Управу. -

Розділ XIII. -

а) Міста що відокремлені в самостійну губерніяльну земську единицю і інші, що мають мійські самоурядування організують при них Українські Ради Освіти, по типу Рад Повітових з відповідною заміною представництва. - б) З ініціативи національних Мійських Рад Освіти, за згодою Мійської Думи, можуть, бути організовані при мійських самоурядуваннях Міжнаціональні Мійські Ради Освіти, по типу губерніяльних. Компетенція цих Рад, устанавляється по згоді з Головною Радою Освіти. Рада складається з представників міста Повітового Земства,

національних рад освіти, національних учительських спілок, культурно-просвітних установ та кооперативних спілок, з тою умовою, аби представників від українців було не менше половини загального складу членів Ради. –

Розділ ХІХ.-

УКРАЇНСЬКІ СІЛЬСЬКІ РАДИ ОСВІТИ

1) В селах закладаються Українські Сільські Ради Освіти. В склад Українських Сільських Рад Освіти входить всі учителі українських шкіл села, які і складають половину всіх членів Ради. Друга половина складається з представників українського сільського сходу, українських культурно-просвітних організацій, кооперативів, батьків учнів. Кількість представників від, кожної групи установляється Українською Повітовою Радою Освіти. Всі члени Ради,окрім представників від батьків учнів, обираються на три роки,а батьки учнів на один рік. -

2) Компетенція Української Сільської Ради Освіти пеклування матеріальний станом шкіл свого району, їх господарством, паливом, освітленням шкільних будинків, турботи про постачання необхідних коштів Повітовою Радою Освіти чи місцевою сільською; громадою. - Сільська Рада Освіти також веде рахунок дітей шкільного року в своєму районі, вживає заходів, щоб учні не пропускали уроків, улаштовує для учнів розваги, та шкільні свята, пеклується про горячі сніданки і взагалі про поміч учням. Рекомендує кандидатів на вільні учительські посади, приймає і обмірковує всі заяви місцевих сільських сходів, що торкаються існуючих шкіл та взагалі народньої освіти в даному шкільному районі і розпочинає з приводу їх належній клопіт перед Повітовою Радою Освіти. Сільською Радою Освіти виконуються всі розпорядження Повітових Рад Освіти. В кінці шкільного року Рада дає сільському сходові справоздання про свою діяльність за рік і про стан шкіл свого району а також свої гадки на наступний шкільний рік. Таке справоздання подається Повітовій Раді Освіти

Як що місцева сільська громада дає які небудь кошти на школу, Рада Освіти подає сходові справоздання про видатки з них.

3) Містечка організують Ради Освіти з компетенцією і складом сільських Рад.

-

ГОЛОВНА РАДА МИСТЕЦТВА

XV

Головна Рада Мистецтва є законодорадчим органом при Міністерстві Народної Освіти по питанням мистецтва. –

XVI. -

Функції Головної Ради Мистецтва. -

Головна Рада Мистецтва об'єднує діяльність всіх мистецькових інституцій Української Народної Республіки; через неї проходять всі законопроекти, що торкаються мистецтва на Україні. –

В о н а:

1) Установляє в порядку управління та контролює мінімальні норми для всіх мистецько-просвітних інституцій н.п.установляє їх компетенцію регулює відносини між ними і т.и. -

2) Розроблює загальний бюджет мистецьких інституцій всіх народів України;

3) Регулює взаємовідносини окремих національно-мистецьких просвітних установ.

4) Керує розробленням загальної мистецько-просвітної статистики.

XVII. -

СКЛАД ГОЛОВНОЇ РАДИ МИСТЕЦТВА.

1) Міністр Освіти, котрий є головою Ради мистецтва та його заступник. -

2) Представники від національних рад мистецтва: 3 від Української та по 2 від меншостей всього 9. -

При збільшенню представництва від меншостей, відповідно побільшається і представництво від Українців. -

3) Від Міністерства Освіти по одному представнику від кожного відділу: мистецтва, а від Міністерств меншостей по одному представнику від відділів по мистецтва. –

У в а г а: Представництво має кожний відділ, але з тою умовою, щоб представництво, від українців було в два рази більше. -

Г) Представники від Всеукраїнської Спілки городів і 4 представники від спілки земств. –

XVIII

Згідно з принципом національно-персональної автономії загальне завідування справами мистецтва кожної національності на Україні передається Національним Радам Мистецтва. - Діяльність національної Ради Мистецтва:

а) Дбає про розвиток народу в напрямку поширення та поглиблення мистецтва. -

б) Має при собі інформаційне бюро.

в) Сама є ініціатор ріжних справ, що мають відношення до штуки, закладає мистецькі школи, академії музеї і.т.и. -

г) Дбає про ріжноманітне зняряддя необхідне для розвитку штуки. -

д) Затверджує статuti та привієє.

е) Доглядає за задоволеними національних мистецьких потреб своє національності в ріжних інституціях инших національностей. -

У в а г а: I) В випадках непорозумінь питання вирішуються Міністерством Освіти.

У в а г а: II) Всі документи по справам мистецтва кожної національності, видані національним відповідним Міністерством, мовою даної національності за підписом уповноважених осіб і печаткою належного Міністерства мають закону силу за винятком тих, котрі входять в компетенцію органів об'єднання. –

XIX.-

СКЛАД НАЦІОНАЛЬНИХ РАД МИСТЕЦТВА.

- а) Два представники від національних Міністерств.
- б) Представники від центральних організацій сраховців і діячів різних течій мистецтва, по одному від кожної, що існують на Україні. -
- в) В Українську Раду Мистецтва входять ще два представника від Спілки міст і два від Спілки Губерніяльних Земств і при тому тільки українців. -

В иньши Національні Ради Мистецтва по 4 від Національних Рад. –

У в а г а: В дальшому сама Рада определяє які організації (на основі пункту б) мають право представницове. –

XX. -

При кожному Губерніяльному Земстві засновується Губерніяльна Рада Мистецтва яка об'єднує діяльність мистецтва просвітних установ всіх національностей губернії. Губерніяльна Рада мистецтва стежить за виконанням мінімальних норм і вимов для мистецьких інституцій губернії, розроблює бюджет, регулює взаємовідносини окремих національно-культурно-мистецьких установ, розроблю і направляє статистику по інструкції Головної Ради Мистецтва, листується з Міністерством. –

XXI. -

Губерніяльні Ради Мистецтва.

Губерніяльні Ради Мистецтва складаються: а) від Губерніяльної земської Управи два, б) від Губерніяльних земських зборів три, від спілки міста губернії один, в) по представнику від губерніяльних Рад мистецтва меншостей всього 3.9) від української губерніяльної Ради-Мистецтв і г) від губерніяльних мистецьких спілок по 2 від меншостей всього 6, ж) від Української Губерніяльної мистецької Спілки 8.3) Голова обирається самою Радою. –

XXII. -

Окрім вище зазначених Рад можуть згідно потребам закладам: І окремі національні радні. Мистецтв, обласні, губерніяльні, повіток і т.и., які завідують справою мистецтва, даної нації на місцях під загальним приводом відповідних Міністерств. -

В склад цих Рад входять особі відповідних національностей.

Ті національності, що не мають своїх Міністерств, організуються по інструкції виробленій Генеральною Радою Мистецтва. –

ПЛАН УПРАВЛІННЯ ПРОФЕСІЙНОЮ ОСВІТОЮ НА УКРАЇНІ. -

Розділ XXIII.-

При Міністерстві Освіти для кординації діяльності рїжних Міністерств по професійній освіті утворюється Головна Рада Професійної Освіти. -

Головою Ради професійної Освіти є Міністр, або окремий товариш Міністра по професійній освіті

Розділ XXIV. -

Функції Головної Ради професійної Освіти в які І) Всі законопроекти по професійної освіті проходять через Головну Професійну Раду і за згодою її ідуть до слідчої інстанції. -

2) Головна професійна Рада є законодорадчим органом по питаннях, зазначених в розділі II та IV, оскільки Вони торкаються професійної Освіти. –

Розділ XXV. -

СКЛАД ГОЛОВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ РАДИ.-

А. - Представництво від Уряду

а) По одному представникові від департаментів або відділів, які керують професійною освітою, по відповідних Міністерствах. -

б) По одному представнику від Міністерств, зазначених в пункт а). -

Б. Представництво від громадян.

- а) По одному представникові від центральних наукових інституцій
- б) Представництво від центральних всеукраїнських професійних організацій, які дбають про професійну освіту. -
- є) з поодиноких кооптованих Радою осіб, з правок рішучого голосу. –

Розділ XXVI .-

При губерніальному земстві улаштовуються Губерніяльні Ради Професійної Освіти з функціями зазначеними в розділі (VI) оскільки справа торкається професійної освіти. -

Вона складається: з

- а) Представників Губерніяльного Земства, які мають відношення до професійної освіти в кількості не менше 3. -
- б) Представники від губерніяльних учительських спілок, 4 від українських і по одному від спілок меншостей. -
- в) 2 представника від Губерніяльної Шкільної Ради
- г) Кооптованих Губерніяльною Радою осіб з дорадчим голосом. -
- д) Губерніяльний Комісар Освіти. –

Розділ XXVII. -

Окрім Губерніяльних Рад, можуть бути засновані при місцевих самоурядуваннях повітові і інші місцеві професійні ради.

Ці ради складаються по плану подібному до Рад Губерніяльних але для кожного випадку затверджуються Губерніяльною Радою Професійної Освіти. -

[192, арк. 63-74]

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ДНЕ 5-го ГРУДНЯ 1917 РОКУ УХВАЛИЛА ЗАКОН ПРО
УКРАЇНСЬКУ АКАДЕМІЮ МИСТЕЦТВА.

1. В Києві засновується Українська Академія Мистецтва, на підставі Статуту, до цього приложеного.

2. Академія Мистецтва і належні до неї бібліотека і галерія мають право одержувати з-за кордону без мита книжки в оправах і без них, а також всякі видання, картини, чертежі, рисунки, плани та карти і всі потрібні для справи матеріали.

3. Друкарні на території Української Республіки обов'язані постачати до бібліотеки Академії по одному примірнику друкованих ними творів і періодичний видань по питаннях, що входять в обсяг малювання, різблярства, будівництва і промислового мистецтва.

4. Віднести до числа посад по державній громадянській і службі, осідання яких увільняє офіцерів і солдатів од прикликання з запасу в армію то та в деякі команди флоту і од служби в державному ополченню, такі в Академії Мистецтва посади: ректора, професора, правителя канцелярії, діловода.

5. Полічені в приложеному до пункта 23 статуту розпису видатки в сумі 98.200 карбованців, вносити, починаючи з 1918 року, в обрахунки Генерального Секретаріату Освіти, а в біжучому році обернути, з міри дійсної потреби, в засоби Генерального Секретаріату Освіти.

Надати Генеральному Секретарству Освіти право заміни недостачі по одним відділам обрахунків лишком від других.

Статут Української Академії Мистецтва.

§ I. Українська Академія Мистецтва дає вищу художню освіту особам, що присвятили себе

художній діяльності. - З цією метою Академія Мистецтва сприяє заснованню і підтриманню художніх шкіл на Україні.

§ 2. Академія об'єднує в собі спеціальности: Малярство, Різбарство, Будівництво, Гравюру і Художню промисловість.

§ 3. До Академії приймаються як чоловіки так і жінки, незалежно від національності, віри і обмеження, віку, гідні до навчання вищого мистецького курсу.

§ 4. Всі учні поділяються на дійсних студентів, які приймаються Радою Академії, і вільних слухачів. - У дійсні студенти приймаються без іспиту особи, що закінчили науку в середніх мистецьких школах, а також особи, які скінчили вищі спеціальні школи по будівничому відділу. –

Ці останні складають іспити з рисунків і по історії та теорії мистецтва /з відділів історії мистецтв - античне мистецтво, середньовікове, відродження, нових часів і українське /.

§ 5. До будівничого відділу приймаються особи, які скінчили вищі технічні школи,- Потребу для них додаткових іспитів вирішає рада Академії.

§ 6. Шкільний рік починається з 15 вересня і кінчається 16 травня. - Дійсні студенти вступають до Академії перед початком кожного шкільного семестру, вільні-ж слухачі приймаються во всяк час.

§ 7. Навчання одбувається по майстернях Професорів - керівників.

§ 8. Студенти одразу вступають б будь-яку окрему майстерню, виключно для художніх робіт під орудою професора - керівника, але за згодою самого професора.

§ 9. Кожна майстерня доручається одному професорові-керівникові. - Студенти мають право переходити з одної майстерні до другої, коли там є вільні місця і за згодою самого професора.

§ 10. Професори мають право приймати до своїх майстерень, з власного вибору, студентів, які не задовольняють установленому науковому цензові. Такі студенти іменуються вільними слухачами.

§ II. Вільні слухачі можуть перейти у дійсні студенти й одержати диплом, коли виконають усі наукові вимоги, що поставлено для дійсних студентів Академії.

§ 12. Дійсні студенти оплачують своє право за навчання в кількості 100 р. за рік. Вільні слухачі оплачують по 100 р, за півріччя. Плата вноситься по півріччях. Право увільнення од плати або зменшення її і призначення стипендії належить Раді Академії.

П р и м і т к а до § 12: При Академії можуть бути засновані стипендії окремими особами і інституціями, на поставлених фундаторами умовах з тим, щоб ці умови не перчили законам Української Народньої Республіки.

Понад те стипендії для незаможних, студентів Академії визначаються з коштів Академії розміром по постанові Ради Академії.

§ I3. Кошти Академії складають:

1. Штатні суми з які дає на утримання Академії Уряд Української Республіки.

2. Окремі кошти, до яких стосуються:

а/ Капітали і майно, які належать Академії, але які не мають певного призначення;

б/ Капітали і майно, які офіруються на заведення стипендій, або другі потреби Академії;

в/ Платня за навчання ;

г / Всі інші прибутки Академії;

Капітали і майно, що показані в пункті а / витрачаються на потреби тільки того діла, яке визначено фундаторами; решта, спеціальних прибутні в витрачається на:

- а/ Поліпшення підручно-наукових закладів Академії;
- б/ Допомоги учням, матеріальне поліпшення службового персоналу та їх родин;
- в/ Видавання і побільшення стипендій;
- г/ Наукові і художні, командіровки;
- д/ розвиток ученої та психологічної діяльності взагалі;
- е/ Посилання штатних сум;
- ж/ Потреби учнів;
- з/ Інші видатки.

Видатки штатних сум робляться по встановленому сим законом штату. - /Додаток до § 23 /.

Видатки штатних і сіпеціальних коштів робляться Радою Академії.

§ 14. Час перебування студентів у майстерні не обмежені, але в кінці кожного півріччя професор зобов'язаний повідомити студентів кого з них він згоден полишити у майстерні для дальшого навчання. - Особа, якій одмовлено в цьому, має право вступити до другої майстерні при умовах, зазначених в § 9.

§ 15. Художнє навчання студентів у майстернях провадиться виключно по способу і, особистому догляду самого професора - коровника, який на початку семестра повідомляв Раду Академії про ті години, - коли його майстерня має бути відчинена для заняття.

15. Під час свого побуту в майстерні, студент підлягає тому розпорядкові, який постановлено Радою Академії і окремими професорами. - В разі невиконання постанов професора, студент може бути виключений з майстерні, по заяві професора, Радою Академії.

§ 17. Роботи студентів щорічно і обов'язково мають бути виставлені, з ухвали професора, на академічній виставці, спільно з роботами самого професора. - Укінчення студентами Академії визначається, на підставі їх робіт Радою Академії.

§ 18. Студенти, які скінчили Академію, одержують диплом з назвою і достоїнством "Майстера Мистецтва".- Диплом на "Майстера Мистецтва" видається від і мені Ради Академії Мистецтва і підписується ректором Академії і трьома професорами.

§ 19. Відносно військових обов'язків, як професори, так і слухачі користуються правами, належними професорам і студентам усіх вищих шкіл.

Врядування.

§ 20. Врядування Академією належить раді Академії. - Голова Ради є ректор Академії.

§ 21. Колегія професорів і академиків утворює Раду Академії, яка складається з ректора, професорів, академиків і по одному представникові від кожних 50-ти дійсних студентів, з правом дорадчого голосу в загальних питаннях і з правом рішачого голосу відносно стипендій і становища студентів.

П р и м і т к а: Слухачам Академії дається право утворювати товариства, які не перечать законам Української Республіки. - Статут цих товариств затверджується Радою Академії. Ріжного роду збори і засідання в будинку Академії дозволяються за згодою Ректора Академії. Одмова Ректора про дозвіл зібрання може бути оскарженню перед Радою Академії, постанова якої стає рішачою.

§ 22. Професори вибираються Радою Академії на п'ять років з осіб, що мають повну художню освіту, або з тих, що виявили себе видатною художньою діяльністю. - Ректор вибирається з професорів на три роки; при одкритті Академії - на один.

П р и м і т к а: При затвердженню Статуту склад професорів визначаються Комітетом, що виробляв проект Статуту, на 2 роки і затверджуються Урядом Української Республіки. - ' В дальшому Академія автономна, що до обрання професорів і у виборі ректора, повідомляючи про обрання Уряд Української Народньої Республіки.

§ 23. Видатки на утримання Академії робляться згідно приложением до цього штатам.

б 24. В разі відсутности студентів у майстерні професора на протязі одного року майстерня замикається.

§ 25. Професорів позбавлено права на педагогічну діяльність других школах.

§ 26. Кожний з професорів на протязі першого року зобов'язанні подарувати до Академічного Музею не менше одного з своїх творів.

П р и м і т к а: Урядові члени Академії Мистецтва, а також вдови і діти їхні користуються правами і правилами на, пенсії, визначеними в статуті про пенсії і одноразові допомоги.

Компетенції "Ради Академії" підлягає.

§ 27. I. Вибори ректора, професорів,, правителя канцелярії і секретаря Ради Академії.

2. Розгляд обрахунків і річних справоздань по виконанню тих обрахунків, та по стану художньо-педагогічної часті.

3. Присуджування дипломів і ' достоїнства тим студентам, що укінчили курс Академії.

4. Розгляд, художніх праць студенті і інших питань, що торкаються художньої освіти.

5. Складання інструкцій Ректору.
6. Встановлення розміру, поділ і видавання стипендій.
7. Вибори почесних академиків.
8. Полагодження всіх непорозумінь поміж учнями та професорами.
9. Вирішення питань про допомоги.
10. Інші питання, що торкаються діяльності Академії.

Рада Академії має право посилати для удосконалення в Мистецтві і доповнення художньої освіти як учнів так і професорів у закордонні і інші командіровки та подорожі.

П р и м і т к а: З осіб, що визначились своїми заслугами в обсягу Мистецтва, Рада Академії має право обірати в необмеженій кількості почесних академиків, які належать до членів Ради Академії.

§ 28. Всі непорозуміння поміж професорами та студентами доводяться до відома Ради через Ректора.

§ 29. Радою обирають на один рік правитель канцелярії і секретарь Ради.

§ 30. Догляд за грошми Академії і вироблення порядку удержання, схову, витрачування і посвідчення всієї кількості, а також всі господарські справи належать Господарському Клімтетові, що складаються з 3 осіб не неодмінно професорів, при головуванні ректора, по виборі Ради Академії.

§ 31. Ректор є офіційний представник Академії.

§ 32. Ректору підвладна належна до Академії канцелярія з діловодом, якого він призначає.

§ 33. При Академії має бути книгозбірня і галерія.

§ 34. Академія має свою печатку.

Штати Академії Мистецтва.

Назва посади.	Число осіб.	Удержання одному.	На рік всім.
Ректор.....I		2.400	-
Професорів.....8		7.200	57.600.
Секретарь.....I		1.200	--
Прав. Канцелярії.....I		4.800	--
Діловод.....I		3.600	--
Пом. Діловода.....I		2.400	--
Машиністка.....I		2.400	--
Р а з о м.	--	--	80.400.
Книгозбірня.....			2.000
Канцелярські видатки.....			1.000
Видатки на допоможі предмети.....			3.000
Обстановка.....			5.000
На придбання картин з академічних вистав для утворення академічної палерії.....			6.000

Разом 80.400 + 17.000- 97.400

У в а г а: 3 показаного в цьому розпису розміру удержання 2/5 відноситься до платні, 2/5 до столових, 1/5 до гроши за помешкання.

З оригіналом протоколу згідно:

Заст. Голови. Українсько”

Центральної Ради М. Щраг

Секретарь Української

Центральної Ради _А._Постоловський.

Ствердив В.О. Генерального Писаря

Ів. Мірний.

[191, арк. 12-19]